

Bjørn Andersen

Et åbent sind?

Om Holberg's tænkning

Kommentarer

[Version 0.27 – 06.04.2007]

BA Forlag
Søborg – 2006/2008

Bjørn Andersen

Et åbent sind?

Om Holberg's tænkning

Kommentarer

Foreløbig udgave; redaktionen er ikke afsluttet

© BA Forlag, Søborg, København.

Eftertryk eller kopiering kun efter gældende regler. Dette gælder også elektronisk udnyttelse.
Er du i tvivl om hvad du må, kan du altid sende et brev eller en mail:

BA FORLAG

Bjørn Andersen
Valdemars Allé 63
2860 Søborg

post@bjoerna.dk
bjoerna.dk

Indhold

I. Arbejdsprocessen.....	11
II. Indledning.....	12
A. Af historisk interesse? Kun af historisk interesse?.....	14
B. Kanonisk tænkning. Kánonudvalg. Klassikerdag.....	15
1. Begrundelse for Holberg.....	17
a. Der står endnu et par ting om Holberg.....	18
2. Kánon cum grano salis.....	19
a. Hvad betyder ordet kánon?.....	20
b. En tilføjelse om Albansk kanún.....	20
3. Vagt i gevær – men på hvilken måde?.....	20
C. Forfatter og læser. Tekst og læsning.....	23
1. Analysen.....	24
2. Den »reflekterede« eller komplekse læsning.....	31
a. Forskellige slags synsfiltre (1).....	31
b. Prioriteringer.....	32
c. Forskellige slags synsfiltre (2).....	32
d. Indskud: Handlingsresumeeet og dets status.....	32
3. Holberg's værker.....	33
III. Holberg's »Naturret og Folkeret«.....	35
A. Hvorfor læse »Naturretten« i dag?.....	35
B. Bogens struktur og komposition.....	36
C. Naturrettens placering [i dag?]......	37
D. Formål og hensigt.....	39
E. Grundlæggende forestillinger.....	40
F. Det naturlige menneske [bierne]. Antropologien.....	43
G. Det talende menneske.....	44
H. En moderne teori om naturret.....	45
I. Instansproblemet.....	46
J. Fra Natur til Kultur. Fra Frihed til Regulering.....	47
K. Nogle af Naturrettens grundlæggende principper.....	49

1. Du skal tale sandt.....	49
2. Du må ikke skade andre. Moraldifferentiering eller ej.....	49
3. Du må heller ikke udnytte andres skade.....	50
4. Hvis du skader andre, skal du godtgøre dem.....	51
5. Mennesket må udnytte alle naturlige ressourcer.....	53
L. Forholdet mellem ægtefæller.....	57
1. Ægteskabet.....	58
2. Hvem måtte gifte sig med hinanden, hvem ikke?.....	60
a. Homoseksualitet.....	61
3. Ægteskabsløfter.....	62
4. Ægteskabsbrud.....	66
M. Om samfundenes grundlæggelse.....	68
1. Lighed og hierarki. Slaver og trælle.....	71
2. Hævn og straf.....	75
3. Ære. Æreskrænkelser.....	79
4. Forholdet til andre religioner. Edsaflæggelse.....	80
5. Krig og fred. Forholdet mellem stater.....	82
6. Forhold af særlig betydning i Albansk sammenhæng.....	85
N. Tillæg.....	90
1. Lovfortolkning. Afvejning. Adfærdsreguleringens dynamik.....	90
2. Holberg's stil.....	94
3. Personer eller steder i Albanien eller Illyrien.....	95
4. Skema: Naturret. Borgerlig ret. Statsret. Folkeret.....	95
5. Indholdsfortegnelse til »Naturretten«.....	97
6. Udgaveforhold. Tegntabeller.....	98
7. Holberg's sprog. Vanskelige ord.....	100
8. Danske ord med ny betydning; andre vanskelige ord	101
9. Latin og græsk.....	103
a. Latinske udtryk.....	103
b. Græsk tegntabel	104
O. En epistel og en fabel.....	105
a. Epistel 68 – Om Bierne.....	105

b. Fabel 122 – Om Bier.....	106
P. På egne præmisser: Marie Grubbe.....	108
1. Holberg hos Marie Grubbe i Borrehuset.....	108
2. Den historiske Marie Grubbe. Forfatternes Marie Grubbe.....	111
3. Søren Sørensen Møller.....	112
4. Dommen.....	112
5. Marie Grubbes sidste år.....	113
6. Henvisninger.....	114
7. Kort fra 1776.....	115
8. Holberg og ægteskabet.....	116
9. Ludvig Holberg: EPISTOLA LXXXIX [Ep. 89].....	117
10. H.C. Andersen om Marie Grubbe.....	118
a. Brandes om Andersen's eventyr.....	122
11. J.P. Jacobsen om Marie Grubbe.....	124
Q. Under falsk navn: Mikkil Røg [Mikkil Roeg - Michael Roeg].....	128
R. De Brorupske skærmydsler. Holberg's breve.....	130
1. Brevene til fogeden.....	131
2. Kontroversen om Staklebro.....	135
3. Holberg som kvæstor.....	142
4. Holberg til skuespillerne (1753).....	142
5. Materiale.....	143
S. Moderniteten. Om at sætte sig selv igennem. Eremitagen.....	144
T. Moderniteten. Om at sætte sig selv igennem. Struensee.....	146
U. Skønmaleri? Marstrand's Holberg.....	148
V. Mystifikation?.....	152
IV. Heltehistorierne.....	155
A. Holberg om Skanderbeg.....	155
1. Oversigtsskema.....	157
2. Note om Marinus Barletius.....	157
B. Tillæg: Scanderbeg is one of the greatest generals ever.....	159
C. Om Muhammed.....	164
1. Forord.....	164

a. Hvorfor ikke holde mund?.....	164
b. Er der en vis parallel?.....	164
c. Hvad man ikke kan bruge Holberg's tekst til.....	164
d. Hvad Holberg forsøgte: At være nøgtern.....	165
e. En – eventuel – muslimsk fejllæsning.....	165
f. En – eventuel – kristen fejllæsning.....	165
g. Teksten er et historisk dokument.....	165
h. »Jyllands-Posten«'s korstog.....	166
2. Indledning.....	166
a. Mahomed gik aldrig Middelveyen.....	166
b. »Sammenlignede Heltehistorier«.....	166
c. Teknikken.....	167
d. Holberg's hensigter.....	167
e. Var Holberg forudindtaget mod Muhammed?.....	167
f. Objektivitet og kildekritik?.....	168
g. Kristen uredelighed. Osmannisk mådehold og retfærd.....	168
h. Teodicé-problemet. Tekstens betydning.....	168
i. Den historiske kontekst 1683-1739.....	169
j. Hvorfor trykke teksten nu, i 2006?.....	170
k. Litteratur.....	170
V. Niels Klim. Statsfilosofisk teater?.....	171
A. Niels Klim i Kalundborg.....	171
B. Niels Klim på Falster.....	173
1. Forår, tåge og klarhed?.....	173
2. »Niels Klim«.....	174
3. Shakespeare i Nørre Alslev.....	175
4. Hvad skal vi med klassikerne?.....	176
VI. Holberg's filosofi og hans behandling af teodicé-problemet.....	179
A. Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800.....	179
1. Holberg som filosof.....	179
2. Indskud om Jens Kraft.....	182
3. Holberg som filosof, fortsat.....	184

4. Enheden krakelerer og bryder sammen.....	188
5. Hvad blev tilbage? Hvad kom i stedet?.....	191
6. Et særligt område: Matematikken.....	194
7. En pudsighed.....	195
8. Supplerende materiale.....	197
a. Christian Thomasius [fra: Salmonsens].....	197
b. Christian Wolff [fra: Salmonsens].....	199
c. Danske og Norske filosoffer i 1700-tallet	200
d. Bogoplysninger, forfatteren, links.....	201
e. Yderligere links.....	202
B. Tre teser.....	203
1. Billeskov's tese.....	203
2. En anden forklaring?.....	203
a. Parallel mellem det religiøse tema og det statspolitiske?..	203
3. Modeludkast.....	206
4. Erik A. Nielsen's tese.....	207
C. Den Gode Gud og Alverdens Ondskab. Teodicé-problemet.....	208
1. Humanistisk og naturvidenskabelig tilgang.....	209
2. Tilgang og metode.....	212
3. Cykliske forløb. Kometens bane.....	212
4. Kunne Holberg være kætter hvis han ville?.....	213
5. Hvad mente mon Holberg, når det kom til stykket?.....	214
6. Oversigt	216
7. H's første position	217
8. H's anden position.....	218
9. H's anden position, fortsat.....	219
10. Holberg's 3 principper.....	221
11. Mod den manikæiske dualisme. Analytisk opdeling.....	222
a. Det to-leddede svar på paradokset	224
b. Paradokset kan ikke forklares	226
c. Gode gerninger og materielle glæder. Andre religioner....	229
12. Billeskov's opsummering.....	230

13. H's tredje position	230
a. Epistel 1. Bayles Indvendinger	231
Abraham ofrer Isak.....	233
b. Epistel 16. Arvesyndens Teologi.....	236
c. Epistel 17. Forholdet mellem Fornuft og Aabenbaring.....	236
d. Epistel 25. Mit Helbred og mine religiøse Studier.....	237
e. Epistel 26. Guds Alvidenhed.....	237
f. Epistel 28. Guds Alvidenhed (forts).....	239
g. Epistel 46. Moralsk katekismus	240
h. Epistel 47. Teologien bør forsvare Kristendommen.....	241
i. Epistel 50. Beviser for Guds Tilværelse	242
j. Epistel 52. Straffen efter Døden	243
k. Epistola 178. Guds Alvidenhed endnu en Gang	244
14. H's fjerde position.....	245
a. Epistel 225. Gud og Materien.....	245
b. Epistel 229 [ikke skannet].....	246
c. Epistel 232. Er vor Verden den bedst mulige?	247
d. Epistel 274. Antikke Forfattere om det Ondes Problem....	248
e. Epistel 320. Det Ondes Stilling før og efter Syndefaldet ..	249
2' Petersbrev, 2' kap.: Falske profeter og lærere	250
f. Epistel 321. Guds Hensigt med Skabelsen.....	252
g. Epistel 322. Mit teologiske System.....	253
h. Epistel 447. Mine seneste Aar.....	254
15. Epistlerne sammenfattet	255
a. Positions- eller Udviklingsskema.....	257
16. Holberg's valg [hans positionering?]	258
17. Er Teodicé-problemet relevant? Er Holberg's diskussion?	261
18. Om relevansen af Holberg's diskussion	262
VII. Betænkning om kvægsygen. 1745. Empiri og logik mødes.....	263
VIII. Sammenfatning: Et åbent sind?.....	266
IX. Kronologi.....	267
X. Litteratur.....	285
XI. Holberg-udgivere.....	288

A. Carl S. Petersen.....	288
B. F.J. Billeskov Jansen.....	291
1. Billeskov.....	291
2. Det er forbudt at kede sig.....	294
a. Erindringer eller ej.....	294
b. Ny saglighed. Kierkegaard. Holberg.....	295
c. Oprøret.....	296
d. Billeskov's metode og de nye tider.....	298
3. Henvvisninger.....	299
C. Aage Kragelund.....	300
XII. Digitalisering.....	301
A. Ind i Holberg's fjerde århundrede?.....	301
1. Et livligt år.....	301
2. Er det virkelig nødvendigt at digitalisere?.....	302
3. Hvordan skal det så gøres?.....	302
4. Har vi ikke en »autoriseret« udgave?.....	302
a. Carl S. Petersen.....	302
b. F.J. Billeskov Jansen.....	303
c. Supplementer.....	303
5. Der er (muligvis) konsensus om at bygge på Petersen.....	305
6. Ét af de store problemer er at tackle frakturen.....	305
7. En udvidet database over hele Holberg-universet.....	306
8. Måske skulle man overveje en ændring ... en slags genvej?...306	
9. Elektronisk format.....	307
10. Et eksperiment.....	309
11. De der har problemer med at læse.....	310
12. En henvisning til det svenske.....	310
13. Forbiden?.....	311
14. Tekniske ting med »småt«.....	312
XIII. Hvad der er ændret undervejs.....	313

Læg mærke til *bogmærke*-funktionen i PDF-udgaven

I. Arbejdsprocessen

For nogle år siden førte et tilfælde mig tilbage til Holberg¹ og til at genoptage læsningen af denne meget besynderlige skikkelse fra Oplysningstiden.

Der var mange ting man kunne fordybe sig i, eller drukne i, for Holberg har interesseret sig for: Historie, statsteori, jura, teologi - og komedieskrivning ikke at forglemme, men altid på sin egen måde.

Måske er det rigtigt at Holberg ikke har bidraget med noget fagligt *nyt*, når det drejer sig om natur- og folkeretten, men til gengæld har han skrevet én af de mest læseværdige fremstillinger. Muligvis var det dén af hans bøger, der solgte bedst i hans levetid.

Da jeg »fandt« Holberg var jeg ved at tygge mig igennem *Danske Lov*², og dét var én af grundene til at jeg tog mig sammen til at se nærmere på bogen om natur- og folkeretten, som allerede Billeskov Jansen trak frem sidst i 1960'erne som ét af de mest centrale Holberg-værker³.

Som det ofte kan ske, trækker det ene det næste med sig, og nu kan jeg efterhånden se omridset af et »projekt«, der drejer sig om Holberg's tænkning.

Der er *meget*, man allerede ved og er nået til konsensus om, når det drejer sig om Holberg, men på nogle punkter synes jeg der er behov for at vende stenene igen, på andre drejer det sig mere om at gå ad lidt andre stier end dem litteraturforskerne plejer at gå.

Denne udgave er et udkast, som jeg lægger på »nettet« for at gøre det nemmere at tale med andre om det. Der er mange løse ender og meget der skal undersøges yderligere – enten ved at læse bredere og dybere hos Holberg selv eller ved at inddrage noget af dén litteratur der er skrevet om forfatterskabet og om dén tid, Holberg befandt sig i.

Det er svært at sige, hvornår jeg bliver færdig for denne gang – men det bliver næppe før engang i 2007. Hvis du har spørgsmål eller kommentarer, er du velkommen til at kontakte mig. Det nemmeste (for mig) vil være, hvis du sender en e-mail til: post@bjoerna.dk; men er det ikke så bekvemt, kan du sende en fax i stedet til: +45 3956 5126.

27.3.2006

Bjørn Andersen

1 Peter Pentz' beskrivelse af »Skanderbeg's segl« fik mig til at se nærmere på Holberg's beskrivelse af den albanske middelalder- eller renæssancefyrste i *Heltehistorierne*.

2 Jf. »*Danske Lov af 1683 i digital udgave*«, 2003.

3 Den udgør bind 1 i hans 12 binds Holberg-antologi og er også »vedlagt« denne bog.

II. Indledning

Holberg var en alsidig og spændende Herre. Han skrev komedier, erindringer og epistler, men også en lang række historiske værker, der på én gang er oplysende, underholdende og opdragende.

Gennem det meste af livet arbejdede Holberg desuden på sin fremstilling af naturretten og folkeretten, en fremstilling der må ses som et meget centralt Holberg-værk.

Og endelig var der et teologisk problem han – i det mindste *tilsyneladende* – aldrig fik has på skønt han forsøgte mange gange: teodicé-problemet, dvs. det paradoksale forhold mellem den gode og almægtige Gud og alt det onde der er i Verden.

Værkerne repræsenterede i mange henseender et stort fremskridt med hensyn til emnevalg og -behandling, med hensyn til nysgerrighed og tolerance – og med hensyn til sproglig udfoldelse, men der er også problematiske eller mere komplekse sider, særligt naturligtvis når man læser værkerne med nutidige briller.

Ét af udgangspunkterne for min læsning er at forfatterskabet ganske vist kan ses som en sammenhængende helhed, men at man skal være opmærksom på at der sker en udvikling, og at der eventuelt springes fra position til position.

Det er ikke så nemt som det lyder at læse Holberg. Problemet består ikke kun i at »omgivelserne« er meget forskellige i første halvdel af 1700-tallet og nu, det består også i at man ikke altid kan regne med at Holberg mener hvad han skriver (eller hvad én af hans »moraliserende« personer siger).

Meget af hvad Holberg siger er (og var) uproblematisk, det kan tages for pålydende, men Holberg levede på en tid hvor ikke alt kunne siges som det *var*. Undertiden sagde Holberg det alligevel, men i dækket form, undertiden sagde han muligvis noget andet, men lagde tingene sådan til rette for læseren – den tænksomme læser – at denne kom hen til det vanskelige sted alligevel.

Ofte lagde Holberg op til en bestemt konklusion, men undertiden imidlertid mest for »morskabs skyld« eller for »spillet skyld«, undertiden lagde han op til at læseren eller tilskueren selv gav sig til at tænke og til at konkludere.

Specielt skal man – som *udgangspunkt* – holde sig fra at sidestille hvad én af Holberg's figurer siger med hvad forfatteren Holberg selv måtte mene. Måske mente Holberg i det store og hele hvad der blev sagt sidst i henholdsvis »Jeppe« eller »Erasmus«, for at tage et par meget omdiskuterede eksempler, men alligevel står man sig i at foretage en helhedsvurdering, før man konkluderer om hvad Holberg kan have ment¹.

1 »Jeppe« og »Erasmus« ligner hinanden på nogle punkter, men er forskellige i flere andre. Én af de væsentligste forskelle er at Erasmus selv havde gjort sig til nar (og derfor kom under

Af samme grunde kan man ikke uden videre bruge hvad Holberg siger ét sted som forklaring på eller facitliste til hvad han siger et andet.

Nogle [foreløbige] eksempler på »hurdler«:

- Der var censur; alle værker skulle strengt taget godkendes for at blive trykt. Censuren blev først afskaffet på initiativ af Struensee.
- Udgivelsen af »Peder Paars« gav anledning til en alvorlig klage fra Anholts ejer, Frederik Rostgaard¹. Kongen lod imidlertid bogen passere.
- Nogle af studenterskuespillerne blev forfulgt af universitetet (og måtte i karantæne et år for at kunne indstille sig til teologisk eksamen). Holberg spillede en dobbeltrolle, han var positivt interesseret i at studenterne spillede, men samtidig forventedes det at han – som assessor (medlem af Konsistorium) – dømte »fornuftigt«, dvs. inden for de rammer som der var politisk konsensus om.
- Under pietismen måtte der ikke spilles teater; der var en pause på omkring 15 år hvor Holberg's komedier ikke kunne opføres.
- Det var hverken efter Danske Lov eller efter politisk-juridisk praksis acceptabelt at anfægte Guds almægtighed, algodhed og albarmhjertighed, slet ikke i den pietistiske periode.
- Det var ikke acceptabelt at »lukke op« for katolske synspunkter.

Nogle små og store eksempler på at Holberg forsøger at »smyge sig uden om« eller at »skjule sig«:

- Holberg søgte at løbe fra regningen hos en logivært i Achen [Tre Levnedsbreve, bd. 1, s. 36 & 37]

skrap behandling så at han igen kunne blive fornuftig), mens Jeppe intet havde gjort (bortset fra at drikke). Løjtnantens ord sidst i V,5 virker overordentligt tilforladelige, men hvorfor skal Erasmus acceptere at »Jorden er saa flak som en Pandekage«? Måske for sjov, måske for at give »sandheden« et gran salt - for at gøre den mere spiselig? Måske for at vise at man undertiden må gøre en indrømmelse for at få fodfæste?

- 1 Frederik Rostgaard (1671-1745) var samler og sprogkyndig; i sin ungdom studerede han retsvidenskab, oldsprog og arabisk dels i Oxford, dels i Paris. Han blev tilknyttet Frederik 4's administration i 1700, først som arkivar, senere som ledende statsembedsmand. Han blev i 1725 anklaget for korrupsion, mistede sine embeder og blev forvist fra København. Kort efter blev han rehabiliteret. Med tronskiftet i 1730 blev han forflyttet til en mindre bestilling og tog kort efter sin afsked. Holberg krydsede hans vej ved mindst to lejligheder. Udgivelsen af »Peder Paars« (1719) irriterede Rostgaard – der var ejer af Anholt - voldsomt; han forlangte at man skulle retsforfølge forfatter og bogtrykker, men Frederik 4' og andre af dennes rådgivere og embedsmænd var af anden opfattelse. Rostgaard interesserede sig – som Holberg – positivt for teatervirksomhed; han skrev nogle prologer til teatret i Lille Grønnegade og støttede det over for Kongen. Kilde: Edvard Holm i »*Dansk Biografisk Lexicon*«.

- Holberg brugte falsk pas under sin Rom-rejse (nemlig sin ven, Mikkel Røg's, pas).
- Holberg udgav skandskrifter mod Andreas Hojer under falske navne.
- Holberg udgav »Peder Paars« og sine første komedier under pseudonym (Hans Michelsen); begge dele med forte(r) af et andet pseudonym (Just Justesen).
- Holberg udgav »Niels Klim« uden forfatternavn i Leipzig som et værk fra 'Abelins bibliotek'.
- Holberg ville ikke restaurere dén bro som Havrebjerg-præsten krævede, og brugte tvivlsomme argumenter for at slippe fri.
- Holberg ville ikke betale mere til degnen i Havrebjerg end han selv fandt for godt og brugte tvivlsomme argumenter for at slippe fri.

Holberg bøjede sig, undertiden dog ikke uden videre, for et pres »ovenfra«, men på sin egen måde. Han var mere »moralisk« i nogle af sine skrifter¹ end han var i virkeligheden.

A. Af historisk interesse? *Kun* af historisk interesse?

Det er lidt op og ned med Holberg. Nogle er *hooked* på ham og kan ikke lade være. Nogle læser ham - særligt i skolen, men ikke fordi elever eller lærer altid har lyst, men fordi de *skal* ifølge moderne kanonisk tænkning.

Når jeg læser Holberg er det primært af historisk interesse:

Ved at læse Holberg kommer man rundt om vigtige »ting« i den danske oplysningstid – der »lå« hvor Enevælden var ved at blive stabiliseret.

Ved at læse Holberg kan man få den mærkelige oplevelse at der er meget fra *dén gang* der stadig har en vis aktualitet. Der er øjensynlig nogle »grundlæggende« eller forholdsvis »permanente« »ting«, - men der er naturligvis også meget der er forældet, dvs. meget der ikke »går rigtig ind« nu om stunder.

1 Moralens i skrifterne ligger ikke helt fast, men der er en tendens til at Holberg tænker »moderne« og mere løsslubbent end en solid bedsteborger ville gøre.

B. Kanonisk tænkning. Kánonudvalg. Klassikerdag

Charlotte Sabroe foran Wilhelm Marstrand: »Scene af et bondeliv efter Holbergs Erasmus Montanus«, 1844. Foto: BA fra Marstrand-udstilling i Sorø. Maleriet er en gentagelse af et billede fra 1843. Olie på lærred. 80,5 x 105,5 cm. Udlånt af Statens Museum for Kunst.

Undervisningsministerens kánonudvalg offentliggjorde 24.9.2004 et forslag til hvilke forfattere man burde læse på de forskellige skoletrin; Holberg er - ikke underligt - én af dem, for han har haft stor betydning for mange senere forfattere.

At dette er tilfældet kom tydeligt frem tidligere samme uge, hvor der 21.9. var **klassikerdag med fokus på den gamle**. Mange steder landet over var der præsentation, diskussion og oplæsning. Ét af stederne var på Schæffergården i Jægersborg, nord for København.

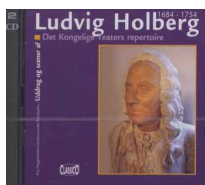

Fra venstre operasangeren Erik Harbo (Blicher), gymnasielæreren Johan Rosdahl (Pontoppidan), teaterforskeren Klaus Neiiendam og ordstyreren, forfatteren Søren Sørensen (Bellman).

Blandt oplægsholderne var også Peter Christensen Teilmann fra Holbergsamfundet, der samme dag havde en kronik i *»Politiken«* om digitalisering af Holberg: *Holberg er død - Holberg længe leve!*

Om digitalisering kan man i øvrigt læse på: <http://bjoerna.dk/Holberg/4-aarhundrede.htm>.
Fotos: BA

Blandt de mange der - på den ene eller anden måde - var blevet positivt inspireret af Holberg var Blicher og Pontoppidan, men i høj grad også den svenske rokokodigter, Carl Michael Bellman, se fx *»Fredmans Epistlar«*. (At der er forfattere der har syntes mindre godt om Holberg blev strejft på mødet - og er vigtig viden).

Erik Harbo har tidligere på året været med til at udgive en dobbelt CD med uddrag fra Det Kongelige Teater's Holberg-forestillinger fra 1948 og frem: *»Den Stundeløse«*, *»Jeppe på Bjerget«*, *»Jean de France«*, *»Erasmus Montanus«* og flere andre. Udgivelsen er sket på forlaget ClassicO og bygger på Knud Hegermann-Lindenchrone's båndarkiv.

1. Begrundelse for Holberg

Ministerens kánonudvalg har en begrundelse for hver af forfatterne, her følger dén om Holberg:

Hvad man dog ikke skal høre. Udsnit fra billedet forrest i dette kapitel. Foto: BA

Vælger man at læse Ludvig Holberg, fordi forældre og lærere siger man skal, har man truffet et højst uholbergske valg. Selv mente Holberg, i sit *Første Levnedsbrev* (1728), at man tværtimod bør "undersøge de fra vore fædre nedarvede trosforestillinger, læse de forbudte bøger og tvivle på alt". Bag denne opfordring til at se på autoriteter med et skævt blik, ligger den europæiske oplysningstids grundlæggende indstilling: at man skal bruge sin egen fornuft, ikke andres, at mennesker af naturen er lige, at "Trældoms stand" er unaturlig, og at det er menneskers pligt at nære "Tolerance udi Religion". Denne indstilling udmøntede han i et mægtigt forfatterskab, der er krumtappen i de skandinaviske landes civilisatoriske udvikling. At jøder og kvinder skal have ligeret med kristne mænd, at pædagogik skal tage udgangspunkt i eleven, at projektmagere skal måles på deres handlinger og ikke på deres ord, er eksempler på opfattelser, som i dag er selvfølgelige, men kun er blevet det, fordi folk som Holberg havde mod til at tvivle på det modsatte. Det er først og fremmest i hans essays – 64 *Moralske Tanker* (1744) og 539 *Epistler* (1748-54) – man ser ham lege tankerne frem. De er en guldgrube, man for alvor vil kunne finde rundt i, når en elektronisk udgave engang foreligger.

Og så var Holberg kunstner. Han levede og åndede i sproget, læste altid, skrev dagligt. Mest opslugt af, hvad man kan med sprog, var han i de få år, hvor han skrev de bedste af sine 33 komedier. Det mærkelige ved dem er, at de hele tiden åbner nye sider. Tag *Erasmus Montanus*, komedien om bondestudenten, der kommer fra universitetet hjem til landsbyen med ny viden og ny foragt. Han ved, at jorden er rund og bliver tævet til at sige, den er flak som en pandekage. Er Erasmus en komisk nar eller sandhedens tragiske ridder? Læsere og skuespillere har delt snart den ene, snart den anden opfattelse. Hvilket viser at komedien er en klassiker efter den eneste objektive målestok: en tekst der stadig bliver nytolket, aldrig lagt fast på en bestemt betydning. Noget lignende gælder *Jeppe på Bjerget*, *Den politiske Kandestøber* og *Jean de France*. Hos Holberg kan man følge en civiliserende tankegang åbne sig. Hos Holberg kan man møde komediefigurer, der aldrig lukkes.

a. Der står endnu et par ting om Holberg

[s. 18:] Konkret kunne vi fx forestille os, at eleverne udarbejder en særlig kanonmappe med både lærerens arbejds papirer og elevens egne noter og refleksioner fra arbejdet i dansk og evt. andre fag med kanonens forfatterskaber. Et eksempel: Klassen har læst Holbergs *Erasmus Montanus*, og fysiklæreren er på gæsteoptræden med en forelæsning om 1700-tallets astronomi. Bagefter er der en elev, der spørger: "Det kan da godt være, at Erasmus Montanus er en blærerøv, men han har jo ret. Hvorfor skal han så ydmyges?" Fysiklæreren kender også stykket, interesserer sig for videnskabshistorie og kan bidrage med en perspektivrig tolkning.

[s. 20]: Visse kanonforfatteres stil er egnet til pastiche eller ligefrem parodi. Eleverne kan fx skrive en hjemmeopgave i form af "et eventyr i H.C. Andersen'sk stil", eller en stump dialog som Holberg kunne have skabt den. De mest vellykkede resultater sammenlignes med mestrene selv og diskuteres.

Kanonudvalgets oplæg kan nedtages fra: <http://pub.uvm.dk/2004/kanon/hel.pdf>.

Se også: <http://presse.uvm.dk/nyt/pm/pm230904.htm?menuid=641015>

2. *Kánon cum grano salis*

For ikke så mange år siden kunne man have kaldt sådan en fortræffelig beskrivelse for en *dialektisk* tekst, for med forslaget til en kánon forbindes statslig styring med fri tænkning.

Det er noget af det sværeste at gøre - og noget af det mest nødvendige. Men om det vil lykkes, om man *kan* løfte sig et trin på denne måde, kan kun praksis vise.

Hvad det handler om er - ifølge udvalget - »at der generelt er behov for en skærpelse af litteraturpædagogikken, således at skolen kan styrke elevernes "litterære kompetence"«.

Det fremgår også at der er behov for at styrke elevernes *historiske* viden, hvor der formentlig ikke tænkes på noget blot kronologisk, som heller ikke Holberg brød sig om, men på en dybere historisk *bevidsthed*?

Om en statslig kánon så er en god ting, noget der vil kunne støtte en levende og bevidsthedsskabende pædagogik, kan man diskutere herfra og til evigheden.

Nogle mener Staten skal holde sig fra dén slags ting, fordi statslig styring af litteraturlæsning er en selvmodsigelse.

Andre mener den er overflødig, fordi gode (dvs. gode og *egnede*) forfattere selv vil »trænge sig på«, og at mindre gode automatisk vil falde ud. Det er fx svært at forestille sig at en elev ikke skulle støde på Holberg én eller flere gange i skoleforløbet.

I sammenhæng hermed kan man tilføje at gode lærere kan få næsten alt til at leve, at mindre gode kan få det hele til at dø, og at bestræbelserne måske snarere burde have fokus på at styrke uddannelsen og »vedligeholdelsen« af lærerne i børne- og ungdomsuddannelserne?

Mange - ikke mindst blandt dem der hersker på Bjerget - har øjensynlig dén opfattelse at der nu skal ske en *skærpelse*; at tillid til lærerne, deres sunde fornuft og deres professionelle kunnen kan være udmærket, men at det er klogest at hjælpe dem - og eleverne - med en kánon.

I politik og kærlighed kan meget ske; undertiden går det godt.

Baron Holberg er, på de givne forudsætninger, et selvskrevet og meget glimrende medlem af det gode selskab, for han repræsenterer kánon *cum grano salis*: Styring med et gran salt. Flerstemmighed og modsigelse.

BA

Se evt.: [*Vagt i gevær! - men på hvilken måde?*](#) nedenfor.

a. Hvad betyder ordet *kánon*?

Citat fra Kánonudvalgets oplæg:

»Ordet kanon kan følges langt tilbage i tiden. Det er overleveret fra græsk, og det kendes også fra hebraisk. Det betegner en rettesnor, en forskrift, en fortegnelse over tekster eller forfatterskaber, som skal læses. En kanon kan være fastlagt ud fra kulturelle eller religiøse kriterier; den ret, der gælder for den katolske kirke, kaldes eksempelvis kanonisk ret.

Der kan altså være tale om et obligatorisk udvalg af retsregler, hellige skrifter, bønner – eller kunstværker. Og denne brug af ordet er ældre end den aktuelle – om danske litterære forfatterskaber eller tekster. Ordet er historisk set det samme som skytset en kanon. Grundbetydningen er 'rør' – og derfra udgår betydningen 'målestang', 'rettesnor', 'forskrift'.«

b. En tilføjelse om Albansk *kanún*

I Albanien bruges uofficielt og helt i konflikt med Staten - elementer af middelalderlig sædvaneret, der går under betegnelsen *kanún*.

Sædvaneretten har dybe historiske rødder. Der er elementer der er *meget* gamle, der er elementer der er stærkt påvirket af gammel italisk tradition, og der er elementer der er påvirket af den katolske kirke. Der er visse paralleller til dansk middelalderret.

Albansk historie er meget kompleks. I den fjerne oldtid indvandrede illyriske stammer, og der skete græske bosættelser. Så fulgte en periode på omkring 500 år hvor Albanien var en del af romerriget, derefter kom folkevandringstiden hvor sláviske stammer indvandrede og i stigende grad dominerede området; engang i 1400-tallet blev Albanien en del af det osmanniske rige. Det nuværende Albanien blev selvstændigt så sent som i 1912.

Kanún blev samlet engang i 1400-tallet, dvs. samtidig med at den Albanske fyrste, Gjerg Kastrioti Skanderbeg, i en kort periode kunne løsrive Albanien fra Osmanerne.

Omkring år 1900 blev *kanún* nedskrevet af en katolsk munk - og senere udgivet og oversat til Italiensk. Langt senere er der også udgivet en Albansk-Engelsk udgave.

Når man i dag taler om Albansk *kanún*, tænker man mest på slægtsfejder og blodhævn, fordi begge dele stadig forekommer i det nordlige Albanien. Man har fra Dansk side været involveret i forskellige forsøg på at forlige sådanne fejder.

Hvordan man skal fortolke Albansk sædvaneret er der delte meninger om. Nogle mener at *kanún* lægger op til fejder og blodhævn, andre at den snarere søger at forhindre dem - og samtidig at vise hvordan man bør bære sig ad, når en konflikt er gået i gang, og hvordan man kan afslutte sådanne konflikter.

3. Vagt i gevær – men på hvilken måde?

I kánonoplægget (s. 17) tales om at nogen måske har forsømt at råbe *vagt i gevær*. Det martialske udtryk fik mig til at tænke på at der på det senere har været en del diskussion om de sædvaner man kan møde i militær sammenhæng.

Foto: Forsvaret

En efterretningsofficer siges at have brugt for skrappe metoder under udstationering i Iraq. Amerikanske soldater skal have ydmyget Iraquere både på den ene og den anden måde. For nogle måneder siden [note indsættes] var der en heftig diskussion om en ph.d.-afhandling om adfærden blandt danske KFOR-soldater: Var den retvisende eller ej? I Søværnet har der været problemer med omgangsformerne (bl.a. på Grønnedal) - og nu i september 2004 tales der om tilsvarende problemer i Livgarden.

Den slags problemer sætter diskussionen om en litterær *kánon* i et ganske ærligt perspektiv.

Undertiden kunne man tro at de *militære* lever i en helt anden verden end vi andre. Sandheden er nok at der selv i et lille land som Danmark er mange forskellige verdener eller miljøer, men at der heldigvis er en vis forbindelse mellem dem - og at der også er store fællestræk. Jo tættere forbindelse der er og jo større gennemsigtighed, desto bedre. Er der noget der er brug for i et lille sprogområde er det en kombination af konsensus og effektivitet, men en sådan opnås ikke uden imødekommenhed, musikalitet og gensidig respekt.

Ingen tvivler på at der er brug for moderne ledelse i *Forsvaret*, men der er - må man formode - også behov for solid efteruddannelse af officererne og stregbefalingsmændene - og for en ny grunduddannelse af de værnepligtige og af de kontraktansatte menige. Omlægningen af værnepligtssystemet giver en god anledning.

Der er tale om noget der er meget svært. Der er behov for militær effektivitet, men samtidig for en højtudviklet samfundsmæssig bevidsthed. Militær professionalisme er noget andet i dag end for blot få år siden.

God uddannelse og udvikling af kulturel forståelse, både forståelse af egen kultur og af *andre* kulturer, er vigtig - og bliver vigtigere og vigtigere jo mere danskere træder op på den internationale scene.

Her kommer Holberg ind i billedet. Han og mange andre. Litteratur og *meget* andet.

Hærens Operative Kommando har offentliggjort flg. på: <http://www.hok.dk/>

Livgarden fremskynder moderniseringstiltag. Som konsekvens af de alvorlige anklager som Værnepligtsrådet retter mod Livgarden i Ekstra Bladet d. 22. september 2004, har Livgarden besluttet at fremskynde en række moderniseringstiltag, der ellers først ville være blevet indført i rammen af et større moderniseringsprojekt.

Af: Presseofficer Livgarden

Det drejer sig primært om tiltag indenfor de kritiserede områder, herunder støtte til vagtgående officerer og befalingsmænd samt skærpelse af Livgardens alkoholpolitik. Ændringerne får virkning fra mandag d. 27. september 2004.

Chefen for Livgarden, oberst Flemming Rytter udtaler: "Jeg er meget ked af den kritik, der er rejst mod Livgarden i artiklen i Ekstra Bladet. Hvis anklagerne holder stik, er der tale om helt uacceptable forhold. De undersøges derfor nu af Forsvarets Auditørkorps. Jeg har - foranlediget af den rejste kritik - fundet det nødvendigt at fremrykke en række moderniseringstiltag, der ellers først skulle have været iværksat til december."

Som konsekvens af vedtagelsen af forsvarsforliget i år, iværksatte Livgarden et omfattende analysearbejde med det klare formål at modernisere regimentet til at kunne løfte de kommende opgaver afledt af forliget. Analysearbejdet med konkrete tiltag afsluttes 1. november i år. Ændringerne implementeres med virkning fra 1. december, hvor det første hold værnepligtige med den nye forkortede værnepligt påbegynder vagttjenesten.

Herudover har Livgarden - sideløbende med moderniseringsprocessen - allerede truffet beslutning om en række dispositioner, der vil være medvirkende til at omstille Livgarden til den nye hær og de nye opgaver. Det gælder bl.a. beslutning om at styrke en række stillinger i ledelsen i Vagtkompagniet med ældre og mere erfarent personel, blandt andet med henblik på at sikre en mere tidssvarende mandskabsbehandling.

Hærens Operative Kommando har (ultimo september 2004) foretaget en undersøgelse og offentliggjort en rapport herom, se nærmere på: http://www.hok.dk/more.php?id=1167_0_1_0_M

C. Forfatter og læser. Tekst og læsning¹

En tekst har ingen eksistens; den er en mere eller mindre vellykket konstruktion, der ikke har sit eget liv, men som kun lever, fordi den læses af andre.

Hvis en tekst er en »brugstekst«, et stykke sagprosa, har den et formål, der ligger uden for og forud for teksten, og den er beregnet på at blive taget på ordet.

Forfatteren af en sådan tekst kan ønske at give en *besked* til modtageren: *Vær rar at sætte aftensmaden over ved 18.00-tiden ...*

Eller hensigten kan være at sende en venlig hilsen i anledning af Julen: *Du og din familie ønskes en glædelig Jul og et godt Nytår.*

Eller hensigten kan være at orientere læseren om, hvad der er sket på et bestemt sted: *Tidligere kommissionsformand Romano Prodi vandt knebent over den hidtidige premierminister, Berlusconi ...*

Eller hensigten kan være at diskutere nogle særlige omstændigheder, et sagsforløb eller et sagskompleks: *Har der i Islam været en oplysningsperiode, som vi havde i Europa i 1700-tallet? Jo mere velunderbygget teksten er, desto bedre. Jo bedre argumentationen er, desto stærkere er teksten.*

En »brugstekst« vil – for at blive anerkendt som en sådan – være virkelighedsbaseret og stræbe efter at være troværdig². Det gælder både når der er tale om en lige-ud-ad-landevejen-tekst, og når der er tale om et falskneri, som når det i en 1. april-tekst fortælles at man kan hente gratis snaps på spritfabrikken, fordi der er sket en ufarlig misfarvning af produktionen. I almindelighed skal en »brugstekst« overholde de regler der gælder for dens genre, for gør den ikke dét, vil en del af læserens opmærksomhed flytte sig fra indholdet til formen.

1 Formålet med dette afsnit om tekst og læsning er at præcisere nogle »ting«, der har betydning i læsningen af Holberg. Én af tingene er at tydeliggøre hvad der er *tekst* og hvad der er *læsning* og at placere forfatter, aktuel læser og andre læsere rimeligt i forhold til hinanden. Én ting er hvad der kan læses af teksten selv, noget andet er hvad der eventuelt (må) tilføres udefra for at styrke læsningen. Et par eksempler: (1) Mange nutidige læsere kender ikke meget til Holberg. Måske har de kun læst en enkelt komedie, måske en epistel eller to. Selv om man kan komme langt ved at læse og diskutere »*Erasmus*« eller »*Jeppe*«, kan man komme en del længere ved også at læse andre af Holberg's skrifter, men det er ikke realistisk, for vi skal ikke alle være litteraturforskere og kan ikke alle bruge meget tid på at beskæftige os med Holberg, hvor betydningsfuld han end måtte være for det danske sprogs udvikling osv.. (2) En aktuel læsning af Holberg er stærkt præget af hvad tidligere læsere har draget frem, fx er min læsning præget af hvad jeg i sin tid lærte af Billeskov Jansen, men jeg har bevidst søgt at starte »på en frisk« ved at skubbe andre læsninger til side indtil jeg begynder at arbejde tingene sammen. En anden »ting« er at tydeliggøre at der ikke i en tekst er en »inderste kerne« eller nogen »facitliste«.

2 Teksten stræber naturligvis ikke, *forfatteren* gør ...

Nogle brugstekster er ironiske og er kun tilsyneladende skrevet lige-ud-ad-landevejen. Men for at ironien kan virke, gælder der det samme som for falsknerierne, at de – i det mindste til at begynde med – skal være troværdige, først efterhånden skal læseren opdage at der er tale om at tingene er vendt på hovedet.

Hvert samfund har *sin* kultur, sine normer på det faglitterære område, og denne kultur er under vedvarende udvikling. Flytter man til en anden kultur eller til en anden tid, er normerne anderledes.

Skønlitterære tekster adskiller sig i mange henseender fra professionelle »brugstekster«. Også de er stærkt præget af de aktuelle normer, men deres forhold til virkeligheden er mere komplekst, eventuelt tvetydigt.

Er der tale om en historisk roman, vil forfatteren ofte anstrenge sig for at skildre baggrunden så den fremtræder overbevisende og autentisk, selv om alt hvad der beskrives er opdigtet. J.P. Jacobsen's bog om Marie Grubbe var grundigt researchet, men den nærmere beskrivelse af Marie Grubbe og af hendes »karakter« var en konstruktion.

Ebbe Kløvedal Reich har om nogle af sine historiske bøger sagt¹ at de byggede på tilgængelig viden, men at der naturligvis var digtet videre. Han tilføjede at han stræbte efter at digte videre i forlængelse af realiteterne og at undgå at digte i modstrid med realiteterne.

Er der tale om et eventyr som Tolkien's Hobbit-bøger, anses det for en litterær styrke, hvis en læser lokkes til at »leve sig ind« i den imaginære handling og til at anse figurerne for at være levende.

Nogle forfattere har skrevet værker, der – for effektens skyld – foregiver at være sande dokumenter, således Umberto Eco's »*Rosens navn*«. Figurerne i bogen har aldrig eksisteret. Klosteret – hvor handlingen udspiller sig – har ikke eksisteret, men måske bør man alligevel sige at bogen har realistiske træk, for i dén periode af Middelalderen, som handlingen udspiller sig i, var der en heftig strid mellem forskellige grene af den katolske kirke, og der var også en inkquisition, der forfulgte kættere – men som skejdede ud og som derfor agerede kontraproduktivt.

1. Analysen

De fleste forfattere har skrevet direkte for deres publikum, sådan som de har forestillet sig det, både når der var tale om faglitterære værker og om skønlitterære.

Undertiden har det være gavnligt at der var »nogen« der trådte imellem forfatter-og-værk og publikum for at fortolke værket og for derved at forstærke værkets virkning.

1 Efter hukommelsen. [Måske kan der findes et citat]

I oldtiden var det en nødvendighed at værket blev fortolket, dvs. fortalt eller spillet, for det var kun en brøkdel af publikum, der var i stand til at læse.

Det var ikke kun digteriske værker der blev fortolket, det gjaldt også de grundlæggende retsregler. I lange tider blev retsreglerne fortalt videre fra generation til generation uden nogen støtte i skriftligt materiale¹.

Efterhånden som befolkningen blev mere og mere oplyst, blev teksterne mere sofistikerede, nogle i en sådan grad at de ikke længere var umiddelbart forståelige for et »almindeligt« publikum, trods publikums forbedrede skoleuddannelse, men forudsatte at professionelle læsere tydede teksterne og forklarede dem for publikum, næsten som når sognepræsten hver søndag »udlægger teksten« for menigheden, eller når ens foretrukne politiker forklarer tingenes rette sammenhæng.

En tydning kan foregå på flere forskellige måder afhængig af formålet. Nogle tekster bør måske læses »psykoanalytisk«? (fx er der gjort forsøg i denne retning på flere af Andersen's eventyr), nogle er forsøgt læst »biografisk«² - og nogle er læst »ideologisk« eller samfundskritisk. Ved siden af disse læsningstyper, er der den litteratursociologiske som træder et skridt væk fra teksten for at koncentrere sig om at teksten er fremkommet og brugt i særlige historiske sammenhænge - og den litteraturpsykologiske der beskæftiger sig med samspillet mellem tekst og læser. Her er teksten vigtig, men mindst lige så vigtig er den bagage, som læseren har med sig³.

Hvad der er den mest optimale læsning af en tekst, afhænger primært af teksten selv, men ikke udelukkende. Både »psykoanalytisk« og den »ideologisk« inspirerede læsning har givet eksempler på at analysen har fremskaffet resultater, der ikke nødvendigvis har været bevidst for eller tilsigtet af forfatteren selv⁴.

1 Det gælder nordiske retsregler i oldtiden og det gælder middelalderens alanske retsregler (den såkaldte *kanún* der fandtes i lidt afvigende udgaver). *Kanún* blev først nedskrevet i slutningen af 1800-tallet og udgivet i 1930'erne.

2 Men mens en psykoanalytisk læsning – når den er bedst – holder sig til hvad der kan læses af teksten selv, gør en biografisk læsning det modsatte, den konstruerer en ekstern facitliste. Der er rigtignok tekster der er beregnet på en sådan læsning, men det er sjældent nogle der har en længerevarende værdi. Hans Scherfig og Hans Kirk har begge skrevet med udgangspunkt i virkeligheden, begge var »benhårde« Moskva-orienterede kommunister og begge var engageret i samfundskritisk og politisk virksomhed. Nogle har ment at Scherfig's »*Det forsømte forår*« bedst kunne forstås, når man satte den i relation til hvad der »virkeligt« skete på Metropolitanskolen, og har dermed overset at bogens formål nok snarere var at formulere en mere generel kritik af et gammeldags opdragelsesmønster end at fremkomme med en personrettet og skolespecifik kritik.

3 Denne undersøgelse af Holberg har fokus på teksten og sammenhængen mellem tekster. Den historiske og sociale kontekst Holberg's tekster er produceret i indgår til en vis grad, derimod kun i meget begrænset omfang den litteraturpsykologiske.

Humanistisk læsning (og megen humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning) adskiller sig grundlæggende fra naturvidenskabelig læsning.

Avanceret naturvidenskabelig forskning er vanskelig at gennemføre. Forskeren må stille sig mange svære spørgsmål som: *Er jeg på rette spor? Er dét jeg er ved at undersøge allerede klarlagt et andet sted? Vil dét undersøgelsesdesign jeg har sat op kunne bidrage til en afklaring? Hvordan kan jeg undgå at min undersøgelsesteknik kan påvirke undersøgelsesresultatet?* Men disse spørgsmål kan dog afklares langt mere objektivt og derfor nemmere, end når en humanistisk eller samfundsvidenskabelig forsker forsøger at gøre det tilsvarende alene af dén grund at den humanistiske eller samfundsvidenskabelige forsker er indfanget af dén virkelighed som han eller hun forsøger at analysere, måske ligefrem styret af den. Habermas og flere andre har talt om *den hermeneutiske ringslutning*.

At det forholder sig sådan gør det vanskeligere for den humanistiske og samfundsvidenskabelige forskning at leve op til de generelle krav om objektivitet¹.

4 At det kan forholde sig sådan, kan bevirke at den lærde analytiker tror at befinde sig på et højere udviklingstrin end den naive forfatter: »Jeg véd bedre hvad du har skrevet end du selv gør! Du ligger nemlig under for en falsk bevidsthed«. Men det forholder sig (heldigvis) sådan at der ikke er nogen facitliste. Jo mere »reflekteret« en læsning bliver, desto mere må læsningen opfattes som et forslag eller en hypotese, så et gran ydmyghed og tilbageholdenhed kan næppe skade.

1 Nogle forskere mener man hellere bør tale om intersubjektivitet, dvs. om at man gennem den videnskabelige diskussion udrenser eller korrigerer for udsagn der ved nærmere analyse viser sig at være »usynligt« påvirkede af bestemte synspunkter. Forskningen har ikke noget synspunkt eller nogen mening, for forskningen er ikke noget *subjekt*, men det har forskerne. Forskerne kan fremlægge deres resultater qva forskere, dvs. så objektivt som muligt, eller qva samfundsborgere med en særlig indsigt, dvs. så effektivt som muligt – og på en måde der benytter, men ikke forvrider deres forskningsresultater. At fremlægge sine forskningsresultater og at benytte dem i en almindelig politisk diskussion er principielt set to meget forskellige ting. Konsekvensen af dette er *ikke* at alle synspunkter kan være lige gode. I den videnskabelige diskussion – hvis »tunge ende« består af facts – kan synspunkter være relevante, når talen er om videnskabspolitik (dvs. hvordan skal forskningsressourcerne prioriteres?) og når man – på videnskabelige præmisser og med videnskabelige argumenter – skal tage stilling til om et forskningsresultat er korrekt eller interessant, men i det grundlæggende skal forskningen give en så adækvat beskrivelse af virkeligheden som muligt. I sådanne sammenhænge er synspunkter principielt set *ikke* lige gode, og diskussionens formål er netop at finde og forfine de bedste synspunkter og argumenter og omsætte dem til en fortsat videnskabelig praksis. Den politiske diskussion – hvis »tunge ende« består af synspunkter – har til formål at understøtte den politiske praksis. Heller ikke her er alle synspunkter lige gode. Holder vi os til dén form for politisk virksomhed der lever op til elementære etiske krav (som fx at sige sandheden og ikke at skjule den) og som lægger vægt på at bruge kvalitetsargumenter, vil alle synspunkter i den sidste ende skulle vurderes ud fra om de støtter nogle overordnede politiske mål eller om de ikke gør det. Mange af Holberg's tekster, måske de fleste af dem, må anses for at være indlæg i 1700-tallets politiske diskussion. [På nogle punkter levede Holberg op til datidens krav til videnskabelig praksis, i andre sammenhænge var det ikke relevant ... Og i nogle sammenhænge skrev han for at støtte et bestemt politisk projekt].

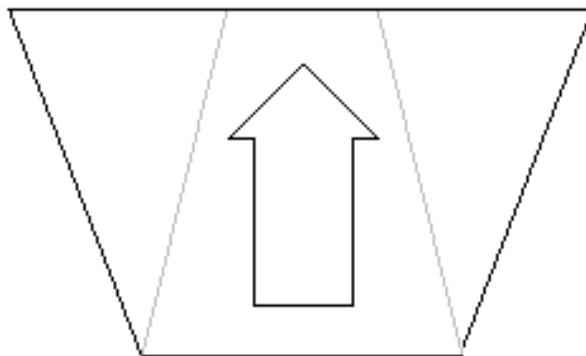
Skulle man forsøge at tegne et billede af hvordan en »reflekteret« læsning bedst kan foregå, kunne man tale om at »skrælle« teksten, dvs. at tage lag på lag af teksten for til sidst at nå til tekstens kerne. Man kunne sammenligne med at fjerne lag på lag af et løg.

Men dette billede er ikke så velegnet. Bag hvert lag, kommer der – indtil det sidste lag - endnu et lag af samme type og (til en vis grad) samme udseende som de forrige.

Når man til sidst står med løgets »hjerne«, er man nået til noget ret uinteressant i forhold til dét man har lagt væk. Løgets inderste »mening« (i kulinarisk henseende) er vel ikke hjertet, men derimod alle de identiske lag, man har kasseret?

Et meget beslægtet »billede« er at gå længere og længere ind i et system af kinesiske æsker – eller i en russisk »matrosjka«-dukke (under hver dukke er der endnu én ...)¹.

"Reflekteret" læsning

"Naiv" læsning

Bag "outputtet" (den ene eller anden slags læsning) ligger teksten selv som et eksternt "input". For at komme fra den »naive« eller umiddelbare læsning til den mere og mere »reflekterede« må man bringe forskellige erkendelsesmetoder og læseværktøjer i anvendelse. I den »opadstigende« proces åbnes teksten for analyse, men samtidig bliver »naivitetens« betydning for læsningen mindre og mindre.

I heldigste fald etablerer den »reflekterede« læser til sidst en syntese, hvor analyseresultaterne »adderes« - også selv om den »naive« oplevelse eller læsning har fortonet sig - og hvor teksten perspektiveres ...

Eftersom mange forfattere og analytikere er bevidste om deres eget medlemskab af den historiske proces, er der tilsvarende mange eksempler både på at processen går videre, at teksterne bliver kvalitativt bedre og på »indavl« og »indforståethed«.

1 Af den sidste slags har jeg et underfundigt sæt. Yderst er Boris Jeltsin, der var præsident for Rusland, da dukken blev produceret. Lige under ham finder man hans forgænger, Mikhail Gorbatsjov, der har et stort ansvar for at have omstillet det »kommunistiske« Sovjetunionen til et relativt demokratisk orienteret Rusland. Under ham er Leonid Bresjnev og Josef Stalin – og inderst er Vladimir Lenin. Dukken kan tolkes på flere måder. Fx kunne meningen være at Lenin er inden i dem alle sammen, men den kunne også være den stik modsatte at alle Lenin's efterfølgere har »udvandet« ham eller »slugt« ham. Det er ikke afgørende her, men derimod at hvert »lag« har en vis relation til de andre lag, både dem der er længere ude og dem der er længere inde.

Fjernt beslægtet med løget og matrosjka'en er *tværsnittet*. Dette billede er noget bedre end det første, men næppe heller godt nok?

I tværsnittet kan man samtidig se bundlaget og toplaget og hele rækken af lag ind i mellem. Toplaget er teksten som den umiddelbart fremtræder, lagene nedenunder kunne være forskellige »aspekter« af *teksten* selv som det så gælder om at identificere og diskutere; der kunne måske tales om et »psykisk« lag, et »historisk« lag, et »ideologisk« lag i teksten selv osv. Men en tekst er vel ikke bygget af sådanne identificerbare og adskilte lag, der er lagt oven på hinanden som murstensskifter? Lagene er med andre ord ikke lag, men »aspekter« der er mere eller mindre dygtigt integreret med hinanden.

Tværsnitsbilledet kan dog være relevant på en noget andet måde end som beskrivelse af **selve teksten**, nemlig når man taler om **forskellige niveauer af læsning**, fra den »naive« og umiddelbare læsning til den meget »reflekterede«¹. En læsning er en social aktivitet der foregår uden for teksten selv.

Nogle simple tekster kan anses for at være endog meget gode² hvis de fx siger noget vigtigt om menneskelivet på en særlig overbevisende måde (og på en måde som gør det acceptabelt for en stund at glemme at livet kan være meget komplekst). Den slags tekster vil jeg lade ligge.

Men generelt tillægger man komplekse tekster større litterær værdi end de meget simple og »naive«. De mere komplekse tekster – talen er ikke om selvmodsigende eller forvrøvlende tekster – udfordrer læseren i højere grad end de »naive« gør.

Der findes mange tekster der kan anses for at have stor »litteraturteknisk« værdi, men som ikke samtidig har høj værdi i bevidsthedsmæssig betydning, sådanne tekster kan være interessante, når man vil studere litterære »greb«, men de kan ikke tillægges egentlig litterær værdi – og der findes næppe mange eksempler på at sådanne tekster har overlevet.

Der findes mange tekster (og andre kunstneriske produkter), der er emotionelt bevægende – og som måske er skrevet af et rent og oprigtigt hjerte. Men er

1 Et typeeksempel kan være forskellige læsninger af (nogle af) Andersen's eventyr. Både barnets »naive« læsning og forskerens »reflekterede« læsning kan være »korrekte« læsninger. Måske er den »naive« læsning i nogle tilfælde indeholdt i den »reflekterede«, måske er den »naive« læsning i nogle tilfælde et nødvendigt trin for at komme til en højere og højere grad af »reflekteret« læsning. Et tilsvarende forhold består måske mellem »barnetro« og en mere »reflekteret« Gudsopfattelse? I nogle tilfælde består der måske et vedvarende forhold mellem det enkelte menneskes (oprindelige) tro og dets mere reflekterede tro, men ofte forlades det »lavere« trin, når man er kommet til det nærmest overliggende? [Se andetsteds om Holberg's skiftende synspunkter om teodicé-problemet].

2 Som nogle af Østens kortdigte eller nogle af Piet Hein's *Gruk*.

sådanne tekster professionelt udført, er der nok snarere tale om kalkulation og manipulation¹ end om tekster af høj litterær værdi.

1 Som mange af de film der produceres i Hollywood.

2. Den »reflekterede« eller komplekse læsning

En god læsning af en kompleks tekst¹ må korrespondere med teksten selv, den må være på niveau med den og kunne tackle dens kompleksitet på en dækkende og kompetent måde^{2 3}.

a. Forskellige slags synsfiltre (1)

I stedet for at tale om at skrælle lagene af løg eller om at se en tekst i tværsnit, bør man nok hellere forestille sig at man ser på samme tekst på forskellig måde, evt. således at man pendler fra den ene synsmåde til den anden og analyserer teksten på flere måder samtidig, fordi resultater fra én type af analyse kan inspirere til at man går videre ad et andet analysespor.

Et menneske er af langt større kompleksitet end nogen tekst kan (eller bør) være⁴. Det består af et skelet, af muskler, af hjerte og blodårer, af nerver, af hud osv., men det indeholder også meget andet, som tanker, følelser, reflekser og hukommelse. Vil man analysere hr. X eller fru Y »som menneske«, vil man ikke beskrive hver en del af X eller Y og finde ud af hvordan alle delene virker sammen, det ville være en uoverkommelig proces, man vil gå mere målrettet til værks og interessere sig for X's eller Y's kontekst, adfærd og bevæggrunde.

1 Den »reflekterede« læsning omfatter *analysen* - hvor man beskæftiger sig med enkelte aspekter af teksten. I den sammenfattende »reflekterede« læsning adderer man de forskellige analyseresultater, i heldigste fald på synergisk vis - og foretager endvidere en perspektivering og vurdering.

2 En kompleks læsning er *ikke* det samme som en kompliceret læsning. Louis Hjelmslev skrev i »*Omkring sprogteoriens grundlæggelse*« (Akademisk Forlag, Kbhvn. 1966, efter oprindelig udgave fra 1943) at en videnskabelig behandling af et emne skulle opfylde tre kriterier i prioriteret orden: »Beskrivelsen skal være modsigelsesfri, udtømmende og den simplest mulige« (s. 12). En kompleks læsning skal leve op til disse tre krav, en kompliceret læsning er - groft sagt - ikke kommet så langt endnu.

3 En kompleks læsning kan fx omfatte: Beskrivelse (incl. handlingsreferat). Kompositorisk analyse. Psykoanalyse. Ideologisk analyse. Historisk analyse. Stilistisk analyse. Dertil elementer af en kommunikationssociologisk analyse (hvem er den virkelige læser?). Ved siden af læsningen kan man foretage en undersøgelse af teksten som kommunikation (hvem læste den ... Hvad fik de ud af den ...). Nogle af de analytiske fund skal muligvis forklares. Sammenfatning af analyserne (i en syntetisk eller synergisk læsning). Samlet og begrundet vurdering.

4 Der er en meget vigtig forskel på et levende menneske og en tekst, mennesket er en levende organisme, teksten ikke. Når først teksten er skrevet, er den færdig - »historien er ikke længere«. En levende organisme rummer sin egen »antagonisme«, sin ældning og sin død. Både vækst og ældning er en del af livet. Og er talen om mennesker, så rummer organismen også en *bevidsthed* om livet, væksten, ældningen og døden. Handler en tekst om et levende menneske, fx en selvbiografi, vil den reflektere dette. Nogle forfattere er ærlige, de fleste kun til en vis grad. Det er svært at forestille sig en selvbiografi der ikke har et særligt formål - således også Holberg's selvbiografiske skrifter - som fx kan være at besmykke sine handlinger, at nedtone de mere problematiske sider osv.

Vil man analysere en tekst »fuldstændigt«, kan man hurtigt få tiden til at gå. Hvis man vil analysere menneskesynet i en bestemt tekst eller i et bestemt forfatterskab, tager man en særlig slags »briller« på, og så vil man kun i ganske særlige tilfælde bruge tid på at analysere sætningsstrukturen i teksten eller forfatterskabet.

b. Prioriteringer

Hvis man vil give en generel, men indgående karakteristik af en tekst vil man forsøge at komme rundt om alle de ting, man kan anse for at have betydning i dén sammenhæng, det er flere end når man foretager en »tematisk« læsning, men det er ikke alle tænkelige. I enhver form for videnskabelig praksis må man prioritere og bruge sine ressourcer med omhu, fordi der er andre opgaver der også skal løses.

c. Forskellige slags synsfiltre (2)

Snarere må man forestille sig et mere komplekst billede af teksten, hvor de forskellige »elementer« er integreret med hinanden, men hvor man alligevel kan se de forskellige »elementer«, hvis man bruger en serie af forskellige synsfiltre¹.

Med ét filter kan man se hvordan teksten er komponeret, og hvordan teksten skrider frem. Dette kan vanskeligt adskilles fra en beskrivelse og diskussion af de spændingsforhold der består mellem tekstens personer og af hvordan disse spændingsforhold udvikler sig, se nedenfor.

d. Indskud: Handlingsresumeeet og dets status

En af de første ting man kan gøre i en kompleks (eller »reflekteret«) læsning af en tekst er at beskrive handlingsgang og komposition som de fremtræder umiddelbart².

Et handlingsresumé er ikke teksten selv, ikke engang dens kerne, den er kun et koncentrat af et vigtigt, måske endda konstituerende, element i teksten. I nogle tekster er handlingen, særligt den ydre handling, kun et skelet, som teksten er bygget op om.

1 Dukkerne i en matrosjka er ikke integreret med hinanden, de kan have en indbyrdes relation (på det indholdsmæssige plan), men de er selvstændige og identificerbare »lag«.

2 Undertiden kan der være en mere skjult handlingsgang og komposition bag den umiddelbare ... Undertiden bruger forfatteren særlige udtryk for at sende en skjult besked til modtageren. Der er steder hos Holberg der synligt eller mindre synligt benytter en sådan teknik. Han bruger pseudonym flere steder, således i »Peder Paars«, i komedierne fra 'raptus'-perioden og »Niels Klim«. En anden side af samme sag er når Holberg skriver til ikke-eksisterende adressater, som det er tilfældet i Epistlerne (i det mindste er de dér benyttede adressater ikke blevet identificeret).

Med et andet kan man se nærmere på hvordan tekstens personer fremtræder og hvilken type af psykologi forfatteren har anvendt. Noget af det mest centrale i litterære tekster er dialektikken mellem personerne¹.

Med et tredje kan man se på hvordan forfatteren har beskrevet den historiske virkelighed og hvilke »ideologiske« elementer eller aspekter der er med til at konstituere teksten.

Med et fjerde kan man se på hvilke stilistiske virkemidler, forfatteren har brugt².

Med et femte kan man se på om forfatteren er ligefrem eller »om der stikker noget under«. Enhver læser, der er trænet blot en lille smule i »reflekteret« læsning, vil fx vide at der kan være stor forskel på hvad en forfatter har skrevet eksplicite og hvad han har skrevet »med usynligt blæk«⁴

3. Holberg's værker

Holberg skrev både faglitterære værker og skønlitterære.

- Hs bevidsthed om formålet med teksterne. Ofte var der et tydeligt og klart formål. Tag fx Heltehistorierne.
- I nogle tekster er formålet ikke helt så gennemskueligt. Teksterne bærer i højere grad præg af at være »arbejdstekster«, skridt på vejen. Dette kan

1 Når man ser nærmere efter opdager man at tekstens indholdsmæssige *dialektik* har en pendant eller forudsætning i virkelighedens. Der er dog flere opfattelser af dialektik og hvad begrebet kan bruges til. Nogle mener at begrebet kun kan bruges til at give en tilnærmet beskrivelse af virkeligheden, andre at det også kan betegne forhold i virkeligheden, men at der selv sagt må skelnes skarpt mellem virkelighed og virkelighedsbeskrivelse. I virkeligheden mødes mand og kvinde, og der kan komme et helt nyt menneske ud af dette møde, der rummer »noget« fra begge forældre. Mand og kvinde kan agere dialektisk uden at kende begrebet, og forhåbentlig vil de tale om kærlighed og sød musik i stedet for om dialektik. En forfatter taler måske også sentimentalt om kærlighed og sød musik, men det kommer der ikke altid god litteratur ud af. God litteratur beskriver og forklarer modsætningsforhold, deres opståen og deres udvikling – evt. modsætningsforholdenes »transformation« over tid.

2 Noget af det mest karakteristiske for Holberg er at han har benyttet alle tænkelige genrer, især på en ny eller kreativ måde. Han tager afsæt i Grotius m.fl. i »*Naturretten*«, men skriver *sin* fremstilling på en anden måde. Han tager afsæt hos flere forskellige komedieforfattere, men skriver sine egne komedier. Han forsøger sig med historieskrivning, biografier, selvbiografier, fabler og filosofiske overvejelser. Man kunne næsten formode at Holberg's største projekt som forfatter har været at »komme hele vejen rundt«, såvel indholds- som genremæssigt.

3 Kragelund har påvist at Holberg's latinske selvbiografiske skrifter er fyldt med litterære lån, der undertiden træder i stedet for en »autentisk« virkelighedsbeskrivelse.

4 Det er en almindelig opfattelse at Hans Scherfig ofte benyttede sig af et særligt stilgreb, når han på det umiddelbare plan var solidarisk med sine figurer, mens han – når man ser nærmere efter – i virkeligheden »afslørede« dem eller »afdækkede« deres karakter, deres handle måde og deres bevæggrunde.

siges at være tilfældet med flere af epistlerne – og muligvis også med Naturretten?

- I nogle tekster er der (tror jeg) et angiveligt formål eller en angivelig morale, mens det virkelige formål er skjult og derfor skal afdækkes. (En ting er om dette er dækkende, en anden ting er hvorfor H benyttede denne metode), se Komedierne (+ fortalte), se Peder Paars, se angrebene på Hojer. Se brevvekslingen om Staklebro.

III. Holberg's »Naturret og Folkeret«

A. Hvorfor læse »Naturretten« i dag?

Den foreliggende version er foreløbig, for nogle af de fremsatte synspunkter skal efterprøves nærmere, primært ved en fortsat gennemgang af Holberg's værk - desuden er der emneområder som skal behandles (eller behandles mere udførligt) før det kan siges at gennemgangen er rimeligt dækkende - og endelig vil jeg indsætte en håndfuld illustrationer.

Bemærkninger og spørgsmål vil være velkomne.

Digitalis purpurea, på Dansk *fingerbøl*, på Engelsk *foxglove*. Forekommer vildt i Europas bjerge - og langs Norges kyst; findes også som haveplante. Der kan udvindes hjertemedicin af planten, der kan være gavnlig i små mængder, men som er dræbende i større. Den første der påviste de medicinske muligheder var - ifølge »*Encyclopedia Britannica*« - den Engelske læge William Withering (1741–99). Fotograferet i *New Forest* af Andreas Røpke.

Der er flere grunde til at læse Holberg's »*Naturret*« i dag. Bogen er - som Billeskov Jansen skriver - vigtig for at lære Holberg nærmere at kende; den er et stykke vigtig baggrundslitteratur for det øvrige forfatterskab: Komediernes, de satiriske skrifter, de »*Moralske Tanker*«, Epistlerne, Heltehistorierne og de historiske værker - ikke mindst fordi Holberg blev ved med at arbejde på bogen fra omkring 1714 og frem til ca. 1750.

En anden grund er at man kan få en fornemmelse af hvad der »rørte sig« i 1600- og 1700-tallet, både i den juridiske og den filosofiske verden. Holberg var ikke jurist i »streng forstand«, men han var særdeles godt orienteret. Han havde et vist kendskab til retspraksis, for en tid var han medlem af Konsistorium og han deltog derfor i afgørelsen af tvister på civilrettens område (jf. s. 077 og s. 230), men frem for alt var han godt orienteret i filosofisk, moralsk ræsonnerende og historisk litteratur.

Min første hensigt med at se nærmere på Holberg's »*Naturret*« var imidlertid speciel. Jeg ville forsøge at beskrive forskellige historiske »positioner«, som kan være nyttige når man vil forstå den Albanske sædvaneret (Kanún) m.v.

Ikke at Holberg kan eller bør »overføres« til Balkan - og slet ikke i nogen direkte form - men »hans« sondring mellem *Naturret*, *Borgerlig Ret*, *Statsret* og *Folkeret* er særdeles relevant i Albansk sammenhæng, og nogle af hans overvejelser vil være relevante på grund af påfaldende ligheder eller påfaldende forskelle. (Herom nærmere andetsteds - og på et senere tidspunkt).

B. Bogens struktur og komposition

Holberg kalder bogen »*Naturens og Folkerettens Kundskab*«, men der er tale om en bred introduktion både til *Naturretten* og *Folkeretten* og til den *Borgerlige Ret* og *Statsretten*.

De fire forskellige områder har - principielt set - hver sin »sfære«, hvert sit grundlag, genstandsfelt og rækkevidde, hver sine regler, hver sin måde at blive håndhævet på. Der er uoverensstemmelser mellem de forskellige sfærer, men efter Holbergs opfattelse også en høj grad af indbyrdes sammenhæng. Grundlæggende er *Naturretten* - de øvrige sfærer hviler mere eller mindre på dén; og gør de det ikke kan der opstå visse problemer. (Pufendorf ville mene at de øvrige sfærer så ikke ville hvile på et moralsk grundlag).

Bogen består - i den foreliggende 5' udgave - af to dele, hvert på 17 kapitler. Bogen har en klar struktur, idet fokus flyttes fra det helt generelle eller almene niveau i bogens første del, til forholdet i familien i bred forstand i begyndelsen af 2' del, derfra videre til samfunds- og statsniveauet i det store midterstykke af 2' del - og endelig til en diskussion af forskellige forhold mellem staterne i slutningen af 2' del. Der er tale om en bevægelse fra det grundlæggende og til det mere sofistikerede.

Holberg trak på mange kilder og mange *Naturretsforfattere* da han skrev sín fremstilling, både fra Antikken og fra en senere tid - og det kunne være interessant at undersøge, hvor Holberg fulgte sine forlæg og hvor han distancerede sig fra dem; der er adskillige steder i bogen hvor Holberg selv udtaler sig herom, men jeg vil koncentrere mig om at beskrive og karakterisere Holberg's system som det foreligger.

Holberg kunne have valgt mange andre eksempler end han har gjort, men dette ville næppe have ændret afgørende på hans hovedsynspunkter, overvejelser eller konklusioner. Var derfor eksempler og citater mere eller mindre tilfældigt valgte, indgik de i en ganske særlig struktur - og havde en næsten forudgivet funktion dér.

Når jeg fra tid til anden udtaler mig kritisk eller »dømmende«, er det ikke udtryk for kritisk »fordømmelse«, for det ville være en ahistorisk uhyrlighed, men skal opfattes som et bidrag til at klarlægge bogens struktur, indhold, opfattelse og evt. modsigelser.

Se nedenfor om Holberg's stil.

C. Naturrettens placering [i dag?]

»*Naturretten*« handler om noget af dét der indgår i Middelalderens lovbøger og i den Albanske sædvaneret (som blev »samlet« i 1400-tallet, men som først blev nedskrevet langt senere), men frem for alt er den et karakteristisk udtryk for hvordan en bestemt person beskrev det retslige grundlag, dvs. i perioden fra 1' udkast lå klar i 1714 (1' udgave blev trykt i 1716) til Holberg udsendte sin sidste udgave, den 5', i 1750. Hvor mange eksemplarer der blev solgt i Holberg's levetid, ved jeg ikke - men bogen synes at have fået en vis popularitet.

Billeskov oplyser at der udkom endnu en udgave i 1763, men at bogen derefter først blev genoptrykt af Carl S. Petersen i 1900-tallet og af ham selv i 1969.

I 1716 var Holberg omkring 32 år gammel; han havde begyndt sit forfatterskab, men var endnu ikke blevet ordinær professor - i 1714 var han dog blevet udnævnt af Kongen til ulønnet professor i filosofi.

Hugo Grotius på en husmur i Rostock. Fotograferet af Andreas Røpke.

Holberg skrev »oven på« forfattere som Grotius, Hobbes, Pufendorf - og Pufendorf's elev Thomasius - og han trak flittigt på Antikkens forfattere, men han stod selv klart placeret i den Danske Enevælde, der blev etableret omkring 1660 og som satte sig tydeligt igennem i de følgende to århundreder - dvs. i tiden frem til de store forandringer i midten af 1800-tallet som førte til en fri forfatning m.v.

Enevælden indebar en tydelig svækkelse af aristokratiet og rigsrådet og en tilsvarende styrkelse af kongen, men bag kongen stod et »politisk bagland« - en stor og voksende gruppe af købmænd og producenter - og et »embedsapparat«, en stor skare af professionelle generalister og specialister. Når Enevælden fungerede bedst - og var mest oplyst - bestod der et nærmest symbiotisk forhold mellem konge, bagland og embedsværk.

Holberg indså at han måtte finde sin plads i hierarkiet - og lykkedes hermed delvis protegeret af indflydelsesrige mænd. Undertiden blev han støttet direkte af Kongen (således af Frederik IV (konge fra 1699 til 1730) i en konflikt med Frederik Rostgaard og da han ønskede at få et professorat - undertiden i mindre grad eller slet ikke (således af den pietistiske Christian VI (konge fra 1730 til 1746)).

Holberg havde sin sidste tid under den livsglade Frederik V (konge fra 1746 til 1766), der fulgte et forslag om at adle ham som en slags modydelse for at Holberg havde testamenteret sin formue til Sorø Akademi.

Holberg udtaler sig i »*Naturretten*« ganske positivt om Enevælden - og mener at Den Danske Model (et udtryk der stammer fra de senere år) er overordentlig fornuftig og vel-proportioneret. Men bogen forholder sig til mange forskellige samfundsformer og spænder dermed også over hele den Danske udvikling - dvs. fra de før-feudale stamme- og høvdingesamfund (jf. de Islandske sagaer og love) - via Middelalderen (hvor Kongemagten, Stormændene og den Katolske Kirke skiftevis stredes og samarbejdede), frem til Renæssancen og Enevælden (hvor Kongemagten satte sig igennem, jf. Kongeloven og [Danske Lov](#)). Jf. s. 291 f.:

Om nogen spørger, hvilken af disse slags Regieringer er den fuldkomneste, da svares dertil: 1.) At ingen Regiering er med saadan Fliid indrettet, at den kand siges gandske fuldkommen, thi Regieringer overdrages Mennesker, og derfor saa længe de ere, saa ere ogsaa Laster. 2.) Er ingen Regiering saa fuldkommen, at den kand komme overeens med et hvert Landskab, men man maa overveje enhver Nations Stand, Vilkor og Natur, hvorudover Aristoteles kalder den Regierings Form den Beste, som **[292]** vi kunde best føre os til Brug og Nytte. Dog holdes en Monarchisk Regiering af de fleeste for den Beste, efterdi den haver stor Fordeel for de andre, thi udi Aristocratier og Democratier, naar Stænderne og Folket ville slutte noget, maa de forsamles paa en vis Tid og Sted, hvilket foraarsager stor Hinder og Besværlighed, en Enevolds-Herre derimod kand paa alle Tider tillige slutte og fuldbyrde det, som er Riget tienligt, og imidlertid forrette store Ting, førend Stænderne og Folket udi de andre Regieringer kunde komme til en endelig Slutning. Hvad som den Hollandske Scribent udi hans Balance Politica skriver imod en Enevolds Regiering, er af andre kraftig igiendrevet.

Det monarkisk styrede samfund er måske ikke det bedste under *alle* forhold, specielt ikke de mest simple, for det har sine særlige fordele - mener Holberg - når samfundet ikke består af en enkelt by med opland, men af flere

»landskaber«. Hovedargumentet er - ser det ud til - at en monark hurtigere kan træffe de nødvendige beslutninger.

Det er naturligvis et argument, men kunne vel - ikke engang på Holberg's tid - betragtes som et *tilstrækkeligt* argument. Måske kan det hævdes at Holberg snarere forudsatte at det monarkisk styrede samfund er det bedste end *viste* det.

Holberg taler flere steder om demokratiske samfund, dvs. de eksempler der kendes fra Antikkens Grækenland og fra nogle af Middelalderens bysamfund - men kendte selv sagt ikke nutidens demokratier, der bl.a. hviler på Montesquieu's princip om en Magtens Tredeling (jf. Montesquieu's »*Lovenes ånd*« (1748; dansk 1770 og 1998)).

Holberg forholder sig til forskellige af Montesquieu's synspunkter i sine Epistler, men så vidt jeg kan se ikke i »*Naturretten*«.

D. Formål og hensigt

Det er ikke helt klart hvad der kan have været Holberg's egentlige formål med at udgive bogen, men det er tænkeligt at der har været flere, der har støttet hinanden - og at formålene kan have udviklet sig over tid.

Først og fremmest ville Holberg formentlig afklare sig selv på et område som han selv fandt havde grundlæggende betydning. Han forholdt sig ofte til anden litteratur ved at skrive sig igennem den, ved at genfortælle den og ræsonnere over den (se fx. »*Heltehistorier*« og »*Epistler*«).

Det er endvidere tænkeligt at han - specielt senere - havde en studerende ungdom i tankerne. Han skriver et par steder at det er vigtigt at kende forskellige juridiske termini, dvs. begreber, for overhovedet at kunne forstå den mindste juridiske bog (jf. s. 054, s. 079 og især s. 208 og s. 225). De studerende han havde i tankerne var - i det mindste på et senere tidspunkt - muligvis særligt dem der forberedte sig på at tage Dansk juridisk eksamen, jf. Ditlev Tamm's bemærkning s. 229 i »*Retshistorie*«, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Kbhvn. 2002.¹

Men frem for alt tænkte han nok på et fornuftigt, læsende og købedygtigt borgerskab der gerne ville have styr på den grundlæggende teori - og som ikke

1 Exam.jur. = examinatus juris (eksamineret i jura). »*Salmonsens's Konversations Leksikon*« oplyser: »den latinske Betegnelse for den, der har bestaaet juridisk Eksamen for Ustuderede («dansk jur. Eksamen»)«. Denne uddannelse blev etableret omkring 1736 - dvs. *nogle* år efter at Holberg udsendte 1' udgave. Se evt. nærmere i Ole B. Thomsen: »*Embedsstudiernes Universitet. En undersøgelse af Københavns universitets fundats af 1788 som grundlag for vores nuværende studiestruktur*«, bd. 1-2, Akademisk Forlag, København 1975, bd. 1, s. 221 ff.

nødvendigvis var stive i dén latin der ellers ofte blev brugt i akademiske værker.

Billeskov skriver i sin indledning at det muligvis var professor Christian Reitzer der ansporede Holberg til at skrive bogen, men Holberg havde næppe taget opgaven op hvis han ikke havde haft formål som de nævnte.

Holberg har flere steder talt for at man skulle opføre sig moderat og leve beskedent - hvilket var dyder der også blev promoveret af det fremvoksende borgerskab; her får det imidlertid en særlig drejning, man skal både være moderat og beskeden og *kende sig selv*; måske mener Holberg at man skal kende den menneskelige natur for at handle både moralsk korrekt og effektivt?, jf. s. 082:

Og, saa som saadan Troe maa indplantes i Sindet, saa maa med stor Flid udrøddes de Meeninger, som stride imod den sande Religion, og ere skadelige for det menneskelige Sælskab.

Derefter maa et Menneske lære at kiende sig selv, hvilken Kundskab de Gamle have saaledes ophøyet, at de med gyldene Bogstave have udi Templet til Delphii skrevet disse Ord *γνῶθί σεαυτόν* [gnothi seauton]: Kiend dig selv; af saadan Kundskab følger, at et Menneske forstaaer, det er GUds Herredømme undergivet, og at det efter de sig af GUd forleente Gaver er forbundet til at dyrke ham og tiene sin Næste.

Sindet maa ogsaa drage Omsorg for, at det er Mester over sine Affecter og Bevægelser, efterdi de fleeste, naar de ikke holdes udi Tømme, forderve baade Legemet og Sindet; Affecternes Maadelighed og Lunkenhed derimod er en naturlig Begyndelse til Visdom og Fromhed.

Én af Holberg's største helte - Albaneren [Georg Kastrioti Skanderbeg](#), som der mindes om et enkelt sted i denne bog (s. 357) - bliver i »*Heltehistorier*« fremholdt som én der på den ene side udviste stort engagement og et ekstraordinært militært talent i kampen mod Tyrken, men som samtidig opførte sig beskedent, moderat og klogt.

E. Grundlæggende forestillinger

I begyndelsen var Gud. Det er ikke til diskussion. Sådan *måtte* det være på dén tid, hvis man ville have ansættelse på Universitetet i København og hvis man ville leve af at skrive og undervise, men det er mest sandsynligt at Holberg - skønt tænkende og ræsonnerende og fortrolig med ateistisk tankegang - også *var* et troende menneske. Under alle omstændigheder vender han sig i sin Fortale mod de, tilsyneladende ikke så få, moralfilosofiske forfattere der har anlagt en ateistisk synsvinkel, jf. s. 052:

Men det er at beklage, at de fleeste, som have taget dem paa at undervise udi den Materie ikke have gaaet den rette Vey: thi nogle have bygget deres Systemata paa falske, ugudelige og Atheistiske Principiis; andre, som de Scholastici, fordervet dem

ved alt for curieuse og unyttige Spørsmal, hvorved Sindet meere forvirres end opbygges.

Der er mange besynderlige »ting« i Bibelshistorien og adskillige selvmodsigelser, men når Holberg tager fat på dem (hvad han kun gør i begrænset omfang i »*Naturretten*«), er det for at løse selvmodsigelserne, for at give en forklaring på at grundlaget alligevel er korrekt, fx. hvis man forstår det på en særlig måde. De grundlæggende historier i »*Det Gamle Testamente*« anfægtes derfor ikke; det gælder ikke mindst historien om Syndefaldet.

Gud besluttede at skabe et menneske, Adam - nogen tid efter det kvindelige modstykke, Eva. Eva lod sig friste, Adam lod sig besnakke - og siden gik det som det gik med megen elendighed og dårlighed (jf. diskussionen om teodicé-problemet som Holberg engagerede sig i, ikke mindst i *Epistlerne*).

Gud kunne have gjort noget andet. Han kunne - almægtig, alvís og algod som han var (efter almindelig kristen opfattelse) - have indrettet »tingene« anderledes. Han kunne have begyndt med flere mennesker end Adam og Eva (jf. s. 271), men frem for alt kunne han have »udeladt« den frie vilje, der var en forudsætning for Syndefaldet - og som i Holberg's konception blev et fundamentalt vilkår for det senere menneskelige liv.

Holberg siger ikke meget mere om menneskenes første historie som den fortælles i »*Det Gamle Testamente*«. Der er en enkelt bemærkning om Kain (Cain), ingen direkte om Abel. Der trækkes dog på Bibelshistorien - der er noget om Noah, noget om Moses - men langt de fleste eksempler og historier som Holberg trækker ind kommer andetsteds fra, ikke mindst fra Antikken, dvs. fra de gamle Grækere og Romere. Eksempelvalget er besynderligt, dvs. i en holbergsk betydning af ordet - altså: Bemærkelsesværdigt.

Bemærkningen om Cain handler - indirekte - om én af Bibelhistoriens underfundigheder, som Holberg - sandsynligvis helt bevidst - prøver at tale sig udenom. Hvorfor var det nødvendigt for Gud at Cain selv fortalte hvad han havde gjort? Var Gud ikke alvidende? Jf. s. 148:

For GUD derimod maa eller kand den ringeste Forseelse ey dølges, hvorefter Cain bedrev ikke alleeneste en Ugudeligheds, men endogsaa een Daarligheds Synd derudi, at han vilde negte og dølge sin Misgierning for den alvidende GUD.

Holberg skubber (formentlig som andre Naturretsforfattere fra 1600- og 1700-tallet) »*Det Gamle Testamente*« til side og indsætter helt andre forestillinger om *naturens* mennesker (og dyr), endda uden at dette forestillingsskifte bliver diskuteret. Var han gået meget længere ad GT-sporet, var det sandsynligvis også gået galt for ham, for så var hans »*Naturret*« slet ikke blevet dét den trods alt er, en rationalistisk fremstilling af en moralopfattelse og en oversættelse af dén til en række praktiske regler, men derimod en religiøs »pamflet« som man kunne tro på eller ej, men som ville ligge temmelig langt fra den øvrige Naturretslige litteratur.

Før vi kommer til de nævnte andre forestillinger et par bemærkninger om hvad der skete i den første tid - ifølge »*Det Gamle Testamente*«.

Gud udstyrrede ikke Adam og Eva med lovbøger, han satte dem uden for Paradisets dør og dømte dem til et hårdt og besværligt liv. Allerede deres to sønner - Kain og Abel - kom i klammeri med hinanden, den ældste slog den yngste ihjel - og blev fordrevet. Kain drog bort fra Herrens åsyn og slog sig ned i Nod, tog sig en kone blandt dem der boede dér (!) og blev stamfar til en anselig efterslægt, hvoriblandt kvægholdere, musikanter og smede.

Fik Adam og Eva ingen lovbog fik de dog en forordning. »»*Hvis Kain bliver slaaet ihjel, skal han hævnnes syvfold*« [sagde han]. *Og Herren satte et Tegn paa Kain, for at ingen, der mødte ham, skulde slaa ham ihjel.*«

Måske kan man ikke sige sådan om uddrivelsen af Paradiset, men så i det mindste om den syvfoldige hævn ved et drab på Kain: Det er påfaldende at truslerne er så stærke - så lidt i proportion med selve udåden.

Holberg taler mange steder om nødvendigheden af moderation og beherskelse, ikke at han selv altid levede op til det (Lars Roar Langslet giver i sin biografi nogle eksempler på at Holberg reagerede overordentlig stærkt, for ikke at sige overdrevet, på provokationer fra visse af sine konkurrenter). De nævnte eksempler fra »*Det Gamle Testamente*« duer ikke rigtig i dén sammenhæng, og de passer heller ikke med forestillingerne om *Det Naturlige Menneske* - og det er muligvis én af de vigtigste grunde til at Holberg går en anden vej.

Senere i »*Det Gamle Testamente*« introduceres *Moseloven*, også kaldet De 10 Bud (hos Holberg: de 10 Bud-Ord) eller Dekalog'en. Holberg taler ikke meget om den, men der er en vigtig passage - s. 080 f - som fortæller noget om dén sammenhæng der (ifølge Holberg) er mellem *Naturretten* og *Moseloven*:

Grundvolden af den naturlige Lov er, at et hvert Menneske saa vidt det staaer til ham, maa holde ved lige Samqvem og Forening, hvoraf følger, at, hvad som udi Almindelighed hielper til saadan Samqvem og Omgængelse, det haver den naturlige Rett befalet, og, hvad som strider derimod, er af samme Naturens Ret forbudet: udi den almindelige Lov indeholdes alle andre Bud.

Den naturlige Lov forbinder et Menneske, ikke egentlig, fordi den er nyttig, thi dersom vi alleneste i Henseende til Nytte skulde i agt tage Loven, vilde den ikke forpligte os meere end gode og nyttige Raad, som os kand gives, men den forpligter, efterdi GUD haver givet det Menneskelige Kiøn saadanne Love, og befalet Mennesket ved Kraft af dets medfødde Lys at være dem hørig.

At GUD har givet de naturlige Love, tilstaae endogsaa de viise Hedninger; Naturen selv viser os det paa saadan Maade, nemlig: Dersom GUD haver skabt Mennesket Sociable, omgiengeligt, og beqvemt til at kiende det, som tiener til saadan sociable og omgiengeligt Liv, saa følger ogsaa paa, at han har givet det Middel at komme til foresatte Ende, det er de naturlige Love, thi den, som foreskriver een et vist Maal og Ende, maa ogsaa give Vey og Middel at komme dertil.

Og, efterdi GUD saaledes har forordnet den naturlige [081] Lov, og indprentet den udi Menneskernes Hierter, saa kand de udi ingen Maade forandre den, men ere

stedse forbundne at leve derefter; den kaldes almindelig, efterdi den er given alle, og kand forstaaes og kiendes af Naturens Lys, hvorvel den klarligen, og meere udtrykkeligen er given udi den hellige Skrift, besynderlig udi de 10 Bud-Ord.

F. Det naturlige menneske [bierne]. Antropologien¹

Mennesker og Dyr er - i naturtilstanden - forskellige fra hinanden på en række afgørende punkter. Mennesker har en fri vilje, de kan beslutte sig for at gøre det ene eller det andet. Mennesker kan tale med hinanden, udveksle synspunkter, overbevise hinanden med argumenter og nå til forskellige konklusioner.

Dyr kan også gøre det ene eller det andet, men hvad de gør sker i høj grad pr. instinkt, ikke på grund af egentlige rationelle overvejelser, jf. s. 286 f.:

Vel er sandt, at Bierne ere samdrægtige, og stemme overeens til det gemeene Beste, omendskiønt der er intet Herredømme eller Magt, som tvinger dem dertil; men, at man blant Menneskerne ikke kand [287] vente det samme, forarsager deres Ærgierrighed, Misundelse, Had og andre Laster, som ikke findes hos Beesterne. Iligemaade Talen, hvorved det eene Menneske kand ophidse det andet til Oprør og Ondskab, saa, at Tungen ikke ubilligen kaldes en Basune til Krig og Oprør.

At Bierne leve udi saadan Samdrægtighed uden Tvang og Regiering kand ogsaa tilskrives dette, at de ingen fri Villie have: men drives af Naturen, som Machiner til alt, hvad de gjøre. Det samme maa man og sige om andre u-mælende Creatures visse Bevægelser, nemlig, at derudi er noget Mechanisk; thi en Fugl, før den udlegger Egg, tillaver Rede, hvilket en frugtsommelig Qvinde, der aldrig havde hørt tale om Barne-Fødsel og Barsel-Seng, ikke vilde tænke paa; Fuglene flyve ogsaa mod Vinteren til de sydlige Lande; da derimod et Menneske uden Information ikke veed, hvad Syd og Nord er, langt mindre, at det er varmere i et Land end udi et andet; saa at, om Beesterne gjøre saadant af beraad Hu, ere de begavede med større Forstand end Mennesker; Dog understaaer jeg mig ikke med Cartesianerne [= tilhængerne af filosofen Descartes] at gjøre dem til blotte Machiner, men siger alleene, at mange af deres Bevægelser ere puur Mechaniske.

Den afgørende forskel på mennesker og dyr er - med Holberg - at menneskene har en fri vilje, dyrene ikke, at menneskene handler moralsk eller umoralsk, og at menneskene er ansvarlige for hvad de gør (eller ikke gør).

Holberg siger ganske vist et sted at »*Menneskets Ondskab langt overgaaer Bæsternes*«, men egentlig mener han (nok) at dyrene - dybest set - slet ikke kan være onde, jf. s. 079:

»[...] thi, saasom Menneskets Ondskab langt overgaaer Bæsternes, saa er det fornødent, at dets Frihed paalegges en sterkere Tømme, og at den meere maa indskrenkes end Bæsternes; thi alt, hvad som ophidser Bæsterne, er Bugs-Fylde og Løstagtighed, hvilket sidste dog ikke skeer uden paa visse Tider, og tager snart Ende. Men Menneskets Begiærlighed kand ikke saa snart mættes, den brænder ikke allene paa visse Tider, men idelig. Bæsternes Bug stilles tilfreds med den slette Spise, Naturen giver dem, men Mennesket vil ikke allene fødes, men endogsaa giødes, derforuden er Mennesket hengivet til mange Begierligheder, som ere

1 Længere nede er optrykt epistel og fabel om bier

Bæsterne ubekiendte, nemlig Overdaadighed, Ærgierrighed, Afvind, Efterstræbelse, Vantro, Nysgierrighed og andre, hvoraf Bæsterne finde sig intet fristede, derfor, dersom den Menneskelige Frihed ey var paalagt saadan en Tømme, da vilde de være verre end Løver, Ulve og Biørne, slides og rives med hinanden; Thi, kand saa meget ondt bedrives, nu deres Frihed saaledes er indskrenket, hvad vilde da skee, om de havde deres egen Villie.«

G. Det talende menneske

Mennesket er - genetisk eller måske nærmest pr instinkter - et socialt væsen, jf. s. 143:

At Menneskerne af Naturen ere beskikkede til et omgængeligt og sociable Levnet, beviser noksom alleene det, at de ved Talen kunne for andre Creature give deres Meening tilkiende, og begiære Hielp og Trøst af andre. Ved saadan Tale forstaaes ikke blotte Ord og Lyd, saasom Papegoy- og andre Fugle-Snak, men at man tillige med veed og forstaaer, hvad man siger, hvilket Mennesket alleene haver sig forbeholdet.

Men - skønt Holberg ikke selv tror det - har der måske været tale om en udviklingsproces, og han nævner gerne »hedenske« overvejelser herom, jf. s. 144:

Hvad sig anbelanger Talens Oprindelse, da fabulere derom meget de gamle Hedninger, og siger iblant andre Diodorus Siculus, at Menneskerne udi Begyndelsen vare lige saa dumme som Beesterne, men efterhaanden begyndte at give deres Mening tilkiende ved Tegn og Ord; men vi Christne vide af den hellige Skrift, at Talen blev af GUD umiddelbar given de første Mennesker, Item, at alle de foranderlige Tunge-Maal skeede ved et Mirakel, da Menneskerne imod GUDs Villie vilde opbygge det Babylonske Taarn: dog bliver Talen nu omstunder ingen umiddelbar indskydet, men alle maa lære den af Øvelsen, heraf kommer det, at de, som fødes døde, blive ogsaa dumme [dvs. stumme]; og holdes det ligesom for et Mirakel at lære en Døv at tale, hvilket skeede udi forrige Seculo med den Castilianske Constabels Broder Velasco, hvilken der lærte baade at tale, skrive og forstaae Bøger, Item til Oxford udi Engeland, hvor den bekiendte Doctor Vallis ogsaa gjorde saadant Mesterstykke.

Clericus, samt Vitringa og P. Simon meene, at Sprogenes Forvirrelse, hvorom tales udi Skabelsens Bog, var ikke andet end en Ueenighed, som reisede sig blant Menneskerne, hvilken gav Anledning til deres Adspredelse, hvoraf siden de mange foranderlige Sprog komme; men det maa staae ved sit Værd, og overlades til deres Kiendelse, som forstaae, om det Hebraiske Sprog tillader saadan Forklaring.

Denne artikel handler ikke om sprogteori eller sproghistorie, men der bør alligevel mindes om Noam Chomsky's forestillinger om at menneskene er udstyret med en »universel grammatik«, og at denne universelle grammatik skulle være én af grundene til at der - forskellene til trods - er meget store ligheder mellem de forskellige menneskelige sprog.

Vi har - i dag - ikke meget sikker viden om overgangen fra dyr til menneske, og vi ved ikke noget om hvilken rolle sproget spillede i denne overgang. Vi har svært ved at uddrage sikker viden om dén *grammatik* der findes i forskellige

dyresprog, selv om vi ved noget om forskellige tegn der bruges i kommunikationen mellem dyr. Men på ét eller andet »tidspunkt« har menneskene åbenbart taget et kvalitativt spring; de er blevet i stand til - alle steder i Verden - at kommunikere på en langt mere effektiv måde end tidligere, fordi de er blevet i stand til at bruge symboler og fordi de er blevet i stand til at »komprimere« deres viden, synspunkter og udsagn.

Se fx. Ebbe Spang-Hanssen: *»Sprogets verden og din. Om menneskets mærkværdige evne for sprog«*, Gyldendal, København 2002. Chomsky introduceres s. 112 ff., se også omtalen af Anna Wierzbick's *»50 grundbegreber eller primitiver der kan genfindes på alle sprog«* (s. 46).

H. En moderne teori om naturret

Man kunne formode at der er sket noget tilsvarende på Naturrettens område, men vi ved det ikke - ikke engang i omrids. Antropologer og sociologer har i nyere tid foretaget en række feltstudier og kan konstatere at der i alle samfund - selv de fjerneste og mest »tilbagestående« har været regler og normer, så der er visse holdepunkter for en teori om at der har udviklet sig en Naturret, omend ikke nødvendigvis den samme.

En moderne teori kan ikke bygge på Holberg's præmis om at det er Gud der har indstiftet Naturretten, og den kan heller ikke bygge på hvad der siges i begyndelsen af *»Det Gamle Testamente«*. Hvad der står dér om den salige tilstand i Paradisets Have, om fristelsen og syndefaldet, om Herrens opklaring af det skete og om hans hårde afstraffelse kan vi kun godtage som en - spændende og oveordentlig provokerende - myte.

Man kan komme langt med at diskutere en almen eller universel ret uden egentlig viden om hvordan en Naturret har udviklet sig i en meget fjern fortid, men helt ligegyldigt er det ikke at der bliver forsket i dén del af sagen. Dels kan en sådan forskning være nyttig for at forstå Menneskets udviklingshistorie, dels kan den - formentlig - bidrage til en afklaring af hvad de universelle principper *kan* bestå i.

Muligvis kan man dog komme hurtigere til en *sådan* afklaring ad andre veje. Man kan fortsætte de mange forskellige studier der er gjort af forskellige retskulturer. Man kan - måske - også komme et stykke ad vejen ved at foretage forskellige filosofiske undersøgelser.

Den Danske filosof Kaj Sørlander forsøgte sig ad denne vej for nogle år siden, han mente at man ad begrebslogisk vej kunne konstruere et alment etisk grundlag, men det førte ikke til noget overbevisende resultat og den anslåede vej er nok en omvej, jf. min diskussion i [»Albanske Studier«](#) bd. 1, s. 90 ff.

Og endelig kan man - på det politiske plan - forhandle sig frem til at visse principper og regler skal være gældende internationalt, således mht konfliktløsning mellem stater og mht opretholdelsen af elementære menneskerettigheder.

I. Instansproblemet

Naturretten adskiller sig fra Den Borgerlige Ret, Kirkeretten, Statsretten og Den Internationale Ret i at der ikke er nogen instans til at udtrykke den og ikke nogen myndighed til at eksekvere eventuelle afgørelser.

Mens man (mere eller mindre) kan hævde at Naturretten er *naturgivet*, næsten som en struktur-ex-ante, så er en hvilken som helst Instans og en hvilken som helst Myndighed altid noget der er konstrueret i den politiske sfære og som har en bestemt historisk forklaring og betydning.

J. Fra Natur til Kultur. Fra Frihed til Regulering

I Begyndelsen var der ingen ejendomsret, men det varede ikke længe - mener Holberg, jf. s. 160:

Førend der giordes nogen Pagt og Forbund imellem Menneskerne, vare alle Ting tilfelles, saa at de horde ikke meere til den eene end til den anden; men saasom de samme ikke kand tiene Mennesker til nogen Brug, uden man i det ringeste haver Frugten deraf, og det skeer forgieves, dersom andre maa borttage, hvad som vi engang have beskikket til vort Brug, saa have Menneskerne udi Begyndelsen sluttet saadan Pagt imellem dem, at, hvad som enhver havde taget til sig af de almindelige Ting udi den Tanke at beholde og bruge det, skulde andre ikke tage fra ham igien.

Grotius meener, at alle Tings Almindelighed og Tilfelleshed havde kunnet vare, dersom Mennesket havde levet udi den gamle Enfoldighed. Men den kunde efter Syndefaldet formedelst Menneskets Ondskab og Gierrighed ikke have nogen Bestandighed; thi da Menneskerne begyndte at formeere sig, og dyrke de Ting, som tiene til Klæde og Føde, maatte, for at undgaae Trette, og at indrette en god Orden, Sagerne deeles blant Menneskerne, og enhver blive beskikket sin Deel med den Pagt og Foreening, at det, som blev udi den første Deeling til overs, skulde tilhøre dem, der først bemægtigede sig det samme.

Dette er Oprindelsen til det saa kaldte Herskab og Eyendom, hvilket er en Ret, hvorved en Ting saaledes hører til en, at den ikke paa samme Maade gandske hører til en anden, og er saadan Eyendoms Kraft denne, at vi efter eget Behag kunne disponere over de Ting, som høre os egentlig til, og holde alle andre fra at bruge de samme, uden saa er, de ved Pagt og Forbund have forhvervet sig synderlig Ret dertil.

For at undgå konflikter måtte man dels indgå en aftale om det indholdsmæssige - finde en måde at komme overens på - dels afklare hvorledes man skulle håndhæve aftalen og håndtere evt. aftalebrud.

Det er muligt at man i meget lang tid kunne klare sig uden at der blev etableret magthierarkier, men det er ikke sandsynligt for i mange dyresamfund er der meget tydelige magthierarkier. Men uanset om der var etableret et magthierarki eller ej har de tidlige samfund formentlig - i lange stræk - gentaget sig selv og haft et cyklisk eller »naturligt« forløb, og de har næppe heller beskrevet sig selv i en egentlig Historie.

Historieskrivningen er fra en senere tid, hvor et evt. »klasseløst« samfund typisk har udviklet et videregående hierarki, hvor der øverst var et begrænset antal magthavere og længere nede et større antal der var underlagt disse øverste magthavere.

Holberg mener tilsyneladende at der er en sammenhæng mellem Herskab og Ejendom på den ene side og etableringen af en Ret og Håndhævelsen af den på den anden, med andre ord at udviklingen af Herskab og Ejendom og af Borgerlig Ret og Statsret er parallelle foreteelser. Men skønt han ikke anlægger en magtdynamisk eller strukturdynamisk fortolkning - som kunne forholde sig til udviklingen fra én tilstand til en anden - så er han meget opmærksom på at hver tid og hvert sted har sine særlige skikke og institutioner.

Frem for alt indser han (som formentlig andre Naturretsforfattere) at der må etableres en meget skarp sondring mellem Naturrettens sfære på den ene side og den Borgerlige Rets og Statsrettens sfærer på den anden. Men hvis den Borgerlige Ret og Statsretten skal have en legitimitet i en mere vidtgående forstand, må de hvile på Naturrettens principper.

K. Nogle af Naturrettens grundlæggende principper

1. Du skal tale sandt

Holberg antyder at dette princip følger af Naturretten, men viser det ikke - og diskuterer det heller ikke. Han *kunne* have hævdet at sanddruhed er en unik menneskelig adfærd (et dyr kan ikke lyve, men måske nok »forstille sig«) og en praktisk nødvendighed i små og store menneskelige samfund. Der kan ikke indgås aftaler med nogen som man ikke har tillid til - eller rettere: Der *vil* ikke blive indgået aftaler mellem nogen der ikke har den nødvendige tillid til hinanden.

Derimod kommer Holberg s. 144 f. ind på nogle beslægtede sprogfilosofiske forhold:

Ved Talen er at merke, at et Menneske er forbundet til tvende Ting: 1.) At det bruger alle Ord udi den Meening, som de engang ere antagne, thi dersom man vilde nævne **[145]** enhver Ting, med hvilket Ord man selv lystede, skulde Talens Nytte og Brug derudover blive gandske til intet; 2.) At man ved Talen giver sit Hiertes Meening saaledes tilkiende, at andre deraf klarligen kunde forstaae den samme.

Når han drøfter sandhedsbegrebet er det mere for at diskutere hvad der principielt set er sandt og falsk end for at diskutere hvad sandhedsbegrebet bygger på og bæres af i praktisk henseende (dog påstår han mere generelt - med støtte i et religiøst axiom - s. 060: »*hvo der gjør imod sin Samvittighed, gjør ogsaa imod GUDs Villie*«).

Når Holberg længere henne i teksten taler om sandhed drejer det sig fx. om hvor vidt en skyldig person er tvunget til at sige sandheden til en dommer (se fx. s. 147) og om man må omgå sandheden i pædagogisk eller psykologisk øjemed (se fx. s. 146).

2. Du må ikke skade andre. Moraldifferentiering eller ej

Holberg rejser en fundamental kritik mod den Engelske filosof Hobbes og formulerer til gengæld - hvad han kalder - Det Store Naturens Bud:

Hobbesius kalder den naturlige Stand Statum Lupinum eller Ulve-Stand, hvorudi ingen kand siges at gjøre den **[078]** anden uret, efterdi han synder hverken imod Lov, som ikke er given, ey heller imod Contract, som ikke er sluttet; En fordervelig Mening! som kuldaster all Moralitet, og det store Naturens Bud; nemlig: *At du maa ikke gjøre imod en anden det, som du ikke vil skal vederfares dig selv.*

Måske rammer Holberg ved siden af? Måske forivrer han sig og foretager - hvad Englænderen kunne kalde - *a jump to conclusions*?

Moralen synes nemlig givet som apriorisk forudsætning, som et alt-eller-intet, noget der - i en vis forstand - svarer til formuleringen i 3' Mosebog, kap 19, vers 18: »*Du skal elske din Næste som dig selv*«.

Er det ikke mere sandsynligt at forestille sig at Naturmenneskene - som mange af nutidens mennesker - har haft en dobbeltmoral? Dvs. at man har forholdt sig over for *nogle* mennesker (eller menneskegrupper) som om de var byttedyr, nogle man kunne udnytte eller stjæle fra - over for *andre* mennesker (eller menneskegrupper) som om de var nogle man kunne samarbejde med - og over for atter andre mennesker (eller menneskegrupper) som nogle man selv var underkastet.

Under alle omstændigheder ser det ud til at Holberg ikke har øje for en sådan **amoralisk, men praktisk moraldifferentiering** - og at der derfor opstår et »hul« i hans udlægning af Naturretten.

Det er - formoder jeg - først på et relativt sent tidspunkt i Menneskehedens historie at det for alvor er blevet relevant at diskutere en *universel* moral, og det vil formentlig være nogen tid endnu før den for alvor kan formuleres i et fællesskab, altså universelt, endsige realiseres.

De store religioner og kirker har forsøgt at gennemsnitte deres moralopfattelse, således den Katolske Kirke i Korstogstiden, men der er mange andre eksempler - også fra nyere tid, og de fleste af dem, hvis ikke alle, har haft særdeles problematiske konsekvenser, især for dem »korstoget« rettede sig imod, men også på de »indre fronter«.

Den grundlæggende moralske forestilling om forholdet mellem Næsten og Selvet blev - men det var efter Holberg's tid - overvejet af Immanuel Kant, der i »*Kritik der praktischen Vernunft*« fra 1788 formulerede det kategoriske imperativ: »*Handl altid sådan, at du kan ville, at enhver anden i samme situation handler ligeså*«.

3. Du må heller ikke udnytte andres skade

Man må som omtalt ovenfor ikke skade andre, men dertil kommer at man heller ikke må udnytte at andre er blevet skadet. Hvor langt man skal gå i fortolkningen er forskellig fra sted til sted og overgangen fra Naturret til Borgerlig Ret er tilsyneladende glidende.

S. 103 taler Holberg uden tøven om at »*Udi alle saadanne Tilfælde tages i Agt det bekiendte Axioma: Ingen maa beriges af en andens Skade*«, s. 187 siger han tilsvarende at »*ingen maa beriiges med en andens Skade*«, men det sker i en diskussion om nogle særdeles vanskelige tilfælde - nemlig hvordan man skal forholde sig når stigende flod fjerner frugtbar jord fra ét sted og fører det til et andet. Dette var et emne der både blev diskuteret af de gamle Romere og af Hollænderen Grotius.

4. Hvis du skader andre, skal du godtgøre dem

Som antydnet er overgangen fra Naturret til Borgerlig Ret uskarp. Således også når vi kommer ind på erstatningsrettens område, hvor det antydes at selv om der er tale om en form for Borgerlig Ret, så har erstatningsprincippet meget gammel hævd:

S. 101 hedder det:

Iblant de absolute Skyldigheder, som fra første Begyndelse for nogen Menneskelig Forordning have forbundet alle Mennesker, maa regnes først den, at ingen maa beskadige en anden, og, i Fald han har gjort nogen Skade, maa han vederlegge den.

Det forholder sig yderligere sådan at man skal udvise passende initiativ for at sikre at dén der har lidt skade bliver godtgjort, jf. s. 243 f.:

Naturens Lov udfordrer, at Menneskerne af sig selv og frivilligen bevise det, som de ere hinanden pligtige, og at de frivilligen byde sig til at erstatte, hvad Skade og Fortred de have tilføyet andre.

Men saasom alle Mennesker ere ikke saa gode og fromme, at de af sig selv gjøre deres Pligt, og der undertiden forekomme Tvistigheder mellem dem, da, saasom der iblant dem, der leve udi den naturlige Frihed, er ingen Dommer, som ved sin Myndighed kand blegge saadanne Tvistigheder, maa de stridende Parter ved Forhandling stræbe at gjøre en Ende derpaa. Der ere tvende Maader, siger Cicero, at erholde det, man haver Ret at fordre; en ved Forhandling, en anden ved Magt, og som den første kommer overeens med Menneskernes, den anden med Beesternes Natur, da maa man ikke henfly til den sidste, uden man ikke kand bruge den første. Dersom ved indbyrdes Forhandling ikke kand gøres Ende paa saadanne Tvistigheder, da er best at udvælge sig en Op- **[244]** mand {Opmand}, og forbinde sig til at efterleve, hvad han slutter og dømmer.

Saadan Opmand maa være reedelig, og ikke føye det ene Parti meere end det andet, hvorfore ingen rettelig kand tages til Opmand, der synes at kunne bekomme større Ære og Fordeel af det, at han føyer meere den ene end den anden. Den Forening, som de stridende Parter indgaae med hinanden at underkaste sig en Opmands Dom, kaldes Compromis, og den Dom, Opmanden fælder, Laudum.

Sandsynligvis er der - mener Holberg - en Naturretslig kerne i erstatningsprincippet. Dette fremgår også af hvad han skriver s. 108:

Om nogen forundrer sig herover, at jeg siger: En Manddraber, en Tyv, en Voldsmand, bør alleene erstatte Skaden uden videre Straf; da er at merke, at her tales kun om Naturens Lov, som tilholder allene, at een giver enhver sit eller dets Værdie tilbage, thi Straf er ikke naturlig, men borgerlig, det er, flyder alleene af borgerlige Love, hvilke for en Stads eller et Riges Sikkerhed forordne Straf andre til Exempel, saa at, naar een bliver straffet for Tyverie, og en Tyv bliver tilholden at betale simpelt, dobbelt og trebelt; eller som vore Love kalde det: Igiæld og Tvigæld, skeer det ikke for at fornøye den Bestaalne, som intet kand fodre uden sin Skades Erstattelse; men for at afskrekke andre at stæle.

Som det fremgår skulle Erstatningsprincippet have en vis Naturretlig proveniens, mens Strafprincippet (i modsætning til et Hævnprincip) skulle

tilhøre de borgerlige loves sfære og dermed også har tilknyttet egentlige institutioner som fx. Domstole og Strafeksekverende Myndigheder.

Da mit ærinde bl.a. er at diskutere den Albanske sædvaneret, er det relevant at medtage følgende passage fra s. 111:

Jeg kand her ikke forbigaae at tale om, hvorledes Skades Erstattelse forordnes i de gamle Danske Love. Fuld Mandebod bødes for Næse, Tunge, begge Øyne, begge Hænder og begge Fødder, desligeste for Ambod, som ere de naturlige Lemmer; for et Øye, en Haand eller en Fod, bødes halv Mandebod, for et Øre, en Tømmelfinger eller de fire andre Fingre en fierding Mandebod, for hver af de næste to hos Tømmelfingeren en ottende Lod af et Mandebod, og for de to yderste een sextende Deel. Det er ellers merkeligt her udi Riget, at efter den Jydske Lov, naar en, der havde giort Skade, bortrømmede, maatte hans næste Frender bøde derfor, hvilke Bøder kaldes Saal eller Sael. Ellers blev Skade ogsaa her i Landet vurdered af skiønsomme Mænd. Vorder nogen saa slagen, siger den Jydske Lov, at hans Lemmer blive lygte, da bødes derfor som det vorder vurdered af gode Mænd.

Endelig er her at merke, at den Beskadigede ikke maa hevne sig selv, efterdi han derved foruroliger det Menneskelige Societet, og berøver Øvrigheden sin Ræt; thi at een hevner sig selv, skeer ikke udi anden Tanke, end at han kand mætte sit Hevngierrige Sind ved en andens Fordervelse, da derimod Øvrighedens Hevn skeer for at haandhæve Rætten, og at forekomme videre U-leylighed.

5. Mennesket må udnytte alle naturlige ressourcer

Kronhjorte i Jægersborg Dyrehave (fotos: BA).

I Dyrehaven nord for København¹ mødes Naturen og Menneskene på en særlig måde. Hjortene lever relativt frit, men bestanden plejes af skovens folk. Der lægges foder ud, og der skydes dyr væk, for ellers ville der ikke være plads nok - der er jo ikke rovdyr i Haven der kan true hjortene.

¹ **Jægersborg Dyrehave blev anlagt af Frederik III og Christian V med henblik på parforcejagt - og som følge deraf blev landsbyen Stokkerup sløjfet. Eremitageslottet blev bygget omkring 1735 af Thurah til brug for Christian VI og til erstatning for Christian V's jagthytte. Ikke langt fra slottet står »Kongens Eg« hvor Christian V - ifølge overleveringen - blev sparket af en hjort han var ved at give fangst. Geviret hænger på Rosenborg Slot. Kongen selv skal have taget så meget skade af sparket at han døde deraf et års tid senere, men det er sandsynligvis en skrøne. [Indarbejdes i særligt afsnit ...]**

Hunnerne lever i flokke for sig, de unge hanner tilsvarende. I brunsttiden kappes hannerne med hinanden, både om revirer og om at vinde hunnernes gunst. De der vinder - de mest attraktive og stærkeste - er dem der fører bestanden videre. Der er klart fastlagte relationer mellem kønnene og en tydeligt hierarkisk orden. Kiddene følger hunnerne. På nederste billede en han med følge; begyndelsen af oktober. Reviret markeres ift. hjorte til de andre sider.

Et af Holberg's argumenter for at menneskene kan udnytte dyrene - uden at komme i karambolage med Naturretten - er netop dette, at en bestand kan være lige så stor, eller endda *større*, når menneskene griber ind på den rigtige måde, som når de ikke griber ind. Se nærmere herom i »*Naturretten*« s. 158 f.:

[...] tvertimod haver man klare Bevisligheder paa, at det er tilladt at slagte og æde Beesterne, blant hvilke de fornemste, at der er ingen tilfelles Ret eller Forpligtelse imellem Menneskerne og Beesterne, ey heller ved Naturen kand være; thi vi ere hverken efter den naturlige Lov befalede at holde Venskab med Beesterne, ey heller ere de beqvemme og skikkede dertil, hvorudover der er ligesom en Krig og Ufred imellem Mennesket og Beesterne, hvilket klarligen kand sees udi de vilde Dyr, som ved Leylighed øve deres Grumhed imod Menneskerne selv; de tamme Dyr beqvemme sig til Menneskets Brug ikke af nogen Forpligtelse, men af Begierlighed til Føde eller af Tvang, hvilket naar man borttager, gaae de til deres for rige Frihed igien, og tør nogle af dem sætte sig op mod Menneskerne selv. Man maa derforuden omkomme nogle, at de ey skal blive formange og Mennesket besværlige; hidhen

hører ogsaa, at saasom de uskyldige Beester [159] ere ellers de Glubende til Rov og Bytte, da er det bedre, at de falde i Menneskets Hænder, hvilke føde og forsvare dem imod de glubende Dyr, ligesom et Vederlag for det, at de maa siden slagtes og tiene Mennesket til Føde.

Der findes ellers de, som gaae en Middelvey, og deele Beesterne udi tvende Classer, nemlig udi dem, som Mennesket ingen Nytte har af, og andre, som bevise det Menneskelige Kiøn stor Tieneste. De første opoffre de gierne til Menneskets Føde, men ikke de andre, sigende, et Faar giver os Uld til Klæder, Item Melk, Smør og Ost til Føde, en Oxe forarbejder vor Jord, og trækker vor Plov, og en Høne udlegger os Egg etc. saa at derfor Mennesket kand bebreides Utaknemmelighed, naar det myrder slige velgiørende Creature. De sige ogsaa, at det er aldeles ikke at befrygte, at samme Dyr derover blive for mangfoldige, og Mennesket til Byrde; thi udi Tartariet, hvor Hæste-Kiød er den fornemste Spise, ere ligesaa mange Hæste, som blant andre Folk, der lade dem døe af Ælde, og blant de Folk som holde det for en Synd at dræbe noget Dyr, ere ikke flere Faar eller Øxen end blant os, hvor de slagtes. Men dertil kand svares, at Dyr ligesaa lidet, som Mennesker, fandt deres Regning derved. Mennesker kunde ikke staae ved at lade bygge Huuse for Faar og Øxen, og lade med Bekostning Græsset slaae om Høsten i Henseende til den Fordeel det kunde have af Melk og Uld [alene]. Faar og Øxen fandt ey heller deres Regning derved at døe om Vinteren af Suldt eller at sønderrives af Ulve og Biørne, hvilke vilde ødelegge dem snarere end Mennesker, og derved tillige med løses det sidste Argument og vises, hvorfor der kand være lige saa mange Øxen og Faar ja end fleere paa de Steder, hvor de tiene Mennesket til Føde, som blant dem, der lade dem leve.

Ofte anbefaler Holberg at man går en *middelvej*, men ikke på den anførte måde - at man skulle inddele dyrene i to grupper og kun spise dem fra den ene gruppe osv. *Holberg's middelvej* går i en anden retning ...

Naturmenneskene har - som dyrene - næppe nogen sinde været i tvivl om hvor vidt de måtte udnytte naturen eller ej. Men på et langt senere tidspunkt - dvs. efter at forskellige samfund har dannet sig og stater er blevet etableret, er det blevet et filosofisk eller moralsk problem om man måtte hvad man gjorde, eller om der evt. måtte sondres. Når dette skal tages op her er det fordi det er en vigtig del af Holberg's fremstilling af Naturretten og den Borgerlige Ret.

Nedenfor formuleres en væsentlig del af Holberg's naturopfattelse i kort begreb, men samtidig - tror jeg - at han forsøger at opbygge en slags referenceramme eller grundlag for senere analogislutninger. Som menneskene må - og kan - gøre med planter og dyr, tilsvarende kan en husbond forholde sig over for hustru og tjenestefolk - og en konge over for statens borgere (herom senere).

Holberg skriver s. 157 f.:

Eftersom GUD har behaget at lade det Menneskelige Legems Vilkor være saaledes, at det ikke kand holdes ved lige uden ved Føde og Klæde, sluttet ogsaa sikkert deraf, at han har givet Mennesket Magt at anvende andre Creature til sit Brug, og uden Synd at slagte dem; thi saasom han har givet Livet, holdes han ogsaa for at tillade de Ting, som tiene til Livets Ophold; derforuden viser ogsaa den hellige Skrift os udtrykkeligen, at saadant er tilladt; hvad sig anbelanger saadanne Ting, som alleene have animam vegetativam eller en bevegelig Siæl, saasom Træer, Urter og

Frugter, da kand ingen have nogen Grund at negte, at jo deres Brug er Menneskerne tilstædt, efterdi de ingen Følelse have, og derfor kiende ingen Smerte, i det de fortæres af Mennesket, besynderlig efterdi de ellers skulde fortæres af Beesterne og forderves af Veyret.

Men angaaende Beesterne, som have Følelse og miste deres Liv med stor Smerte, da have mange villet tvivle, om det er Mennesket tilladt, at tage saadanne af Dage, foregivende, at omendskiønt GUD gav Adam og hans Efterkommere Herredømme over de u-mælende Creature, saa derfor ikke at slaae dem ihjel, naar de vilde, ligesom det ene Menneske hersker over det andet, men kand dog ikke tage Livet af det samme; hvorefter ogsaa den største Deel **[158]** af de gamle Philosophis har fordømt u-mælende Creatures Mord, og have nogle i Agt taget, at, eftersom GUD har givet de Dyr, der æde Kiød, lange spitse og fra hinanden skildte Tænder, Mennesket derimod korte, tette og dannede ligesom de Beesters, der alleene æde Urter og Frugt, saa haver han ogsaa villet, at det skulde holde sig fra Kiød, hvorefter ogsaa de Peruvianer, som boe udi den Province Pasto, naar man adspørger dem, hvorfor de ikke ville æde Kiød, svare: Vi ere ingen Hunde.

L. Forholdet mellem ægtefæller

Forholdet mellem Mand og Kone - og Familieforholdene i det hele taget - er et konstituerende »led« i den samlede retsopfattelse; familien danner grundlag for samfundslivet og hele samfundsordenen, og det er et emne som Holberg bruger meget energi på. Emnet er også særdeles centralt i den Albanske sædvaneret.

Det ligger nært for at gøre nogle bemærkninger om Holberg's egne familiemæssige forhold og erfaringer, men skønt disse var egenartede og har haft stor betydning for hans valg af levevis og hans hele adfærd, er det dog svært at se at en beskrivelse af dem ville kunne bidrage til en bedre forståelse af »*Naturretten*«.

Om de personlige forhold kan bl.a. læses i Lars Roar Langslet's biografi.

På Holberg's tid var det »en naturlig ting« at Manden »førte Regimentet«; og var det - som i komedien »*Jeppe på Bjerget*« - *ikke* tilfældet, var det påfaldende. Holberg mente nok at Manden - generelt - var bedst skikket til at lede Familien, men det skulle foregå på ordentlig vis - ledelsen skulle ikke være diktatorisk eller absolut, der skulle tværtimod udvises hensynsfuldhed og omtanke. Holberg fremstiller altså et hierarki - som ikke er ensrettet, men som har reciprok karakter. (Tilsvarende mener han om statslig styring, hvilket jeg foreløbig vil lade ligge).

Nu følger at eftersee, hvoraf Manden haver bekommet Herredømme over sin Hustru, og hvorvidt det strækker sig. Saadan Herredømme kommer alleene af GUDs Indstiftelse, Gen. 3.16, hvor Qvinden udtrykkelig befales at være sin Mand underdanig, og Hustruen haver frivilligen undergivet sin Villie Mandens Villie, hvorudover de fare meget vildt, som paastaae, at saadan Herredømme kom-
[258] mer {kommer} af Naturen; thi omendskiønt Mand-Kiønnet er af Naturen herligere og bekvemmere til at føre Regimente end Qvinde-Kiønnet, saa følger dog der ikke af, at Manden maa endelig have Regimentet, ligesom af det eene Menneskes Beqvemhed for det andet følger intet Herredømme og Trældom, hvilket vises paa et andet Sted.

Skulde af et Kiøns Herlighed og naturlige Beqvemhed flyde saadant Herredom, saa turde maaskee mangan Qvindes-Person forlange at komme til Examen med sin Mand, og ikke liden Forskrækkelse derudover reiser sig iblant det gode Mand-Kiøn, hvoraf en stor Deel synes at været skabt til en Spinde-rok, da man derimod hos mange blant Qvinde-Kiønnet finder fortreffelige Sindets Gaver. Men det er nok, at GUD har udtrykkelig befalet, at Qvinden skal være sin Mand lydig, Item at Qvinde-Kiønnet har underkastet sig Mændenes Magt, saa deres Herredom, foruden paa Skriften, grundes ogsaa paa Hævd, hvilket jeg har beviset udi det bekiendte Vers, kaldet *Forsvars Skrift*, for Fruentimmeret under Zille Hans Dotters Navn.

Saadant Herredømme maa være mild og holdes ved lige heller ved Kiærlighed end Frygt, givende Manden ikke Jus vitæ et necis [der står egentlig: Jus vitæ og necis - men andetsteds: Jus vitæ et necis, derfor er dén form valgt ogsaa her], ey heller Magt at bruge nogen haard Tvang, Item, at skalte og valte over Hustruens Gods, men den Magt indstiftes alleene af en synderlig Pagt mellem Ægte-Folk, eller og ved Borgerlige Love.

Andetsteds siger Holberg at det undrer ham at man i visse tilfælde har haft kvindelige herskere, men at man i et samfund (som det Danske) ikke giver kvinden samme ret til at træffe økonomiske aftaler som manden har pr. »definition«, jf. s. 133:

Men, uden at sætte til Side noget af den Respect, jeg har og bør have for alle Nationers Borgerlige Love, saa maa jeg dog tilstaae, at jeg har aldrig kunnet faaet i mit Hoved, at man kand holde et Fruentimmer beqvemt til at forestaae et heelt Land, hvoraf saa mange tusinde Menneskers Velfærd hænger, og derimod dømme det ubeqvemt til at slutte en liden Penge-Contract; thi det er ligesom at dømme en beqvem til at slutte en Kiøbe-Contract om en Herre-Gaard, og derimod ubeqvem at contrahere om en Tyldt Bredder eller en Favn Brænde. Den Jydske Lov er heel streng derudi; thi den siger: *Bonde bøder 3 Mark, om han tier og taal, at hans Hustru sælger og skiøder Jord bort; thi det er uhiemled og kand deeles tilbage igien, og den, der kiøber taber sit Værd.*

Holberg går ikke videre med sin undren, nøjes nærmest med at notere at den omtale ulighed har lang hævde - også i Dansk tradition.

Som det fremgår hviler en væsentlig del af Magten på aftale eller på Borgerlige Love, dvs. på den historiske udvikling. Man kan gisne om hvordan forholdene kan have været i naturtilstanden. Forholdene blandt visse dyrearter tyder på - mener Holberg - at det er en »naturlig ting« at Mand og Kvinde lever sammen så længe de har børn der ikke kan klare sig selv (men *dermed* er der ikke eksplicit udtalt noget om ligheden eller uligheden mellem Husfaderen og Husmoderen).

[257] Ellers kand her spørges, om den ævige Contract, nemlig at Mand og Qvinde stedse skal boe sammen, grunder sig paa Naturens Lov, eller om den flyder alleene af GUDs Anordning, og Borgerlige Love. Nogle holde for at Naturens Lov alleene byder, at Contracter skal holdes, og, at naar en Mand contraherer med sin Hustru paa 10 Aar, er ved Enden af samme 10 Aar Contracten ophæved, saa det ikke anderledes dermed er beskaffed end med Huusleye, som man kand sige op til Fardag; de blive ikke derved, men holde og saadanne Contracter nyttige; thi, sige de, befinde de dem vel derved, kand de fornye Contracten paa andre 10 Aar, da derimod den allerulyksaligste Tilstand er at forbindes stedse at leve med den, som man ikke kand lide. Saadan Forslag giøres udi Comœdien af den politiske Kandestøber, hvilken det kand være meer anstændigt [for] end [for] en grundig Philosopho; thi en Mand tager en Hustru, ikke alleene for at avle Børn, men og for at tugte dem op tilsammen, hvoraf følger, at en Mand i det ringeste bør boe udi Foreening med sin Hustru indtil Børnene ere voxne, og kand forsørge dem selv. Det samme lærer os de umælende Beester selv, hvilke leve, som foreenede udi Ægteskab, længere og kortere, ligesom Ungerne snarere og sildere kand hielpe dem selv. I det øvrige kand man ikke sige, at Naturens Lov byder, at Mand og Qvinde skal boe længere sammen, hvorvel det er smukt og ordentligt, om de saadant gjøre; thi hvis det strider absolut irnod Naturens Bud, havde GUD i ingen Henseende tilladt Jøderne Skilsmisse. Saa at denne ævigvarende Foreening grunder sig paa Christi Lærdom, paa Christelige Love, og paa Contracterne i sig selv.

1. Ægteskabet

Engang for længe siden - da menneskene endnu levede i naturtilstanden - var tingene næppe så komplicerede, selv om de kunne være særdeles vanskelige.

Måske havde man ikke formelle ægteskaber, men så havde man muligvis ægteskabslignende forhold - som dannede rammen om opdragelsen af børnene; måske var en væsentlig del af denne opdragelse - ligesom fremskaffelsen af føde - et mere kollektivt anliggende, noget der lå på flokken, snarere end på enkeltfamilien?

Efter Holberg's opfattelse indebærer et ægteskab at 'Qvinden beskikker sig en Mand, men at hun siden maa være ham underdanig' (jf. s. 299), men det er uklart om der - efter Holberg's opfattelse - allerede var tale om et sådant dominansforhold allerede i naturtilstanden.

Hvordan forholdene end har været i forhistorisk tid, kan man - i historisk tid - ikke betragte et ægteskab som en forholdsvis simpel forening mellem mand og kvinde; indgår man ægteskab følger der meget med - et ægteskab har en række ejendomsretlige og samfundsmæssige konsekvenser.

Jf. s. 254:

[...] omendskiønt den naturlige Lov tilsteder at gifte sig, hvor og med hvem man lyster, saa kand dog de Borgerlige Love, dersom en Republiques Nytte det udfordrer, forordne, at ingen Borger maa gifte sig med en Fremmed, ey heller nogen af Adel med en Gemeen.

Ægteskabet hviler på en seksuel forbindelse mellem mand og kvinde, men ægteskabets formål (i *borgerlig forstand*) er ikke den gensidige seksuelle tilfredsstillelse. Formålet er at danne rammen for fødsel, liv og død, for opdragelsen af den næste generation, for ejendommens videreførelse osv.

Eftersom Familien - dvs. den Fuldstændige Familie med husfar, husmor, børn, andre slægtninge, tjenestefolk, ejendom og husdyr - var en grundlæggende socio-økonomisk enhed, var det af stor betydning hvordan man skulle forholde sig, når et ægteskab blev indgået (og når det blev opløst).

Måske hvilede foreningen mellem mand og kvinde i naturtilstanden i nogle tilfælde på gensidig attraktion, i andre tilfælde på erobring og underkastelse. I det *borgerlige samfund* var det ofte familiefaderen (med Holberg: Huus-Faderen) der indgik aftale med en anden familiefar om ægteskab mellem deres børn, og en sådan aftale var børnene forpligtet til at opfylde, fordi det bærende ikke var et kærlighedsforhold, men at der var indgået et kontraktligt forhold.

Når der blev indgået en sådan kontrakt blev der taget stilling til mange ting, nogle eksplicite, mange implicite. Én af de eksplicite ting var hvor stor en medgift en brud skulle have med - eller hvor meget der skulle erlægges i brudekøb (evt. som såkaldt morgengave). Hvordan arveforholdene skulle være var - i det mindste i den nyere historie - bestemt af overordnede regler, men undertiden gjaldt der specifikke regler.

Holberg (og mange med ham) kunne sagtens indse at dette var en problematisk konstruktion. Der blev i mange tilfælde trådt på børnenes følelser.

Der blev gjort mange sidespring. Der måtte opfindes særlige konstruktioner for at undgå uheldige juridiske konsekvenser - således særligt mht ejendommens videreførelse og evt. deling.

2. Hvem måtte gifte sig med hinanden, hvem ikke?

[Huske Andreas Hojer]

Holberg bruger en del plads på at diskutere hvem der måtte indgå ægteskab med hinanden, og hvem der ikke måtte. Dette er der flere grunde til, dels moralske, dels juridiske.

Ægteskab mellem nærtbeslægtede kunne løse en del problemer på det juridiske og samfundsmæssige plan - for samtidig med at man kunne videreføre familien eller slægten, var der også større chance for at man kunne holde en ejendom sammen.

Derimod kunne sådanne ægteskaber rejse mange andre problemer. På Holberg's tid havde man længe vidst at seksuel forbindelse mellem nærtbeslægtede var problematisk, idet indavl ofte førte til degenerering (men det er først på et senere tidspunkt at man har kunnet forklare dette videnskabeligt). Det er imidlertid ikke så meget de biologiske argumenter, Holberg fører i marken mod blodskam, og heller ikke egentligt Naturretslige (skønt han antyder noget andet s. 271) - men snarere filosofiske, religiøse og samfundsmæssige - særligt at det familiemæssige hierarki bliver undermineret (jf. s. 266 og s. 268 f.):

De Ægteskabe holdes for at være ureene, som indgaaes mellem Slægtinge og Nærbesvogrede, saa at det ikke alleene er forbudet at begive sig udi saadant Ægteskab, men man maa ogsaa bryde det, naar det allereede er sluttet. Omendskiønt alle Folk have holdet saadanne Ægteskabe for usømmelige, er det dog vanskeligt af Naturens Ret at bevise; thi, at Menneskerne have saadan Afsky derfor, kommer ikke saa meget af ens medfødde Natur, som af Vanen og Opdragelsen, ey heller blive Familierne derved ruinerede, som endeel vil sige, men langt heller derved styrkes, efterdi Midlerne komme blant Slægtingerne, og befaler derfor GUD Num. 36. Qvinder, som have fast Gods udi Eye, alleene at gifte sig med deres Paarørende, at Ageren ikke skal falde fra en Familie til en anden. Dog viser Guds Lov os Levit. 18. udtrykkeligen, hvorvidt saadan Ægteskab mellem Slægtinge maa tillades, hvor efter vi Christne have os at rette.

[...]

Mellem Forældre og deres Afkom udi den rette Linie holdes ogsaa efter Naturens Lov Ægteskab at være forbudet, og det ikke af den Aarsag, som Socrates foregiver, nemlig, at der er en Ulighed udi Alderen, som foraarsager Ufrugtbarhed, og ilde dannede Fostere, men der ere andre vigtige Aarsager dertil; thi dersom saadanne Ægteskabe skulde tillades, vilde der blive en stor Forvirrelse blant Familierne, ja det

heel Menneskelige Kiøn: Hid henhører det, som Philo Judæus taler om de Perser, der giftede sig med deres Mødre. Intet kand optænkes meere ugudeligt end at besmitte sin egen Faders Ægteseng, at være Søn og Huusbonde tillige, Moderen at paatage sig Hustrues Navn, de fælles Børn at være Faderens Brødre og Moderens Børne-Børn. Derforuden vilde ved saadan Ægteskab Fædrene og Mødrene miste meget af den Ærbødighed, som Naturen udfodrer af Børn; thi hvorledes kunde en Søn, der havde taget sin Moder til ægte, baade være hendes Hoved og Herre, og iligemaade bevise hende en ret Sønlig Lydighed, iligemaade en Dotter sin Fader. Over alt dette haver GUD ogsaa udi sin Lov udtrykkelig forbudet saadanne Ægteskab Levit. 18. Saa at derfor, om Adam kom udi Verden igien, kunde han ikke tage sig nogen Hustru, efterdi alle Qvinder have deres Udspring af ham; Jøderne holdte fore, at der fra Verdens Begyndelse vare 6 slags Giftermaal forbudne, nemlig, med sin rette Moder, med sin Stivmoder, med en andens Hustru, [269] med sin egen Søster, med en af samme slags Kiøn, Item at bemænge sig med Beesterne, hvilket de bevise af det Sprog Gen. 2, Manden skal forlade sin Fader og Moder, og blive hos sin Hustru, og de To skulle være et Kiød, og forklarede det saaledes: Manden skal forlade sin Fader (det er, holde sig fra hans Hustru og sin Stivmoder) og sin Moder (det er, ikke begive sig udi Ægteskab med hende) og blive hos sin Hustru (det er, ikke tage en andens Mands Qvinde.) Og de To skulde være et Kiød, derfor skal man holde sig fra Beesterne, efterdi Menneskerne og de umælende Creature ikke kunde blive til et Kiød. Hvad sig anbelanger de Beviisligheder, Diogenes og Chrysippus tage af Haner og andre umælende Creature, hvormed de ville godtgjøre, at saadan Sammenblanding strider ikke imod Naturen, gjøre de intet til Sagen; thi det er nok at bevise dens Usømmelighed deraf, at den strider imod den Menneskelige Natur, og siger Xenophon, at omendskiønt det var brugeligt blant de Persiske Magi at mænge sig med deres Mødre, saa var det derfor ikke desmindre usømmeligt. Thomasii selsomme Meening herom, og med hvad Grund han stræber at bevise, at saadanne Ægteskabe ikke stride imod Naturens Lov, kand sees af hans udi dette Skrift saa ofte citerede Jurisprudencia divina.

S. 271 bemærker han at han »*har udføret dette Spørsmaal noget vidtløftigen formedelst bekiendte Aarsager*«. Hvad de bekiendte Aarsager skulle bestå i, véd jeg ikke med fuldkommen sikkerhed - men det er meget tænkeligt at der »kun« refereres til en fejde mellem kollegerne Holberg og [Hojer](#), se nemlig Billeskov's kommentar (s. 409).

a. Homoseksualitet

I sommeren 2003 udsendte Vatikanet nogle *overvejelser* om legalisering af homoseksuelle forbindelser - »*Considerations Regarding Proposals to Give Legal Recognition to Unions Between Homosexual Persons*«. Homoseksuelle forbindelser har altid eksisteret, således også i den græske og romerske oldtid og på Holberg's tid; Holberg gør enkelte - negative - bemærkninger om homoseksualitet i *Naturretten*.

Når man i Nutiden drøfter en *legalisering* af homoseksuelle relationer er det (mig bekendt) noget »nyt« og noget der ligger langt fra Holberg's bog. Når jeg alligevel gør opmærksom på Vatikanet's *overvejelser* er det på grund af en ganske særlig omstændighed, der pointerer forholdet mellem naturret, kristen teologi og verdslig lovgivning, man skriver nemlig:

»*Since this question relates to the natural moral law, the arguments that follow are addressed not only to those who believe in Christ, but to all persons committed to promoting and defending the common good of society*«.

Hvis Vatikanet kun havde udtalt sig til den Romersk-Katolske Verden, ville jeg ikke have hæftet mig særlig ved *overvejelserne*. Men sådan forholder det sig ikke: Man henvender sig til katolske politikere, men man ønsker også at henvende sig til andre ansvarlige lovgivere - og dette er formentlig grunden til at man ikke (kun) bruger teologiske grundsætninger eller argumenter, men »falder tilbage på« naturretslige.

Om Vatikanet's synspunkter vil få betydning i de lande hvor man for tiden drøfter legitimeringen af homoseksuelle forbindelser er svært at sige, men man håber på det. Specielt fordi man ikke kan acceptere at homoseksuelle par får mulighed for at adoptere børn. Én ting er at nogle mennesker er homoseksuelle - det respekterer man (selv om man må minde om at homoseksualitet er i strid med kristen moral), men det er noget ganske andet når børn tvinges til at vokse op i homoseksuelle »familier«. Se flg.:

»As experience has shown, the absence of sexual complementarity in these unions creates obstacles in the normal development of children who would be placed in the care of such persons. They would be deprived of the experience of either fatherhood or motherhood. Allowing children to be adopted by persons living in such unions would actually mean doing violence to these children, in the sense that their condition of dependency would be used to place them in an environment that is not conducive to their full human development. This is gravely immoral and in open contradiction to the principle, recognized also in the United Nations Convention on the Rights of the Child, that the best interests of the child, as the weaker and more vulnerable party, are to be the paramount consideration in every case«.

Jeg betvivler ikke Vatikanet's oprigtige sindelag, når jeg konstaterer at man kan gå meget behændigt til værks, når »det gælder«.

Overvejelserne blev fundet på: http://www.vatican.va/news_services/press/vis/dinamiche/d0_en.htm

[skulle »adressen« forsvinde, kan der foretages en search på: Den Hellige Faders side: http://www.vatican.va/phome_en.htm]

3. Ægteskabsløfter

Når ægteskabet spillede så stor en rolle - både for de involverede familier og for hele samfundslivet, er det en selvfølge at der (i mange samfund) blev lagt stor vægt på ægteskabsløftet, på dén aftale der ofte blev indgået mellem to familiefædre.

Børn var - som udgangspunkt - pligtige til at gifte sig på dén måde som faderen (eller forældrene) ønskede; på den anden side måtte der være eller kunne der opstå en gemytternes overensstemmelse, jf. s. 279:

Udi indifferente Befalninger, som i sig selv ere hverken gode eller onde, som at antage visse Studia eller Haandteringer, at gifte sig med visse Familier etc. da ere Børnene pligtige til at adlyde dem derudi. Dog synes det, at et Barn med Ærbødighed kand væigre sig for, at binde sig til Ægtefælle, som dets Sind ikke falder til, efterdi Ægteskabs Baand bør være tilfælles Kiærlighed, og det er vanskeligt at elske efter Ordre.

Jf. også s. 137 hvor Holberg i øvrigt korrigerer Pufendorf:

Iligemaade maa det Løfte holdes, dersom nogen af Frygt bliver dreven dertil af en anden, der haver Magt og Ret at indjage en saadan Frygt, og at love noget til den tredie, for Exempel, om en Dotter af Frygt for sin Fader giver sin Tro til nogen Mand

imod sin Villie, er hun ikke desmindre forbunden at holde det samme, thi hos Brudgommen er ingen Feyl, at han jo kand have Ret at staae paa samme Løftes Fuldbyrkelse, og Dotteren burde godvillig gjøre, hvad hendes Fader befalede.

Her synes mig dog, at adskillige Omstændigheder kand foraarsage, at denne Pufendorfs Mening bør indskrænkes. En Fader har vel ved Naturen stor Myndighed over sine Børn, men kand dog ikke tvinge dem til de Ting, som de forud see ville være dem skadelige og fordervelige, iligemaade GUD ubehagelige; thi GUD har ingen Behag udi Ægteskab, som sigter til at bygge paa Helvede. Naar derfor en Dotter efter sin Faders Forslag giver sin Tro til nogen, og hun siden fornemmer, at Personen har de Feil og Udyder, som vil gjøre hende stedse ulykkelig, ja bringe hende til Fortvivelse, kand jeg ikke see, at hun udi saadan Fald er forbunden til at fuldbyrde sit Løfte, naar hun har beviislig gjort Sagen for sin Fader, og han allene af Haardnakkenhed paastaaer dets Fuldbyrkelse: Dog behøves klare og ufeilbare Beviis om Personens Laster, paa det Børn ikke skal tage Leylighed at imodsætte dem Forældrenes Villie. Personen, til hvilken Løftet er gjort, kand ey heller klage sig over Uret; thi der kand udi saadan Fald dømmes om ham det samme, som dømmes om den, der sælger en et af Messing forgyldt Beger for et Guld-Beger.

Det er karakteristisk at udgangspunktet for både Pufendorf og Holberg er at et løfte skal holdes. Holberg blødgør ganske vist Pufendorf, men kræver af den omtalte datter at hun fremkommer med klare og ufejlbarlige beviser for at aftalen om at indgå ægteskab hvilede på *falske* forudsætninger.

Det skete at det ikke var to familiefædre der indgik aftale om at deres børn skulle giftes, men at børnene selv traf aftalen. Det sidste er - i vores del af verden - blevet en selvfølgelighed, mens »aftalte ægteskaber« anses for at være uacceptable.

Det var lige omvendt på Holberg's tid, forholdene var ganske anderledes end i vore dage. Det forekommer mig dog at Holberg ikke får diskuteret denne problemstilling til ende - at han kunne være kommet længere i sit ræsonnement (hvad der nok kunne have været relevant i en Albansk sammenhæng) - men at han klarer sig med nogle almindeligheder: Hvis en søn er blevet myndig, skal han ikke (nødvendigvis) have tilladelse af sin far til at gifte sig. Hvis en far nægter sin datter at blive gift, kan hun sætte sig ud over dette. Men grundlæggende mener Holberg (tilsyneladende) at et barn som minimum *skal* indhente tilladelse til giftermål, jf. s. 273. Først dog et citat fra s. 229 f.:

Hvorledes Borgerlige Love kand hindre Obligationers Løsning, derpaa gives saadant Exempel: en Umyndig slutter en fordeelagtig Contract med en anden. Samme Contract staaer fast; thi en Umyndig kand vel contrahere til sin Fordeel, men ikke til sin Skade. Naar man nu ved tilfælles Samtykke vil ophæve den sluttede Contract, siger Loven ney dertil; thi det staaer ikke udi den Umyndiges Magt at sige sig fra den Fordeel. Videre en ung Karl og en Jomfru love hinanden Ægteskab, og blive siden til Sinds at ophæve Contracten. Efterat Fraskrivelsen paa begge Sider er gjort, fortryder hende saadant, og hun stævner ham til Contractens Fuldbyrkelse. Han beraaber sig paa Fraskrivelsen; men forgiæves, naar Loven siger, at hun ikke kunde sige sig fra sin Fordeel uden hendes Værges Samtykke. Jeg siger, naar Loven udtrykkelig forbyder saadan Frastaaelse uden Værges Minde; thi hvis ikke, saa er intet meer naturligt, end naar Karlen siger: Jeg vil ikke ægte hende, at hun kand

ogsaa sige: Saa vil jeg ey heller have ham, og, naar saadant engang er samtykket, kand det **[230]** ikke siden oprippes. Om denne Casu har ofte været tvisted og endnu tvistes udi vort Consistorio: Nogle holde for, at saadan Frastaaelse paa en Jomfrues Side er ugyldig, efterdi Loven siger, at ingen Umyndig maa slutte noget uden Værges Minde. Jeg derimod tillige med andre holde for, at dette forstaaes meest om Kiøb og Sall, og at Lovens Meening gaaer ikke saa vidt, at den vil forbyde en Jomfrue at sige: den Karl vil jeg ikke have, efterdi han ikke vil have mig, helst om Ægteskabs Forpligtelsen er gjort uden Værges Samtykke.

[...]

Førend jeg slutter dette Capitul, vil jeg tale noget om det Spørsmaal, som foresættes af Grotio, om de Ægteskabe ere gyldige, som indgaaes af Børn uden Forældrenes Samtykke. Dertil svares, at, omendskiønt Børnenes Pligt udfodrer at begiære Forældrenes Samtykke udi alle Ting, besynderligen udi Ægteskabs Sager, som angaae den heele Familie, saa følger dog ikke derpaa, at saadant kand gøres til intet; thi, naar en Søn er kommen til skiels Alder, og forlader sin Faders Familie, er han ikke længer hans Regimente undergIVEN, men er alleene forbunden til en Sønlig Ærbødighed, hvilken Ærbødigheds Pligt ikke er tilstrækkelig at gøre saadan vigtig Contract til intet. Vel var hos de Romere forordnet, at saadanne Ægteskab, som giordes imod Forældrenes Villie, skulde være ugyldige, men saadant skeede ikke efter Naturens Ret, men alleene efter Lovgiverens Villie. Om Esau læse vi udi Bibelen, at han giftede sig uden sine Forældres Samtykke, men ikke at samme Ægteskab derfor var ugyldigt, eller hans Børn ulovlige.

Dog gjør et Barn en lastelig Gierning, naar det gifter sig med een, som Forældrene ikke anstaar, saasom det er en Fader høyt Magt paaliggende, at ingen Sviger-Søn eller Sviger-Dotter imod hans Villie bindes ham paa Ærmene. Paa den anden Side gjør en Fader meget ilde, der plat vil forbyde sin Dotter at gifte sig, hvorudover nogle Borgerlige Love undskyldte de Døttre, der af den Aarsag forfalde til en løsagtig Gierning. *Enke eller Møe*, siger den Jydske Lov, *der atten Vintre gamle ere, og have paa Tinge krævet deres Værges at gifte dem, og deres Værges ey vil, lade de sig siden beligge, da forgjøre de dermed ey deres Gods.*

I visse tilfælde kunne en familie være afskåret fra at leve op til en aftale. Det bortlovede barn kunne være død af sygdom eller anden skellig grund kunne foreligge. Men i alle andre tilfælde kunne der være tale om egentlige kontraktbrud som der evt. måtte betales erstatning for, jf. s. 254 f. (hvor det i øvrigt fremgår at Holberg har været særdeles omhyggelig med at finde de relevante lov- og andre bestemmelser frem):

Her kand forefalde et stort Spørsmaal, hvilket jo meer det her hos os bliver omtvisted, jo vanskeligere er det at besvare, nemlig: Hvad Reparation een, der besvangrer en uberygtet Møe eller Enke, bør give hende? Det er ingen Tvivl paa, at jo en, der har gjort en Jomfru Ægteskabs Løfte, og begiæret hende af hendes Forældre, er forbunden til at ægte den, som han i saa Maade har bevaret sig med, og ere alle vore Lovkyndige eenige derudi. Men om en tilforn uberygtet Møe, enten for Betalning, eller af Løsagtighed lader sig beligge, da er Spørsmaal, om den, der i saa Maade har krænket hende, forbindes til Ægteskab. Nogle holde for, at hendes Ære, som bliver hende berøvet, ikke kand repareres paa anden Maade, og at han derfor er skyldig til at ægte hende. Andre holde for, at den ikke kand siges at være sin Ære berøven, der frivilligen sætter den paa Spill. Og, som manges Mands-Persons timelige Velfærd kand forspildes ved at give saadan Reparation, saa er det forhaardt at tvinge ham til at ægte een, som han aldrig har haft i Sinde at ægte; og

som enten saa godvilligen har ladet sig forføre til Løstgængighed, eller forført ham selv til saadan Gierning, enten udi Drukkenskab, eller ved anden Leylighed. Efter de fleeste og fast alle Nationers Borgerlige Love forbindes ingen at godtgjøre saadant ved Ægteskab. Her i Landet alleene efter nogle Aars almindelig Praxis dømmes han dertil. Om samme Praxis grunder sig paa Lovens Ord eller ey, det vil jeg overlade andre at decidere. Loven taler saaledes derom: *Dersom nogen enten selv eller ved andre beder om en Dannemands Dotter, og derover beligger hende, før Trolovelsen skeer, eller han faaer endelig Svar, da skal han [255] endeligen tage hende til ægte, om hendes Forældre eller Formynder ville det samtykke. Ville de ikke, da bør han give hende en hæderlig Hiemfærd efter hans Formue.* Derpaa følger en anden Artikel, som siger: *Det samme er og, om nogen beligget anden Møe eller Enke, som tilforn er uberygtet.* Denne sidste Artikel forklare de fleeste nu omstunder saaledes, at hvo som bevarer sig med en uberygtet Jomfrue, skal ægte hende. Andre holde for, at den sidste Artikel hænger af den første, og, at derunder forstaaes, om han har begiæret hende, eller offentlig gjort hende Ægteskabs Løfte. De sige ogsaa, at den Forklaring stemmer overeens med alle vore gamle Love, Recesser og Forordninger, hvorpaa den nye Lov er grundet. Den Skaanske Lov taler saaledes derom: *Lader Kone eller Møe ligge hos sig udi Løn* (som kaldes Løn-Leye) *saa følger derpaa Leyer-Vides Bod, hvilket er 6 Mark, som hendes Laug-Værge skal opbære; dog fanger hun intet deraf, fordi det skeede med hendes Villie.* Christiani 3. Recess siger, at den, som overbevises at være Jomfru-Krænker, skal bøde 9 Mark til hendes rette Værge (det er 3 Rixdaler, eftersom Daleren da galt 3 Mark) og 8 Skilling Grot, som da var 2 ¼ Rdlr. til dens Herskab, som Gierningen gjorde. Efter Christiani 4. nye Forordning skal bødes 12 specie Rigsdlr. Den gamle Norske Lov siger: *Vil den, som har krænket en Møe, ikke fæste hende, da bøde han slig Ret for det han belaae, som 12 Mænd dømme ham til.* Friderici 2. Ordinantz om Ægteskabs Sager siger, at med Jomfru-Krænkere skal forholdes efter Loven, Recessen og Gaards-Retten, og taler saaledes selv om den Post: *Dersom nogen beder om en Dannemands Dotter, og beligger hende, førend han faaer endeligt Svar, eller de blive trolovede, da skal han endeligen tage hende til ægte, om hendes Forældre eller Formyndere ville det samtykke. Den som beligger nogen ærlig Pige eller Møe, og siger ney derfor, da værre [= værge] sig med Eed efter Loven, og Recessen eller bøde.* Denne Ordinantz gjør Forskiæl mellem en Jomfru eller Enke, som ere begiærede til ægte, og dem, som ikke ere [256] begiærede, og meenes, at vor nu brugelige Lov er grundet derpaa, efterdi Ordene ere de selvsamme udi den første Artikel som udi bemældte Ordinantz. Jeg for min Part understaaer mig ikke at gjøre nogen Forklaring over Loven, men følger den almindelig Praxis indtil anden authentik Forklaring bliver gjort.

Leiermaals Bøder, Nykøbing Mors 1805.

»Fra Stædets Sognepræst H. Provst Schade var anmeldt, at Johanne Lucie Mygind havde født et uægte Pigebarn, hvortil som Barnefader var udlagt Consumptions Betient Wilstrup, for nærværende ansadt i Svendborg.

Hun, hvis ringe Kaar ikke tillader at erlægge de i Loven befaalede Leiermaals Bøder var derfor til i Dag til sammes Aftingning indkaldt her til Retten, hvor hun mødte og forestillede sin Trang, der er saa stor, at Fattigvæsenet her i Byen har maattet gribe hende under Armen, og da Sandheden heraf var Retten fuldkommen bekiendt, saa blev Bøderne paa nærmere høiere Approbation mod hende aftinget til en Mark, som hun erlagde«.

Justitsprotokol for 21.12.1805, citeret efter Cai Mygind: »Mygindslægter fra Mygindgaard ved Assens«, København 1967, s. 71.

Johanne Lucie Mygind var yngste datter af Jørgen Mygind, godsejer på Nørtorp i Thy nær det nuværende Hanstholm; hun blev døbt i Ræhr i juni 1777. Jørgen Mygind døde i 1791 undervejs med at udstykke bøndergodset, men han var i realiteten gået fallit. Han havde en mindre bogsamling, bl.a. nogle bøger af Holberg: »Heltinders Historie«, »Liv og Levnets Beskrivelse« og »Kirke Historie«, men også nogle juridiske værker: »Søe Articler og Krigs Retts Instruction« og »Forsøg til en Tractat angaaende den danske Søe Rett«.

Johanne Lucie Mygind flyttede med sin mor til Nykøbing Mors i 1802, hvor hun lærte betient Wilstrup at kende. Hun fik to børn med ham - i 1803 sønnen Niels Mygind, i 1805 ovennævnte datter, Anne Christine Mygind. Når de ikke blev gift skyldtes det at Wilstrup (Johan Henrik Petersen Wilstrup) var gift i forvejen. Han havde været guldsmed i Aalborg, men var - omkring 1800 - flyttet til Nykøbing hvor han havde fået ansættelse ved toldvæsenet. I 1805 fik han en ny stilling i Svendborg hvortil han rejste med kone og to børn. Han døde her i maj 1816 - ca. 46 år gammel.

Moderen, Anna Marie Ilum, måtte i 1805 sætte sit hus i Nykøbing på auktion - og flyttede derefter til Thisted, hvor hun døde i efteråret 1808 i yderste armod. Muligvis fulgte Johanne Lucie Mygind og hendes to børn med hende. Det ældste barn - måske også det yngste - kom siden i pleje hos familie. Hun selv flyttede til sin ugifte bror - Herman Willer Mygind der var organist i Helsingør, først ved Skt. Mariæ, senere ved Skt. Olai. Hun førte formentlig hus for ham til hun døde februar 1819 - 41 år gammel.

Kilder: Ovennævnte bog af Cai Mygind - desuden oplysninger på én af [Flemming Svendsen's Helsingør-sider](#).

4. Ægteskabsbrud

Familieforholdene og familieretten har på mange måder ændret sig siden Holberg's tid. En familie er ikke en »storfamilie« med mange generationer, med familifar og -mor, mange børn og tjenestefolk, men evt. en kernefamilie; mange familier er »delt« eller sammensat på ny måde (med dine børn, mine børn og vores fælles børn). Det seksuelle liv leves ofte mellem lovformelige ægtefæller, men også ofte mellem personer der ikke er gift med hinanden.

Man må formode at der på Holberg's tid (og før den) var mange uægteskabelige forbindelser, Holberg nævner eksempelvis at en husfar ofte besvangrede en kammerpige (jf. s. 270 og også s. 077). Nogle uægteskabelige forbindelser førte til senere ægteskab, andre ikke.

Sådanne forbindelser kunne - dengang som nu - give anledning til skinsyge (Avindsyghed) og til at man handlede af »justo dolore« (dvs. af smertens eller forbitrelsens ret), men det var af nok så stor betydning at uægteskabelige forbindelser kunne afstedkomme børn der ikke havde det »rigtige« ophav.

Holberg nævner at der gjaldt særlige regler - efter gammel dansk ret - til at

hævne utroskab, men først og fremmest måtte den være ubetvivlelig (jf. s. 095):

Der er dog et vist slags Drab, hvilket, endskiønt det skeer uden Nød, saa dog straffes det ikke af Øvrigheden, saasom et Drab, der begaaes af justo dolore, naar, for Exempel, en Mand finder sin Hustru i Seng hos en Horkarl; derom taler den Jydske Lov saaledes: Om nogen *Ægte-Mand dræber en Horkarl i Sengen hos sin Hustrue, bliver Horkarlen liggende paa sine Gierninger, og den, ham dræber, skal være angerløs, og intet bøde; dog skal han føre til Tings Dyne og Blee blodige, som han, nemlig Horkarlen, var dræbt paa, med 2 Mænds Vidner, at han er dræbt i Hore-Seng*. Derudi stemme ogsaa overeens alle andre Provincers gamle Love.

Utroskaben blev betragtet - ikke (eller ikke blot) som en skade der evt. skulle betales erstatning for, men som en strafværdig handling; dog var det (efter Jyske Lov) den krænkede Mands ret selv at foretage afstraffelsen.

I øvrigt var det *manden* der var den forurettede og *horkarlen* der blev straffet. Det fremgår ikke her hvordan man skulle eller kunne forholde sig, når en hustru antraf sin mand i sengen hos en anden kvinde.

M. Om samfundenes grundlæggelse

Holstener Tor, Lübeck (fotos: BA). Portbygningen siges at være bygget i 1477 (dvs. i tiden kort efter Skanderbeg's død). Lybekkerne nævnes et enkelt sted i »*Naturretten*« - s. 240. Det drejer sig om at man - under *særlige* omstændigheder - kan trække et tilsagn tilbage; i det pågældende tilfælde var det Christian II der - ifølge Holberg - gjorde ret i at annullere et løfte til Lybekkerne om at handle på Sverige.

På portbygningen står på latin: *Concordia domi foris pax* hvilket jeg tyder således: *Enighed indenfor er en forudsætning for fred udenfor.*

Lübeck var en af de vigtigste Hansestæder, både i politisk og i økonomisk henseende. Byen stod i visse perioder direkte under en fyrste, til andre havde man selvstyre - men selv når man stod under en Fyrste kunne man fastholde særlige rettigheder. - Lybekkerne har gennem Middelalderen og frem til 30-årskrigen haft overordentlig stor betydning i Danmarkshistorien; byen var flere gange i krig med Danmark. I 1368 erobrede Hansestædernes flåde København. Undertiden var man allieret med Svenskerne mod Danskerne; undertiden var man allieret med Danskerne (ikke mindst i Frederik I's tid).

Lübeck - og dens borgmester Jürgen Wullenweber [Wullenwewer] - søgte i 1500-tallet af handelsmæssige grunde at manøvrere mod Nederlandene i Østersøområdet; man understøttede oprøret mod Christian II - men senere virkede man, i det mindst på overfladen, til fordel for ham - og man var en særdeles betydningsfuld aktør i Grevens Fejde, som imidlertid endte med at den adelsorienterede Christian III erobrede magten over Danmark og udmanøvrerede Lybekkerne. - Wullenweber var blevet tvunget fra sit embede i 1535 og blev senere fængslet, dømt og halshugget. - Byen mistede sin politiske betydning fra omkring midten af 1600-tallet.

Lübeck's lovgivning - den Lybske Ret - blev brugt som model for den Borgerlige lovgivning flere andre steder.

Et sted på porten ser man den Tyske dobbeltørn, der sandsynligvis har samme ophav som den Albanske - nemlig Byzans.

Holberg gør sig forskellige, ikke særlig dybe, forestillinger om hvorfor der engang i en fjern fortid har dannet sig egentlige samfund og (by-)stater. Han trækker ikke på arkæologisk viden, men spekulerer sig (inspireret af andre forfattere) frem til en forklaring.

Forklaringen er næppe at naturen har drevet menneskene, eller at man kan have stor fornøjelse af hinandens selskab - eller nogen positiv nytte i det hele taget, mener Holberg, derimod - og her er han stærkt inspireret af Hobbes - frygt og et behov for at skaffe sig sikkerhed mod overfald og udplyndring.

Når det måtte forholde sig sådan skyldes det at der er meget store ulemper ved at gå sammen - ved at indordne sig i et hierarki - og at det ikke er tænkeligt at man ville tage dem for kun at opnå visse - begrænsede - fordele. Derimod kunne man tænkes at tage dem for at sikre sig mod større eller mindre udslettelse.

Det er først *efter* at man har dannet de første bysamfund at der har udviklet sig nye positive muligheder, og at der både har udviklet sig nye behov og nye måder at tilfredsstille behovene på. Jf. s. 283 ff.:

Nogle holde for, at Mennesket af Naturen drives til Borgerlig Societæt, efterdi det uden samme hverken kand eller vil leve, og tragte at bevise saadant af de Elendigheder, som følge det eenlige Levnet, af Talen, hvilken ellers var given Menneskerne forgjæves, dersom de skulde leve adskildte fra hinanden, af den Begjærlighed det eene Menneske haver at omgaaes med det andet, Item af den Nytte man haver af saadan Forening. Men, som Menneskets naturlige Begierlighed kand overflødigen fornøyes ved de første og slette Societæter, saa kand man see, at Menneskerne ikke alleene af ovenbemelte Aarsager drives til Borgerlig Societæt, eller at indstifte Stæder, hvorudi dem blive paalagde saadanne Byrder, som de af Naturen have Afskye for: thi de ere af Naturen begierlige efter Frihed, saa at de ville ingen være underdanige, men gjøre alting efter eget Tykke, og see alleene efter deres egen Fordeel. Tvertimod mister en Borger sin naturlige Frihed, undergiver sig et Herredømme, som befatter Jus vitæ et necis, efter hvis Befalning han maa gjøre meget, som han ellers havde Afskye for, og [und-]lade meget, som han gierne ønskede; derforuden skal udi Stæderne de fleeste Idretter hensigte til

det gemeene Beste, hvilket ikke alle Tider kommer overeens med enhvers Interesse udi Særdeelethed.

[284] Den rette Aarsag derfor, hvorfore Societæter og Stæder ere indstiftede, er Frygt, som det eene Menneske haver for det andets Ondskab, og derfor have de første Mennesker givet sig under Love og Øvrighed, der kunde beskytte de Svage imod de Sterke, og straffe Ondskab, som tilforn gik saa meget udi Svang, thi, dersom ikke Lov og Ret var, skulde, saasom Ordsproget lyder, det eene Menneske opsluge det andet.

Efterat Menneskerne nu ved Stæder og Regieringers Indstiftelser vare bragte udi den Stand, at de kunde være trygge og sikre for hinanden, er det siden af sig selv fulgt paa, at de des overflødige have nødt de Fordeeler og Bequemmeligheder, som flyde fra det eene Menneske til det andet, og opfundet adskillige Kunster, hvorved Menneskerne have bekommet stor Nytte og Magelighed.

Når Holberg har set sin opgave som at skulle fremstille en Natur- og Folkeret, har det været nødvendigt for ham at gøre sig nogle tanker om naturtilstanden og om overgangen fra natur- til kulturtilstand. Dybt er han imidlertid ikke gået, og tilgangen er slet ikke dén som en moderne historiker - endsige arkæolog - ville have valgt, for den er rent spekulativ, men det kan man vanskeligt kritisere ham for, for sådan var det almindeligt at bære sig ad på dén tid.

Det var dog på Holberg's dagsorden at anlægge et udviklingsperspektiv, men det blev på dette sted ved ansatsen (således i diskussionen af hvad der kan være kommet først: gensidig nytte eller frygt).

Holberg kunne - måske - have valgt to andre fremgangsmåder. Enten kunne han have stillet sig *in medias res*, dvs. alene have taget udgangspunkt i aktuelle forhold. Eller også kunne han - jf. at han allerede i Fortalen vender sig mod ateistiske »modeller« - have taget udgangspunkt i hvad der oplyses i »*Det Gamle Testamente*«.

Han forkaster begge disse fremgangsmåder - og i begge tilfælde uden egentlig forklaring.

Når han har forkastet den første, er det - formentlig - en logisk følge af hvad der er selve projektets formål (at opstille en Natur- og Folkeret) og fordi de naturretslige forfattere i høj grad trak på kilder af samme type som Holberg. Når han har forkastet den anden, er det muligvis fordi han mente at fortællingerne i »*Det Gamle Testamente*« er utilstrækkelige, at byerne og staterne fremstår som om de er dannet ud af »den blå luft«?

Mener Holberg at det ateistiske grundsynspunkt må afvises, er det påfaldende at han slet ikke diskuterer hvad der trods alt står om de tidlige samfund i »*Det Gamle Testamente*«, men risikoen ville have været at han hurtigt ville være blevet ført til en bibelkritik, som hverken han eller den Danske samtid var parat til.

Holberg bruger i »*Naturretten*« mange eksempler fra »*Det Gamle Testamente*« (og enkelte fra »*Det Nye Testamente*«), men de er valgt efter konkret behov -

og derfor med omhu. Resten af »*Det Gamle Testamente*« og »*Det Nye Testamente*« lader Holberg ligge ganske ukommenteret.

Det er muligt at Holberg var bevidst om at der var et »dobbelthul« i hans fremstilling, dvs. at der manglede en empirisk begrundet forklaring på (by-) staternes dannelse, og at myterne i »*Det Gamle Testamente*« - stort set - blev ladet ukommenterede, men det er langt fra sikkert at han har set et problem.

Holberg's ærinde gik i retning af at formulere en *moderne* Natur- og Folkeret, og dér var udgangspunktet ikke »begyndelsen« - hvordan den end var beskrevet eller forklaret - men »slutningen«. Det overordnede facit var så at sige givet; hvad der manglede var - sat på spidsen - at *konstruere* en rimelig begyndelse, måske spekulativt at rekonstruere den.

1. Lighed og hierarki. Slaver og trælle

Muligvis var der en grundlæggende lighed mellem menneskene i naturtilstanden, under alle omstændigheder mente Holberg at dette må være det principielle udgangspunkt. Denne grundlæggende lighed er dog ikke uden modifikationer.

For det første var der en forskel på Mandens og Kvindens rolle og status. Løsningen på denne »knude« var manden og kvinden frivilligt indgik en aftale (formentlig stiltiende i de tidligste samfund) som indebar at manden blev overhovede for familien.

For det andet måtte børnene - under opvæksten - nødvendigvis være underlagt forældrene, sådan som dyrebørn også (ofte) er nødsaget til at adlyde deres forældre, for ellers kan de ikke overleve i længere tid. *Kunne* man spørge et lille barn om hvordan dét så på tingene, ville det sandsynligvis svare - mener Holberg - at det foretrak at være under forældrenes beskyttelse og var indforstået med at adlyde dem, se således s. 274:

saadant Herredømme [kommer] deraf, at Børnene holdes for at have givet deres Samtykke dertil: thi man kand slutte, at dersom et Barn ved Fødselens Tid havde Skiønsomhed, og saae, at det uden Forældrenes Omsorg og Herredømme over sig, ikke kunde bestaae, det da frivilligen skulde samtykke til saadant Herredømme, og derimod betinge sig, at Forældrene vilde have Omsorg for at opdrage dem.

Holberg nævner at der er flere andre opfattelser - Grotius mener dét, Pufendorf noget andet - så han kan ikke siges slet og ret at ville »påtvinge« sin læser et bestemt synspunkt. Men hans standpunkt forekommer at være problematisk, for han udtaler sig om noget det er umuligt, muligvis endda meningsløst, at udtale sig om. Spørgsmålet er ikke - og var det vel heller ikke på Holberg's tid - om et barn teoretisk set kunne siges at samtykke i at skulle være sine forældre hørige. Derimod kunne man indskrænke sig til at sige at det er et naturgivet vilkår at et menneskebarn bliver født ind i en familie, og at

dets forældre instinktivt udfylder nogle bestemte roller som dog præges meget af de aktuelle historiske eller samfundsmæssige forhold osv. Jo mere sofistikeret samfundet er, desto mindre betydning har instinkterne.

I et hvilket som helst organiseret samfund har der udviklet sig en form for hierarki, som man - i det store og hele - må respektere for at kunne leve i det pågældende samfund. Samfundene er - af forskellige grunde - ikke ens, men jo højere udviklet og jo mere effektivt samfundet er, desto mere er der »styr på« hierarkiet, eller som Holberg ville sige det (vist nok mest inspireret af Pufendorf): Desto bedre er samfundet *ordnet*, jf. s. 295:

Republiqvers Forme ere enten ordentlige eller u-ordentlige. De ordentlige ere, hvor den høyeste Magt er foreenet udi en [»Juridisk«] Person, og flyder af eens Villie, hvor saadant ikke findes, kaldes det en u-ordentlig Regiering.

Holberg foretrækker - støttet af sin historiske viden om udviklingen i fx Antikkens Grækenland og Rom - at de forskellige »kræfter« og interesser er ordnet hierarkisk. Man kan godt tale om at han foretrækker at de er afbalanceret, men *ikke* i den betydning at de »udligner« eller ophæver hinanden.

Som allerede nævnt mener han at det større og udviklede samfund er bedst tjent med et Enevoldsstyre, hvor der er en *samlet* statsvilje - og evt. et stort apparat som realiserer denne vilje, jf. s. 313:

Og efterdi en Regent ikke selv kand forrette alting, men maa bruge andre at lette sig Byrden, og som saadanne Ministrers Forseelser ofte blive ham tilregnede, saasom den, der haver betroet dem de vigtigste Sager, saa maa han ikke bruge uden begvemme og dygtige Mænd til saadant, efterforske flittig deres Forhold, og straffe enhver efter Fortienneste.

Med etableringen af et Enevoldsstyre og med et sofistikeret er vi kommet langt væk fra »den naturlige lighed«. Men ikke længere end det er nødvendigt og hensigtsmæssigt, synes Holberg at mene.

Tværtimod mener han det er i alles interesse at man overlader en række opgaver til dem der er bedst kvalificerede. Med en moderne formulering at lighed ikke består i at menneskene er ens, men at de - på en række afgørende - punkter har lige muligheder, jf. bl.a. s. 113:

Men saadan Liighed bestaaer mest derudi, at et hvert Menneske maa rette sig efter den naturlige Lov, hvilken tilsteder ingen at gjøre en anden Uret, fordi han haver des fleere Sindets og Legemets Gaver, og at vi ere alle Mennesker, og de Menneskelige Vilkor og Skrøbeligheder undergivne.

Ligesom kvinden - mere eller mindre frivilligt - indgår i et ægteskab og underkaster sig mandens ledelse, og ligesom børnene (hvis man spurgte dem) frivilligt underkaster sig deres forældres ledelse, således må den enkelte borger underkaste sig statsviljen og finde (og finde sig i) sin plads i samfundslivet.

Holberg havde muligvis løsningen på hånden allerede da han så »knuden« - den logiske modsigelse mellem et principielt synspunkt om naturlig lighed og et praktisk synspunkt om en monarkisk hierarkisk samfundsorden - men han bruger trods alt en del energi på at ræsonnere sig frem til en acceptabel løsning.

Det er en metode han også bruger ved andre lejligheder, ikke mindst i diskussionen af teodicé-problemet og af syndefaldsmyten. I teodicé-problemet bestod den logiske modsætning mellem en algod, alvis og almægtig Gud og den store elendighed der er i Verden. Løsningen i dét tilfælde var at påstå at Gud ikke ville have en mekanisk Verden, en Verden hvor menneskene levede som dyr, men en dynamisk Verden, hvor menneskene både havde en fri vilje og et ansvar for at gøre det moralsk rigtige.

Er det således ikke anstødeligt at der eksisterer et samfundsmæssigt hierarki, så er det et noget større problem at man mange steder i Verden havde slaver og trælle, og at man fra fødslen kunne være et menneske der havde lavere status end andre mennesker.

At man havde slaver og trælle på Moselovens tid, i Antikken og i det gamle Norden var selv sagt passé - noget man ikke kunne gøre noget ved - men slaveri og trællerier var en Dansk aktualitet på Holberg's tid. Den gang hentede Danske skibe slaver i Afrika, transporterede dem til Vestindien og udnyttede deres arbejdskraft dér. Og var de Danske bønder ikke trælle, så var mange af dem dog fæstebønder - og i en lang periode tillige underlagt vornedskabet, senere Stavnsbåndet. (Vornedskabet blev ophævet 1702; reglerne om stavnsbinding gjaldt fra 1733 og i praksis frem til ca. 1800). Om de vornede siger Holberg:

Foruden disse fuldkomne Trælle ere andre mindre fuldkomne, kaldede Ascriptitii Glebæ, og hos os Vornede, hvilke kand tvinges til at bebygge, og dyrke den Jord, Husbonden dem forelegger, Item sælges og kjøbes som andre Slaver tillige med Jorden. Deres Vilkor fra fuldkomne Slavers skilles derudi, at, naar de dyrke Jorden, og svare til deres aarlige Afgift [og evt. stiller som soldater], beholde de selv det øvrige, som de kand legge sig til gode; da derimod fuldkomne Trælle, hvad de vinde ved deres Hænders Gierning, ja, hvad som dem skiænkes, eller ved Arv tilfalder, tilhører Herren.

Dette stof er vanskeligt for Holberg. Han taler - i »*Naturretten*« - om slaveri, fæstebønder og vornedskab. Man mærker en tydelig kritik af at kristne kan være indblandet som slavehandlere og slaveejere, og denne kritik ramte selv sagt også betydningsfulde Danskere, men når talen falder på fæsteri og vornedskab synes kritikken at være mere utydelig [denne foreløbig konklusion vil jeg om muligt efterprøve senere og bl.a. inddrage »*Jeppe på Bierget*«, nogle af Epistlerne og andre af Holberg's skrivelser - jf. hans funktion som Kvæstor for Universitetet og hans tid som godsejer]. Jf. først s. 115:

Trældoms Stand er derfor ey naturlig, og tilskrives alleene Menneskets Paafund den Forskiæl mellem Trælle og Frie. Derfor beskrives samme Stand saaledes udi den

Romerske Ræt: Trældom er indført af Folke-Rættten, hvorved een mod Naturen underkastes en andens Herredom. Den første Oprindelse dertil har været Krig; thi den Seyer-Herre, som har vundet et Felt-Slag, har skienket sine overvundne Fiender, som han havde Magt at slaee ihjel, Livet med de Vilkor, at de skulde forblive udi ævig Trældom. Derfor heder en Træl paa Latin Servus à Servando, efterdi Seyer-Herren conserverer og skienker den Livet. Naar saaledes een først er bleven Træl, ere ogsaa dens Børn underkaste samme Skiæbne paa det Fundament, at hvo der eyer en Ting eyer ogsaa Frugten, som kommer deraf. Saa at der derfor ere to slags Trælle, nemlig giorte Trælle og fødte Trælle. Det synes vel uforholdt at tale meget om den Stand, efterdi den ved alle Christelige Love er ophævet; dog er den endnu udi fuld Hævd blant Christne udi Africa, Asia og America; saa at de Christne udi den Post ere kun Christne paa denne Side af den Æquinoctial Linie.

Jf. i øvrigt - mht. at gøre krigsfanger til trælle - s. 280:

Blant de Christne er udi Almindelighed antaget, ikke at giøre dem til Trælle, der fanges udi Krig, saaledes, at de kunde sælges eller være Trældoms Arbejde undergivne, og pleye de at holde deres Fanger saa længe udi Forvaring, indtil de blive igienløste for en vis Sum Penge.

Det ser - umiddelbart - ud som om Holberg ikke er helt fast i sin mening om at slaveri ikke kan accepteres, for et sted skriver han at det - under visse omstændigheder - kan være moralsk forsvarligt at en familiefar sælger eller pantsætter sit barn, nemlig når dette er til barnets eget bedste. Men kan det være moralsk forsvarligt at sælge eller pantsætte sit barn, må det vel være lige så acceptabelt at eje en slave? Se s. 278:

Angaaende det Spørsmål, om en Fader kand sælge eller pantsætte sit Barn, da er derved at merke, at, dersom der er ingen anden Raad til at opfostre det, da, førend det skal dø af Hunger, kand han pantsætte eller sælge det til en lidelig Trældom, i det ringeste med de Vilkor, at han eller hans Paarørende kand løse det, naar deres Formue bliver bedre.

Kan et barn være født som slave og være tvunget til at forblive som sådan indtil det bliver frikøbt eller frigivet? Svaret er bekræftende. Ét sted nævner Holberg (omend uden egentlig kommentar, snarere som oplysning) at hvis en søn af en vornedbonde bliver student eller præst, så fritages han for vornedskabets forpligtelser, jf. 282:

De Danske Vornedes Tilstand fra deres, som udi den Romerske Ret kaldes Ascriptitii Glebæ, skilles fornemmeligen derudi, at en Vorneds Søn, som er bleven Student eller Præst, kand ikke reclamationes, da derimod efter den Romerske Ret ingen var befriet derfor, uden den, der var ophøyet til Bispelig Værdighed, som kand sees af Justiniani Novellis.

Lige som når Holberg siger at der - moralsk eller naturretligt set - må gælde særlige omstændigheder for at et barn kan blive solgt som slave, mener han at videresalg af slaver ikke kan finde sted uden videre (jf. s. 280 og s. 281):

Naar en haver frivillig soldt sig til en Herre, da, ligesom han er skyldig at forrette alt, hvad Herren legger ham paa, naar det ellers ikke overgaaer hans Kræfter og Evne, saa er Herren ogsaa skyldig til at give ham hans Livs Ophold, og ikke paalegge ham meere, end han kand formaa; Men om han er lad og uvillig, kand Herren med Billighed refse ham, dog kand han ikke, imod hans Villie, sælge ham til

en anden, efterdi han engang haver soldt sig til en vis Herre, og det kand være ham Magt paaliggende, heller at tiene een end en anden.

[...]

Omendskiønt det er antaget at forhandle og sælge alle saadanne Trælle, som blive fangne udi Krig ligesom andre Varer, saa dog maa vi betænke, at de ere Mennesker lige saa vel som vi, og derfor gjøre Forskiel paa dem og andre vore Sager, og naar vi ville skille os ved en Træl, da maa vi see til, at han igien bekommer en god Herre, der handler Menneskeligen med ham. Grotius deeler Trældom, lib. 2. cap. 5. udi fuldkommen og ufuldkommen. Den Fuldkomne kalder han, naar en har soldt sig til stedsevarende Arbeyde, og igien betinget sig Livs Ophold; den Ufuldkomne derimod, naar en haver paataget sig en Tienneste til en vis Tid, Item paa visse Conditioner, eller forbundet sig til et vist Arbeyde.

I naturtilstanden var alle lige - men i samfundstilstanden er der ofte stor ulighed. Dette er også tilfældet mht de såkaldte »uægte« børn, dvs. børn der ikke er født i et ægteskab. Holberg skriver s. 332:

Iligemaade ere u-ægte Børn paa adskillige Stæder meget ringe agtede, omendskiønt det er ikke deres men Forældrenes Forseelse, at de ere saaledes fødte.

Da hensigten tydeligvis ikke er at udøve samfundskritik, går Holberg ikke videre - men der er ingen tvivl om at han finder det i strid med en retsopfattelse - der hviler på Naturretslige grundsætninger - at man skal tåle en foragt som man er uden egen skyld i.

2. Hævn og straf

Det er tilsyneladende et grundlæggende fællestræk for alle - konsoliderede - statsdannelser at den enkelte borger fratages retten - og pligten - til at hævne overgreb der er begået mod ham af andre indbyggere i den pågældende stat.

Årsagen er ligetil. Hvis en stat skal kunne fungere som sådan - og have bred accept - må den have monopol på at straffe; har den ikke et sådant monopol er der et »hul« - og i den sidste ende må man konstatere at staten er ophørt med at fungere som sådan, hvad enten dette skyldes de omtalte huller eller det har andre årsager.

S. 247 omtaler Holberg den Tyske Faust-Recht (der formentlig er en middelalderlig foreteelse)¹:

Den udi Tydskland saa kaldte Faust-Recht havde udi gamle Dage taget saadan Overhaand, at de fleeste vigtige Trætter bleve skildte ved Ene-Kamp, saa at Dommere kun havde lidet at bestille.

I historiens løb har der været mange undtagelser og mange »huller«.

1 Faust-Recht: Ret til selvtægt når der ikke var nogen øvrighed, eller når øvrigheden ikke kunne håndhæve retten.

I nutiden fx. den voldsomme overgangssituation i Albanien i 1997. Pyramidekonstruktionernes sammenbrud og de stærke samfundsmæssige modsætninger førte til at staten gik i opløsning. Hærens våbenlagre blev plyndret, NATO indsatte tropper til at sikre ro og orden, den hidtidige præsident - Sali Berisha - måtte træde tilbage, og der blev foretaget parlamentsvalg og indsat ny regering og ny præsident.

Helt modsat forløb situationen i Danmark i Befrielsesdagene i maj 1945. De Allierede havde tvunget Nazi-Tyskland til overgivelse, men da der ikke - formelt set - var en Regering i Danmark, sikrede Frihedsrådet (i forståelse med politikerne) ved hjælp af modstandsfolk og tidligere politifolk og officerer at de samfundsmæssige institutioner kom under kontrol, og at pågribelsen af personer der var mistænkt for at have gået Tysk ærinde fik et ordnet forløb. Det er siden blevet diskuteret om man bar sig moralsk korrekt ad over for landssvigerne og medløberne, jf. bl.a. Ditlev Tamm's disputats om retsopgøret.

Selv i et avanceret demokratisk samfund som Danmark er der den dag i dag betydelige »huller«. Der er ganske vist ikke grundlæggende tvivl om at vi har en demokratisk samfundsorden, at Folketinget vedtager lovene, at Regeringen udøver dem, at Domstolene dømmer i overensstemmelse med dem osv., men der er mange eksempler på sub-kulturer hvis medlemmer - mere eller mindre - har sat sig uden for den almindelige samfundsorden og lever efter andre kodex. Således rocker-banderne og forskellige kriminelle miljøer. Et samfund og en stat kan godt fungere - muligvis grundlæggende *tilfredsstillende* - selv om der er »huller«. I andre nutidige stater er »hullerne« undertiden større, således i Italien hvor mafiagrupper til tider har samarbejdet med dele af statsmagten, til tider er blevet retsforfulgt af andre dele af statsmagten.

Holberg diskuterer *ikke* sådanne mere komplekse forbindelser mellem staten og forskellige sub-kulturer og han kommer ikke ind på hverken bestikkelse, korruption eller nepotisme, selv om alle dele formentlig har eksisteret på hans tid - og under alle omstændigheder i vekslende omfang i den antikke verden.

Dog er der et enkelt sted - s. 353 - hvor Holberg skriver at Ministrene skal holdes under opsig:

Og efterdi en Regent ikke selv kand forrette alting, men maa bruge andre at lette sig Byrden, og som saadanne Ministrers Forseelser ofte blive ham tilregnede, saasom den, der haver betroet dem de vigtigste Sager, saa maa han ikke bruge uden bequemme og dygtige Mænd til saadant, efterforske flittig deres Forhold, og straffe enhver efter Fortienneste.

Er der begået overgreb mod en person, skal der - principielt - reageres, men i to helt forskellige henseender. En uret skal gøres god igen, typisk ved at pålægge skadevolder at betale erstatning til skadelidte. Men derudover skal der straffes, ikke af hensyn til den skadelidte, men af hensyn til hele samfundet - herunder for at demonstrere at samfundsordenen er intakt. Se bl.a. s. 094 f.:

Ydermeere spørges, om en kand forsvare sit Gods endog med dens Nederlag, der vil berøve ham det samme. For at svare derpaa, maa man gjøre Forskiel paa den naturlige **[095]** Frihed og den Borgerlige Stand. Udi den naturlige Frihed tilstedes saadant, efterdi den, som udi ringeste Maade agter at tilføye mig Skade, bliver min Fiende, og derfor ikke kand siges at lide Uret, om jeg bruger den yderste Magt imod ham, og, ligesom han har ikke meere Ret til at berøve mig mit Gods end mit Liv, saa haver jeg lige saa stor Ret at forsvare det eene, som det andet, ja undertiden er ens Gods ligesaa kiert som Livet, efterdi uden det samme Livet ikke kand opholdes. Men udi den Borgerlige Stand er saadant meget indskrænket, efterdi et Riges eller Republiques Fred gandske vilde kuldcastes, dersom enhver Borger havde Frihed til at hevne sig over sin Uret. De derfor, som leve udi den Borgerlige Stand eller under en vis Regiering, maa holde sig inden de Grændser, som de Borgerlige Love have foreskrevet. Dog, om en skrider derover, gjør han Anfalderen derfor ingen Uret, men alleene synder imod de Borgerlige Love, der saadant have forbudet.

Se også s. 111:

Endelig er her at merke, at den Beskadigede ikke maa hevne sig selv, efterdi han derved foruroliger det Menneskelige Societet, og berøver Øvrigheden sin Ræt; thi at een hevner sig selv, skeer ikke udi anden Tanke, end at han kand mætte sit Hevngierrige Sind ved en andens Fordervelse, da derimod Øvrighedens Hevn skeer for at haandhæve Rætten, og at forekomme videre U-leylighed.

Og s. 320 f.:

Straf beskrives af Grotio og Pufendorf at være en Lidelse, som bliver en paaført formedelst sin onde Gierning, hvilken Definition andre dog holde for at være ufuldkommen, efterdi derudi udelukkes Personen, som paafører Straffen, saa og Enden, hvortil Øvrigheden hensigter dermed, og derfor give en vidtløftigere Beskrivelse derpaa, nemlig, at Straf er det Onde, som bliver paaført en Undersaat mod sin Villie af Øvrigheden, samtlige Borgere til Bedring og Rettelse. Heraf kand sees, at det er ikke Straf, som en Uskyldig lider ved Uret, eller naar nogen mister et af sine Lemmer udi Krig eller anden ulykkelig Hændelse, ey heller kand kaldes Straf de Besværligheder, som en maa lide, der haver en smitsom Syge eller anden Ureenlighed, og derfor udelukkes fra andres Omgængelse.

At paalegge Straf, tilhører alleene den høye Øvrighed; **[321]** thi udi den naturlige Frihed haver enhver Ret at forsvare sig og fodre Vederlag af den, der havde forurettet ham, hvilken Ret ved Stædernes Indstiftelse blev overdragen den høye Øvrighed, hvorudaf kand sees, at private Folk ikke have Ret til at straffe, og at det Onde ikke kand kaldes Straf, som paaføres af eens Ligemand.

Straf hensigter egentlig derhen, at Synderen kand omvendes, eller saaledes spæges, at han ikke meere Ondt kand gjøre, og at andre af hans Exempel kunde afskrækkes fra det Onde, hvilket Grotius saaledes udtrykker: Udi Straf maa man hensee til dens Nytte, som synder, Item til dens, som har været forurettet, eller ogsaa til alles udi Almindelighed.

Til dens Nytte, som synder, hensigter Straffen, naar hans Sind derved forbedres, og Begierlighed til at synde derved spæges, dog kand man udi den Henseende ikke straffe nogen paa Livet, efterdi den, som er død, ikke kand forbedres. Saadan Straf er tilstædt Huus-Fædre af Øvrigheden at øve mod deres Børn og Huus-Folk, hvilket dog Endeel ikke vil kalde Pœnam, men Castigationem.

Ved Straf søges dens Nytte, der har været beskadiget, saaledes, naar man derved udvirker, at den Beskadigede efter den Tid ikke lider nogen Fortred enten af den samme eller andre, og det enten ved at straffe Synderen paa Livet, eller at betage ham udi andre Maader hans Kræfter, at han ikke kand gjøre meere Skade.

Endelig søges ved Straf alles Nytte, naar man iligemaade straffer Synderen besynderlig paa offentlige Stæder, at andre, ved at speyle sig udi saadant Exempel, kunde afskrækkes fra at gjøre ondt. Saxo fortæller om den store Lovgiver Kong Frode, at han for at skrække sine Undersaatter fra Tyveri, loed slaae Jern-Nagler igiennem Tyvens Seener, og hænge en Ulv jevnside ved ham til et Tegn, at en Tyv var ikke bedre end saadant glubende og røvende Beest, og ved saadan exemplarisk Straf udvirkede, at han kunde legge en Guld-Ring paa alfare Veye, og ingen torde forgribe sig derpaa.

At det naturlige livs - og muligvis Naturrettens - hævn erstattes af Statens straf er et af de virkelige historiske fremskridt, ét af de steder hvor det (med Holberg) er *rimeligt* at Statsretten har korrigeret Naturretten, men man ville ikke kunne hævde at der var tale om et fremskridt i moralsk, derimod om et fremskridt i samfundsmæssig henseende [dette synspunkt vil blive efterprøvet og udbygget ved en senere lejlighed].

Der findes - eller fandtes - ganske få undtagelser hvor en stat accepterer selvtægt, især som allerede nævnt at manddrab kunne accepteres efter Jyske Lov, hvis en mand fandt sin kone i sengen hos en Hor-Karl.

Statens formål med at straffe er begrundet i statens egne interesser, og derfor kan staten handle anderledes end den enkelte borger ville gøre, om han skulle dømme. I nogle tilfælde vil det være klogt at se gennem fingrene med en forbrydelse, men grundlæggende må der anlægges en proportionalitetsbetragtning og udvises moderation.

I før-antikens samfund gjaldt ofte en simpel form for proportionalitetsbetragtning - en øje-for-øje-kodex; (til at begynde med dog næppe en kodex i nedskrevet form). En betragtning der stadig findes flere steder i Verden, herunder i en vis udstrækning i det Nordlige Albanien, hvor et drab på et medlem af én familie skulle hævnes ved et tilsvarende drab på et medlem af en bestemt anden familie.

I »højere kulturer« må man forlade den simple form for proportionalitetsbetragtning. Som udgangspunkt må man behandle to lovovertrædere ens, men deres forhold er forskellige, og det bør der tages passende hensyn til. Jf. s. 327:

Udi at paalægge Straf, maa man hensigte til dens Person, som synder, og udi ham de Qvalitæter, som kunde forøge og formindske Straffens Følelse, saasom Alder, Kiøn, Stand, Riigdom, Kræfter etc.; thi en maadelig Penge-Straf, som en Riig finder lidet til, kand ødelegge en Fattig. En spottelig Straf gaaer en fornemme Mand meer til Hierte end en ringe Person, Mandfolk og Gamle kand udstaae større Straf end Qvinder og Børn: Ellers hvor saadanne Omstændigheder ikke findes, bør de, der have bedrevet lige Synd, være lige Straf undergivne.

I det øvrige er at merke, at en Lovgiver for alting maa see til, at Straf er saa stor, at den kand skrække fra Misgierninger, paa det at ingen skal efterfølge den Romerske Herremands Lucii Veratii Exempel, hvilken gik ud med en Pung Penge, og pryglede Folk og betalede sine 25 Sestercier efter Loven for hver Vold, som han øvede.

Man må endvidere tage i betragtning om lovovertrædelsen er en førstegangsforbrydelse og om lovovertræderen havde et egentligt forsæt (eller om han handlede impulsivt), jf. s. 324:

Saaledes synde de meere, der ved et roligt og stille Sind bedrive en Misgierning, end de, der gjøre saadant udi Vrede og Hastighed, iligemaade synde de meere, der ere høy oplyste, end de, der ere taabelige, og ikke kunde begribe de Aarsager, hvorføre de skulle holde sig fra Synden. 3. Eftersees ogsaa, om en haver ladet sig forlede af en anden, eller haver syndet af frit Forsæt, Item, om han ofte haver syndet, og er bleven formanet at holde sig fra saadant, eller det er hans første grove Forseelse.

3. Ære. Æreskrænkelse

Forårsager én person materiel skade for eller personlig skade på en anden, skal skadevolder - ifølge Holberg's udgave af Naturretten - erstatte den anden. Der kan imidlertid også være tale om immateriel skade, én person kan have handlet på en måde som har krænket en andens ære. Da ære, æresbegrebet og æreskrænkelser har stor betydning i Albansk sædvaneret, er der for mig særlig stor grund til at se nærmere på Holberg's synspunkter.

Holberg mener at menneskenes æresfølelse - i det grundlæggende - er naturgivet, og derfor en del af Naturretten - og omtaler den som en del af eller en særlig side af lighedsopfattelsen.

[Her er et »sted« som må analyseres nærmere ved en senere lejlighed, for mens Holberg skriver at naturlilstandens lighed i væsentlige henseender opgives eller modificeres i samfundslivet, gør han ikke meget ud af at diskutere hvordan æresbegrebet ændrer sig fra naturlilstanden til kultur- eller samfundstilstanden - og videre derfra. En nærmere undersøgelse må bl.a. vise om der er et »hul« i fremstillingen?]

Nedenfor følger nogle karakteristiske formuleringer, først s. 101:

Ligesom nu ingen maa beskadige en anden, saa følger ogsaa deraf, at, om en Skade er nogen tilføyet, den da maa, saa vidt som mueligt, vederlegges.

Ved Skade forstaaes ikke alleene vore Sagers, men ogsaa Legemes, Æres, Rygtes Fordervelse og Formindskelse, Item at een forholder os det, som vi have en fuldkommen Ret til, eller forsømmer det, som han fuldkommelig er pligtig til at bevise os. Derimod kand det ey regnes for Skade, naar noget forholdes os og nægtes, som vi ikkun have en ufuldkommen Ret til, saasom, naar en nægter at give den Nødlidende Almissee, da kand han derved ikke siges at gjøre ham Skade, efterdi den Nødlidende ingen fuldkommen Ret haver at fodre det af en anden, ey heller, om det bliver ham nægtet, kand siges at have mistet noget af sit.

Endvidere s. 112:

Foruden den Kiærlighed, som et Menneske haver til sit Liv, Legeme og Gods, er ogsaa enhver indplantet, at han agter og ærer sig selv, og undertiden skatter sit Navn og Rygte høyere end sit Liv.

Saadan Estimate, omendskiønt den kommer af adskillige Aarsager, saa som af Sindets og Legemets Herrlighed, Ære og Værdighed, og andet, som er ringere, saa dog er den fornemmeste Aarsag og Grundvold dertil den menneskelige Natur; thi udi det Ord *Menneske* holdes for at være nogen Værdighed, og er den det kraftigste Beviis, man fører imod dem, der foragte andre: *Jeg er et Menneske ligesaa vel som du*; og som den Menneskelige Natur tilegnes alle Mennesker lige meget, saa følger derpaa, at enhver bør at agte et Menneske, som det, der af Naturen er ham liigt.

Og endelig s. 114:

En Foragt vises paa adskillige Maader, besynderlig ved udvortes Gebærder, Ord, Lader eller anden Spot, og er den Synd des høyere at agte, jo mindre andre kand fordrage saadan Spot, thi der findes mange, der heller ville sætte deres Liv udi høyeste Fare, end drikke en Spot i sig, hvorved deres Navn og Rygte krænkes.

4. Forholdet til andre religioner. Edsaflæggelse

Holberg beskæftigede sig livet igennem med religionsspørgsmål, både om de store modsætninger der fandtes mellem forskellige kristne opfattelser og om de modsætninger der bestod mellem forskellige store religioner. I »*Heltehistorier*« biograferer han desuden nogle af de store religionsledere, nogle beskrives som relativt troværdige - nogle, særligt Muhamed opfattes som én der har udbredt en falsk og opportunistisk lære.

Holberg accepterer på den ene side eksistensen af de mange religioner og han optrådte ikke selv synderlig missionsk, men han argumenterede for sine standpunkter og holdt dem for de bedste. Der er flere problemer, Holberg ikke kan knække - således det omtalte teodicé-problem, selv om han givetvis selv fandt at han havde fundet en tilfredsstillende løsning, den eneste brugbare.

Holberg har i sin historie om den Albanske fyrste Skanderbeg [se nedenfor] omtalt kampene mellem de kristne og de osmanniske muslimer i 1300- og 1400-tallet, og selv om han taler anerkendende om Skanderbeg's korstog (mere eller mindre på foranledning af Pius II [Enea Silvio Piccolomini / Æneas Sylvius Piccolomini]), ligger det ham fjernt at opfordre til at man i 1700-tallet skulle begive sig på korstog.

Formentlig har det Osmanniske angreb på Wien i slutningen af 1600-tallet påvirket Holberg, men det endte jo lykkeligt, for Osmannerne blev tvunget tilbage (i 1683, få år før Holberg blev født), og skønt angrebet og belejringen udgjorde en alvorlig trussel, var det ikke religiøst begrundet, men snarere magtmæssigt. [Tilføjelse om de efterfølgende krige i første del af 1700-tallet; evt. om Karl XII i K:nopel]

Det var flere gange i historien sket at kristne havde overgivet sig til muslimer og omvendt og at de havde afgivet løfter til hinanden, og derfor måtte Holberg spørge hvordan man skulle forholde sig i sådanne situationer.

Holberg afviser at man må hykle. Man skal følge sin samvittighed hvad enten man er muslim eller kristen. Han nævner et eksempel på at muslimer har stillet sig tilfreds med at kristne har sværget »kristent« og mener tilsvarende at kristne kun kan acceptere at muslimer sværger i overensstemmelse med deres tro og samvittighed, jf. først s. 061, derefter s. 148 f.:

Her kand forefalde et vigtigt Spørsmål, om en Tyrk, der udi sit Hierte troer, at Mahomets Lærdom er guddommelig, kand synde med at antage Christi Lærdom, som han meener at være falsk. Efter denne Regel synder han, efterdi han gjør noget imod sin Samvittighed; thi det er bedre, at have en vildfarende Samvittighed, end ingen. Heraf kand sees, hvor meget de Roman-Catholske synde, der ved Gaver og store Løfter lokke Protestanter til at forsværge deres Religion, som de troe, er ret, og saaledes af vildfarende Christne, som de holde dem for, gjøre Øyenskalke og onde Mennesker; og ere de Evangeliske derudi desmeere at berømme, efterdi de ikke bruge saadanne ulovlige Midler, saa at saadan deres Omgang med Kiettere, langt fra at bebreyde dem Kaaldsindighed udi at forplante deres Troe, heller er et Tegn til at de eene have en sand og grundig Lærdom (s. 061).

-

Eed er een Bekræftelse, hvorved vi sige os fra GUDs Barmhiertighed, og ønske hans Straf at komme over os, dersom vi ikke sige Sanden, hvorfor Eeder have stedse blant alle Folk været meget kraftige og hellige.

Ingen kand sværge eller directè aflegge Eed, uden ved GUD; efterdi uden ham intet er alvidende eller almægtigt, hvoraf sees de Jødiske Eeders U-rimelighed, i det **[149]** de svore ved Jerusalem, Templet og Tempelts Liggendefæe; dog er det brugeligt, at man udi Eeder nævner en meget kjær vis Ting, ved hvilken man sværger udi den Meening, at GUD vil hævnne det paa den samme, dersom Eeden er falsk, hidhen hører, naar man sværger ved et af sine Lemmer, ved sit Hoved, Item ved sin Siæl, eller, som de Ægypter fordum, ved Pharaonis Liv, og de Romere ved Kæyserens, etc.

Den Maade og Form, paa hvilken Eeder aflegges, maa indrettes efter dens Religion, som sværger, thi man holder en forgiæves til at sværge ved den GUD, som han ikke troer paa eller frygter, hvorudover, dersom man vil holde en Jøde til at sværge, maa man i samme Eed ikke indføre CHristum eller Evangelium, som Jøderne negte og forkaste; mange Christne skulde vel tænke, at de Eeder, som ikke ere indrettede efter den Christelige Maade, ere ugyldige og ikke kunde forbinde nogen, men lad være, en Hedning sværger ved sine falske Guder, som Jupiter, Saturnus, etc. ikke desmindre, naar han holder de samme for sande Guder, forbinder dog saadan Eed ham, og gjør ham Meen-eedig, om han sværger falsk, og vil den sande GUD i saa Maade udtolke det til sit Navns Vanheligelse; vi have Exempler udi Helgene, at, naar de handlede med Hedningene, antog de deres Eeder for gyldige, efterdi de kunde ikke have dem paa anden Maade; hvo som sværger ved en Steen, siger Augustinus, er Meeneedig, dersom han sværger falsk. Derfor udfodrer den Tyrkiske Sultan ingen anden Eed af de Christne Førster, som dependere af Tyrkiet, end at de skulle sværge ved Christum, at være ham troe, hvorvel han holder ikke Christum for GUD.

I dagens jura spiller edsafleggelse ikke nogen stor rolle, om overhovedet nogen. En Dansk dommer vil være tilfreds med at det - efter loven - er pålagt vidner at tale sandt, og at de kan straffes hvis det viser sig at de ikke gør det. (Folketingsmedlemmer skal sværge på at de vil holde Grundloven).

I Middelalderen stillede sagen sig ganske anderledes - hvad enten det var i Danmark eller i Albanien [herom ved en senere lejlighed]. De Danske landskabslove forklarer hvordan en ed skulle afgives, hvornår den kunne komme på tale, hvilke krav der kunne stilles til den og hvilken rækkevidde den havde. I moderne ret skal vidneudsagn vurderes ud fra objektive kriterier.

Tidligt i Middelalderen brugtes i Danmark **jernbyrd** - som Holberg også beretter om. Men det måtte gå som det gik, at den på et bestemt tidspunkt blev forbudt. Forbudet skyldtes muligvis ikke at man ønskede et sådant i Danmark (selv om der kan have været flere Danske stormænd og teologer som fandt jernbyrd utidssvarende), men fordi den Katolske Kirke og Paven forlangte det, jf. s. 247 f.:

Her i Landet blev forðum de største Twistigheder bilagte, saa vel ved Ene-Kamp, som ved Jern-Byrd, det er at en blev paalagt at bære gloende Jern for at bevise sin Ræt. Man skulde holde saadant for Fabel, hvis det ikke ved Lovene var bestyrket. Man finder særdeles Anordninger derom udi den Skaanske Lov, hvilken gjør Forskiæl mellem Skuds-Jern og Trugs-Jern. *Bær man Skuds-Jern*, siger bemældte Lov: *da skal han gaa 9 Fødder langt, førend han skyder Jernet. Skyder han før, da er han fælder [= fældet?]. End bær man Trugs-Jern, da skal Truget stande 12 Fæd fra Staven, og hin skal kaste Jernet i Truget; falder Jernet uden Truget, da skal hin, det bær, optage og atter kaste i Trug, siden skal Vante eller Handske paa Haanden sættes og besegies, og ikke løses for om Løverdag, og det i Sagsøgerens Nærværelse: Findes da hans Haand uskadd, da skal hans Præst forkynde ham uskyldig; men findes [248] han skyldig eller brændt, da skal Sagsøgeren forkynde ham skyldig.* Derfor blev ogsaa saadant Jern kaldet Skiærs-Jern, efterdi den, der gjorde saadan Prøve, blev holden skiær og uskyldig. Denne særdeles Maade at procedere paa blev afskaffed af Valdemaro 4. ved Pave Eugenium 4. Den Kongelige Forordning derom begyndes saaledes: *Waldemar med GUDs Naade Konge etc. sender alle dem i Skaane boe Qvede* (det er Hilsen) *Vider, at Paven haver alle Christen Mænd Jærn-Byrd forbudet etc.*¹

Holberg omtaler et andet problem: Kan man indgå forbund med et folk der har en anden religion? Holberg's overvejelser er interessante, men her vil jeg kun fremhæve at han sonderer mellem Naturretten (som dog skulle være indstiftet af Gud) og en Gudsret (som formentlig er formuleret af religionsstiftere og teologer), han skriver s. 360:

Her forefalder et vigtigt Spørsmål, om man maa gjøre Forbund med dem, som ere af en anden Religion, hvilket ufeilbar er tilladt efter Naturens Ret, der ingen Forskiæl gjør mellem Religion, men, om det er tilladt efter den Guddommelige Ret, derom disputere baade Skriftkloge og Lovkyndige.

5. Krig og fred. Forholdet mellem stater

Når en »kultur« har bevæget sig fra en naturostilstand til en samfundstilstand, dvs. når der er indført en mere vidtgående samfundsmæssig organisering og specialisering og når der er etableret en samfundsmæssig ledelse, har man

¹ Billeskov oplyser at det ikke var Eugenius d. 4' (for han levede betydeligt senere), men Innocens d. 3' og det 4' Laterankoncilium der forbød Jernbyrd.

også forladt Naturretten - eller rettere indarbejdet den i en Borgerlig Ret og en Statsret.

Som tidligere nævnt er dette (bl.a.) ensbetydende med at den enkelte Familefader ikke længere må hævne overgreb på sig eller sin familie, men skal overlade dette til Staten. Dette gælder i særlig grad, når der er tale om så vidtgående krænkelser eller overgreb at en større eller mindre krig kunne komme på tale - måske hvis et stort købmandshus interesser er blevet afgørende krænket af »ydre kræfter«. Herom siger Holberg s. 345 f.:

Udi den naturlige Frihed er enhver tilladt at føre Krig, men ikke dem, der leve udi Stæderne og under Regieringer; thi der kommer det alleene Øvrigheden til at hevne den Uret, en Borger er vederfaren, og udvirke, at han ydermeere ikke bliver beskadiget, og omendskiøndt enhver Borger har Frihed at forsvare sig med sin egen Magt, saa kand dog ikke saadant kaldes Ret til at føre Krig, efterdi den Forsvar tillades ikke uden i en overhængende Fare, som man paa anden Maade ikke kand undgaae, og strækker sig ey videre end til at den er gaaen forbi, da derimod Ret til at føre Krig fører det med sig, at man efter eget Tykke ikke alleene kand begynde Krig, men endogsaa continuere den saa længe, som man synes raadeligt.

Hvad sig anbelanger det Spørmaal, om enhver Øvrigheds Person uden høyeste Regentes Videnskab har Magt at føre Krig, da bliver det gandske nægtet, thi saasom ved Krig et heelt Land kand geraade udi Ulykke, saa var det **[346]** at give en slet Øvrigheds Person saadan Frihed, ligesaa meget, som at overdrage ham den høyeste Magt, ja det er af saa stor Vigtighed, at det end ikke tillades udi saadan Fald, om bemældte Magistrats Person vidste fuldkommelig forud at det vilde være hans høye Principals Villie, om han havde spurdt ham derom.

Hid henhører Cambysis Gierning, hvilken loed ihjelslaae de Ministrer, der havde sparet Cræso, omendskiøndt han var meget glad over hans Frelse; men brugte saadan Haardhed, at andre efter deres Exempel ikke skulde overskride deres Lydigheds Græntzer.

Krige kan - siger Holberg i overensstemmelse med mange andre forfattere - opdeles i retfærdige og uretfærdige krige og i defensive og offensive krige; en særlig type er præventive krige (jf. s. 090 ff).

Der kan ikke sættes lighedstegn mellem defensive krige og retfærdige krige eller mellem offensive og uretfærdige, for det kan fx forekomme at man - på et 'retfærdigt grundlag' går offensivt til værks. Den vigtigste sondring er heller ikke om en krig er offensiv eller defensiv, men om den er retfærdig eller uretfærdig (jf. bl.a. s. 343 f.).

Der kendes mange historiske eksempler på at uretfærdig krigsførelse har bevirket så store ændringer at forholdene er blevet grundlæggende ændret.

I historien kan der principielt set ikke være tale om egentlig reversibilitet, for det passerede vil altid være en del af den nye tilstand - ikke mindst hvis det indgår i en historisk forarbejdning, dvs. i dén hukommelse som man ikke kan finde i Naturen, i det mindste i dens mere primitive former. På den anden side drejer Naturret, Borgerlig Ret, Statsret og Folkeret sig ofte om hvordan man skal forholde sig, når der er opstået en ubalance, og om hvordan man skal

bære sig ad for at genoprette tingenes tilstand. Naturret, Borgerlig Ret osv. handler derimod sjældent eller aldrig om hvad en helt ny tilstand skal bestå i (højst om hvilke fremgangsmåder man kan følge, fx hvordan man i et demokrati skal gennemføre afstemninger i den lovgivende forsamling - og hvornår man evt. skal gennemføre en folkeafstemning).

Hvad en helt ny tilstand skal bestå i må komme »andetsteds« fra. Ofte vil en ny tilstand være fremkommet ved at nogle har handlet »uretfærdigt« og vundet. I det virkelige liv vil sådanne sejre ofte sætte den nye situation, dén situation som evt. senere retslige overvejelser og afgørelser tager deres udgangspunkt i. Om gamle uretfærdigheder »forældes« eller ej handler ikke så meget om retfærdighed, men om historisk bevidsthed, vilje og evne til at sætte sine interesser igennem.

Ovenstående er ikke noget der spiller den store rolle i Holberg's bog og alene dét er grund nok til at lade emnet ligge her (selv om historien, tidligere fortrædeligheder - indbildte eller ej - osv. har haft meget stor betydning på Balkan, både i 1800- og 1900-tallet).

Man kan - ud fra Holberg's redegørelse - opstille følgende principoversigt. For hver af »cellerne« kan - eller må - man overveje hvad Naturretten og hvad Folkeretten tilsiger, ikke mindst mht. hvor langt man kan eller bør gå over for sin modpart. I princippet vil hvert konkret eksempel optræde to gange i oversigten, fx som offensiv & uretfærdig krigsførelse der genspejles af en defensiv & retfærdig [principoversigten vil blive udbygget senere]:

Vigtigste dimension: Retfærdig >< uretfærdig. Sekundær dimension: Offensiv >< defensiv	Retfærdig krigsførelse	Uretfærdig krigsførelse
Offensiv krigsførelse	[Næppe tvivl om at Præs Bush opfattede invasionen i Irak som retfærdig] ¹	TYPEEKSEMPEL (Aggressor)
Defensiv krigsførelse	TYPEEKSEMPEL (Defensor)	Da der (iflg. Holberg) kan tænkes offensiv & retfærdig krigsførelse, kan defensiv & uretfærdig krigsførelse - logisk set - <i>måske</i> også forekomme ? [Næppe tvivl om at Præs Bush opfatter modstandskampen i Irak mod USA m.fl. som uretfærdig]

1 NATO-interventionen i Kosovo/Kosova i marts 1999 var i strid med gældende international ret/folkeret, eftersom FN's Sikkerhedsråd ikke havde sanktioneret den. Det daværende DUPI diskutererede efterfølgende den såkaldte »humanitære intervention« og forsøgte at opstille de betingelser, der skulle opfyldes ... Sikkerhedsrådet tiltrådte i juni samme år en aftale mellem den serbiske stat og NATO og vedtog resolution # 1244. Derved blev interventionen om ikke tiltrådt, men dog accepteret. Det er klart at de historiske og de retslige forhold omkring år 2000 adskiller sig meget fra forholdene på Holberg's tid.

I særlige tilfælde kan man tale om at begge parter fører en retfærdig krig, i det mindste at begge parter *tror* at de gør det, jf. s. 358:

Angaaende det Spørsmaal, om begge af de stridende Parter kand føre en retfærdig Krig, da negtes gemeenligen saadant, saasom det er en aabenbare Contradiction, at en af Parterne har Ret til at fordre en Ting, og en anden Ret at veigre sig derfor: men det kand hænde sig, at een har retmæssig Aarsag, og den anden troer fuldkommelig, at Retten er paa hans Side, saaledes, at, efter at han har gjort sig all Umage at examinere Sagen, han dog ikke kand begribe det anderledes. I saa Maade kand man ikke beskyldte ham for at føre en uretfærdig Krig.

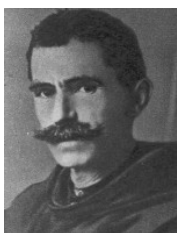
Det er desværre ikke et emne Holberg gør mere ud af. Men man kunne formode at mange konflikter opstår mellem parter som begge mener at have retten på deres side, og at en konfliktløsning derfor ikke nødvendigvis måtte bestå i at den ene eller den anden part fuldstændig fik imødekommet sine interesser, men at der blev fundet en kompromisbaseret løsning som begge parter kunne acceptere.

Nedenfor skal henvises til Holberg's diskussion om anvendelsen af voldgift og mæglingsemænd - emner der er særdeles relevante i en drøftelse af Albanske forhold - her skal kun voves den foreløbige hypotese (for emnet bør undersøges nærmere) at Holberg har efterladt et »hul« i sit system, men dog ladet hullet fremstå klart og tydeligt.

Naturretten forudsætter - i Holberg's udlægning - at konflikter så vidt muligt løses med det gode, og at man først anvender magt for at tilgodese sine interesser, når man ikke mener at kunne komme langt nok ad forhandlingens vej, jf. s. 358 f. (hvor emnet dog primært er om det i alle tilfælde er fornødent at afgive en formel krigserklæring):

Hvad Krigs-Declarationer angaaer, da spørges, om de samme grunde sig alleene paa Folke-Retten, eller, om Naturens Ret ogsaa byder at erklære Krigen forud, førend man begynder med Fiendtlighederne. Nogle holde for, at de ogsaa ere grundede paa Naturens Ret, foregivende, at man maa give dem, af hvilke man er forurettet, Advarsler om sit Forehavende, for at see, om de ikke med det Gode kand bøyes til at bøde for sig. Men mig synes, at Krigs-Erklæringer og Trudslar ikke maa confunderes sammen. Naturens Ret byder vel at forsøge Alting med det Gode, **[359]** førend man skrider til Fiendtlighed; men ikke at erklære aabenbare Krig forud, besynderlig, om den, som man vil anfælde, er lige saa sterk som man selv er; thi det var selsomt, at een, efter at han har forsøgt forgieves alle Midler at bevæge en anden til at give sig Satisfaction, offentlig lar ham vide, at han maa forsyne sig med alle fornødne Ting til Modstand, og om han selv ikke er sterk nok, da at formaae sine Naboer at komme til Undsætning for at forsvare en uretfærdig Sag. Jeg skulde derfor meene, at Krigs-Erklæringer alleene ere grundede paa Folke-Retten, eller en vedtagen Skik blant Nationer.

6. Forhold af særlig betydning i Albansk sammenhæng

Shtjefën
Konstantin
Gjeçov

De særlige Albanske forhold vil blive beskrevet andetsteds, herunder om den katolske kirkes indflydelse på dens indhold og praksis. Her skal kun siges at man - særligt i det bjergrige og isolerede Nordalbanien - levede »under« en sædvaneret, der kendtes i forskellige udgaver fra 1400-tallet, men som - så vidt vides - kun som mundtlig tradition.

Én tradition fulgtes i Dukagjin-området, en anden i Kruja-området (som den gang var behersket af [Skanderbeg](#)-familien).

Albanien blev gjort til et Osmannisk lydrike efter at Skanderbeg-styret faldt sammen, og en væsentlig del af det »akademiske« liv skete derfor på Osmanniske præmisser (og ofte på Tyrkisk og uden for Albaniens grænser), undertiden dog - uden for det primære Albanske sprogområde - i Italien (evt. på Latin).

Albanerne havde ikke et eget skriftsprog førend engang i 1800-tallet, hvor der blev gjort en række private forsøg på at lancere det - og hvor man havde en række (uden for-statslige) drøftelser om hvordan man skulle indrette et Albansk alfabet.

Det var som et led i denne kulturelle bevægelse at en Franciskaner, Shtjefën Konstantin Gjeçov, indsamlede materiale om sædvaneretten, den såkaldte **Kanún** - og nedskrev og redigerede den i første del af 1900-tallet. Hans samling er senere udgivet i en dobbeltsproget udgave, med Albansk og med Engelsk tekst [af denne udgave fremgår at der gjaldt særlige forhold for den katolske kirke og for dens præster og munke og det er overordentlig sandsynligt at Middelalderens og en senere tids præster og munke har påvirket såvel de formelle bestemmelser som dén måde sædvaneretten er blevet udøvet på].

Det vil senere blive belyst hvilke forskelle og ligheder der er mellem den Albanske sædvaneret og andre retskomplekser og retsopfattelser (som de Danske landskabslove, Holberg's »Natur- og Folkeret«, sædvaneretten og blodhævnstraditionen på Korsika - jf. Anne Knudsen's disputats - og tilsvarende forskellige steder på den Italiske halvø, på Sardinien og på Sicilien).

En væsentlig del af den Albanske sædvaneret omhandler forholdene i Familien og Slægten og mellem Familier og Slægter, således er der mange bestemmelser om Ægteskabet, Ægteskabsløftet og evt. Ægteskabsbrud.

En anden del drejer sig om konflikter på liv-og-død, hvordan man kan afværge dem og hvordan man skal håndtere dem hvis de ikke kan afværges. Det kendes mange eksempler på meget omfattende slægtsfejder, hvor mange mænd er blevet dræbt i overensstemmelse med reglerne om blodhævn, og der findes en del litteratur - også fiktionslitteratur - som har slægts- og blodhævnslitteratur som vigtigste tema.¹

Disse regler - som er særdeles »skarpe« - er blevet fortolket på forskellig måde. Et synspunkt kunne være at reglerne var så »skarpe« fordi dette var nødvendigt for at undgå alt for omfattende reaktioner og alt for omfattende konflikter. Et andet synspunkt kunne være at »skarpe« regler var med til at forhindre at der overhovedet udbrød en slægtsfejde. Man kan imidlertid næppe nøjes med én tolkning, man må anlægge én der er mere kompleks, og som kan tage hensyn til at forholdene formentlig har været forskellige fra sted til sted og fra periode til periode.

Holberg udtaler sig ikke om slægtsfejder og blodhævn. Begge dele er der eksempler på i ældre Nordisk tradition, jf. særligt de Islandske Sager, men traditionen var forlængst forladt på Holberg's tid - og det er (muligvis) ikke et emne som har spillet nogen større rolle hos Grotius eller Pufendorf.

Holberg skelner mellem opmænd og mæglere. Opmænd havde typisk et mandat der var hjemlet, fx i lovgivning eller i en fast sædvane - og nogle opmænd var permanent udpeget, mæglere derimod »odstod« i situationen og kunne fx være venner der trådte mellem to personer fra deres egen kreds der var blevet uenige.

Opmænd - eller voldgiftsmænd - ville skulle høre de involverede parter og evt. vidner, og de ville - efter at have overvejet sagen - kunne afsige en kendelse, som parterne forud havde erklæret sig indforstået med at følge eller som de var tvunget til at følge. I modsætning til kendelser som blev afsagt af en ordinær domstol, kunne opmands- eller voldgiftskendelser ikke ankes til nogen højere instans, for en sådan fandtes ikke (i sådanne tilfælde), og den ville (meget ofte) heller ikke have nogen præcedensskabende funktion.

At der ikke kunne ankes og at kendelserne ikke havde præcedensskabende funktion lå i »sagens natur«. Et af udgangspunkterne for at løse en konflikt pr. opmand var at sagen var unik, og at en afgørelse i meget høj grad måtte bero på de specifikke omstændigheder. Et andet udgangspunkt var at der ikke var tale om konflikt der faldt inden for strafferettens - og de strafferetlige institutioners - rammer, konflikten var »privat«, selv om den muligvis kunne have store samfundsmæssige konsekvenser; når en konflikt tilhørte privatsfæren var der ikke meget mening i at en afgørelse skulle have præcedens for hvordan man skulle løse en anden privat konflikt.

1 Se nærmere i [»Albanske Studier«](#) bd. 2, København 2002.

I dagens Danmark bruger man - i visse typer af konflikter - voldgiftsdomstole på arbejdsmarkedet og på det merkantile område. To parter kan - privat - have indgået en arbejdsoverenskomst, men være blevet uenige om hvordan en bestemt adfærd skal fortolkes eller hvordan nogle bestemte bestemmelser skal fortolkes. Parterne kan da - efter en i forvejen givet procedure - iværksætte en voldgift som forestås af en uafhængig voldgiftsmand, fx. en højesteretsdommer.

Når der skal indgås nye overenskomster bidrager ofte Forligsinstitutionen efter regler som er vedtaget af Folketinget, men som arbejdsmarkedets parter har haft stor indflydelse på.

Her følger hvad Holberg skriver om opmænd (s. 243 ff.):

Naturens Lov udfordrer, at Menneskerne af sig selv og frivilligen bevise det, som de ere hinanden pligtige, og at de frivilligen byde sig til at erstatte, hvad Skade og Fortred de have tilføyet andre.

Men saasom alle Mennesker ere ikke saa gode og fromme, at de af sig selv gjøre deres Pligt, og der undertiden forekomme Tvistigheder mellem dem, da, saasom der iblant dem, der leve udi den naturlige Frihed, er ingen Dommer, som ved sin Myndighed kand bilege saadanne Tvistigheder, maa de stridende Parter ved Forhandling stræbe at gjøre en Ende derpaa. Der ere tvende Maader, siger Cicero, at erholde det, man haver Ret at fordre; en ved Forhandling, en anden ved Magt, og som den første kommer overeens med Menneskernes, den anden med Beesternes Natur, da maa man ikke henfly til den sidste, uden man ikke kand bruge den første. Dersom ved indbyrdes Forhandling ikke kand gøres Ende paa saadanne Tvistigheder, da er best at udvælge sig en Op- **[244]** mand {Opmand}, og forbinde sig til at efterleve, hvad han slutter og dømmer.

Saadan Opmand maa være reedelig, og ikke føye det ene Parti meere end det andet, hvorføre ingen rettelig kand tages til Opmand, der synes at kunne bekomme større Ære og Fordeel af det, at han føyer meere den ene end den anden. Den Forening, som de stridende Parter indgaae med hinanden at underkaste sig en Opmands Dom, kaldes Compromis, og den Dom, Opmanden fælder, Laudum.

Udi vor [Danske Lov](#) kaldes det at voldgive en Sag, og Dommene i den Jydske Lov *jevnets hende* naar begge stridende Partier underkaster sig en Opmands Kiendelse, og kand saadan voldgiven Sag for ingen Ret til Underkiendelse indstævnes.

Med saadanne Opmænds Dom har nogen Overeensstemmelse den Maade, som er indført udi disse Riger, at dømme Sager ved Commissarier, hvilket jeg veed ikke at være brugeligt paa andre Steder, og bestyrkes jeg i denne min Meening af det som den lærde Engelænder Humphrey Prideaux fortæller om den Romerske Lands-Herre udi Palæstina Gabinio, der blant andre nyttige Anstalter tillod Jøderne udi Tvistigheder at udvælge Lovkyndige Mænd paa begge Sider, hvilken Maade, siger han, jeg hører nu at være brugelig udi Dannemark. Der ere vel udi alle Lande Commissarier, men de samme ere saadanne som udnævnes af Regieringen, og differere fra de Commissarier, som her forstaaes, hvilke udvælges af de stridende Partier med Regieringens Tilladelse. Den Forskiæl mellem Opmænd og Commissarier bestaaer derudi, at en Opmands Dom eller voldgiven Sag kand ikke appelleres, da derimod en Commissions Dom kand indstævnes til høyeste Ret. Saadanne Commissarier ere forordnede for at forkorte Processer, hvortil hensigter besynderligen Jurisdictionen udi disse Riger.

Derforuden har været en anden Maade hos os at skille Trætter paa, som har Overeensstemmelse med Maaden **[245]** at procedere paa udi den naturlige Stand, nemlig ved Sandemænd, hvilke ere sandrue, ærlige og vederhæftige Mænd, der udnævnes af Øvrigheden at bevidne med Eed Sagens Beskaffenhed, og kaldes deres Forretning Sandemænds Tog. De gamle Love give derpaa blant andet saadant Exempel: *Om Søn er Landfaren i Tienneste, og Fader dør imidlertid, Sønnen kommer tilbage og kræver sin Hoved-Lodd, og de andre Arvinger sige, at han fik den, da skal man nævne 12. Sandemænd, som ere ærlige og vederhæftige Mænd, hvilke skulle sværge ham Arven til eller fra.*

Dersom en Opmand, hverken af Parternes Bekiendelse, ey heller af visse Documenter, Item skriftlige Tegn og Beviisligheder, kand faae Oplysning udi en Sag, maa han søge Vidner.

Saadanne Vidner maa være upartiske, saa at de sætte Venskab, Had og Hevngierighed tilside. Bevises det, siger Loven, at den, som vidner paa en anden, er hans aabenbare Uven, da bør hans Vidnesbyrd ey ansees, iligemaade: Villige Vidner skulle ikke ansees, med mindre andre Vidner ikke kunne have. Hidhen hører det, som Thuanus mælder om de Britannier, at der forud var brugligt blant dem, at en Engelænders Vidne ikke skulde gielde imod en Skots eller en Skottes imod en Engellænders, formedelst det store Had, som var mellem disse Nationer.

Vidner maa ikke alleene være upartiske, men endogsaa uberygtede Mænd, hvilket ogsaa i vore Love nøye i agt tages; den som inden Tinge skal vidne, staaer der udi Christiani 3. Recess, skal være ærlig og have et oprigtigt Navn; thi udædiske Mænd [= mænd der har begået ugerninger] og andre, som Lovforvundne ere, maa ey staae til troende.

[...]

Twistighederne udi den naturlige Stand kunne foruden paa ovenbemældte Maader ogsaa blegges ved, at tilfælles **[247]** Venner legge sig imellem de stridende Parter. Saadanne kaldes gemeenligen Meglere eller Mediateurs, hvilke ved deres Myndighed og bevegelige [= »bevægende«, overtalende] Paamindelser stræbe at blegge en Ting, og omendskiønt ingen imod sin Villie kand tvinges til at modtage saadan Mediation, saasom Textor beviser Jur. Gent. cap. 20. ikke des mindre, dersom Meglerne slaae sig til den af de stridende Parter, der gierne vil have Fred mod de andre, der vegre sig for at indgaa nogen Forligelse, kand den sidste ikke med Billighed besværges sig derover.

Også i Albanien anvender man i dag voldgiftsløsninger og mæglingmænd. Man har - delvis på inspiration fra Dansk side (nemlig fra daværende landsdommer Brydensholt) og efter Norsk model etableret en særlig mæglinginstitution, se foreløbig nærmere i »*To skridt frem? Albanien i en brydningstid*«¹.

Slægtsfejder kunne suspenderes for kortere eller længere tid i Albanien, der kunne fastsættes en *besa* - og tilsvarende gjaldt der særlige regler for gæster. Som Edith Durham beskriver i »*High Albania*« stod en gæst - hvad enten denne var »i skudlinien« i en slægtsfejde eller ej - under beskyttelse af den familie som han (eller evt. hun) opholdt sig hos. Eftersom en slægtsfejde ikke var et individuelt, men ofte et slægtsligt, anliggende kunne det ske at en person »i skudlinien« midlertidigt kunne opholde sig hos medlemmer af dén »modsatte« slægt uden at blive »rørt«. Jf. i øvrigt Holberg s. 227:

1 Bjørn Andersen: »*To skridt frem? Albanien i en brydningstid*«, 2005, se: <http://bjoerna.net/to-skridt-frem/>

Det er besynderligen at merke udi Jure civili, at, ligesom der er noget kaldet qvasi Contractus, saa er der ogsaa noget kaldet qvasi Maleficium eller ligesom Brøde, hvilket ogsaa forpligter, som for Exempel: Jeg bliver bestaaen udi et Skib eller i en Mands Huus, Verten eller Skipperen maa erstatte mig Skaden, hvorvel han er uskyldig; Aarsagen, hvorpaa saadan Erstattelse grundes, er, at en Huus-Fader bør beflicte sig paa ærlige Huus-Folk. Dette maa være nok talt om Contracter og de deraf flydende Pligtigheder.

N. Tillæg

1. Lovfortolkning. Afvejning. Adfærdsreguleringens dynamik

Holberg's gennemgang af Natur- og Folkeretten (og store dele af den Borgerlige Ret og Statsretten) ligner - som det fremgår - ikke en nutidig diskussion af juridiske emner. Den er ganske vist systematisk, og den citerer og diskuterer lovbestemmelser og afgørelser, men citaterne hentes fra *meget* forskellige historiske perioder og juridiske traditioner - og det er ikke altid at citater og eksempler prøves som man ville gøre nuomstunder ... men næppe heller som man ville gøre for en domstol i 1700-tallet, når man skulle argumentere om skyld eller uskyld eller om arten og størrelsen af en erstatning eller en straf.

Der er enkelte steder hvor Holberg ytrer sig om juridisk metode - således når han taler om at man må beherske de juridiske termini for at forstå juridisk litteratur - men også når han kommer ind på hvordan man bør bære sig ad, når man giver sig til at fortolke lovbestemmelser m.v. (det er dog ikke - så vidt jeg kan konstatere noget der har spillet en afgørende rolle for Holberg's egen fremstilling i dette værk).

Holberg mener - formentlig som enhver anden - at man aldrig skal anlægge en mekanisk fortolkning eller overfortolke, men (i et vist omfang) sætte sig ind i hvad der kan have været lovgivers hensigt, således siger han s. 235:

Udi at forklare en Lovs Ord, maa man besynderlig see hen til den Aarsag eller det, som haver givet Leylighed og drevet Lov-Giveren til at udgive saadan Lov; dog er undertiden Lovgiverens Villie tilstrækkelig, omendskiønt Lovens Aarsag er skiult; herudover er det farligt ikke alleene udi det Verdslige, men endogsaa udi det Hellige at grunde og søge formeget efter Lovens Aarsag, da dog det bør at gielde: *Sic volo, sic jubeo, stat pro ratione voluntas* [= således vil jeg, således befaler jeg, viljen går forud for fornuften].

Jf. også s. 240:

Billighed er da Lovens sunde Forklaring, hvorved vises af den naturlige Raison, at en særdeles Casus ikke befattes under den almindelig Lov, eller saasom Aristoteles siger: Billighed retter det, hvorudi Loven formedelst sin Almindelighed feiler.

Han siger - et enkelt sted - at man nøje må overveje, om man i en konkret sag skal anlægge en indskrænkende fortolkning eller en udvidende, jf. s. 235 f.,

men eksemplerne hentes fra litteraturens og historiens verden, ikke fra den juridiske:

Her maa i agttages, at der udi Løfter, Pagter og Privilegier ere nogle, som kaldes favorable, hvilke have en Lighed udi sig, og hvorved begge Parterne have lige Fordeel, og det gemeene Beste haandhæves; og andre, som kaldes Odiosa eller Besværlige, hvilke betyngge ikkun en af Parterne, eller den ene meere end den anden; Iligemaade, som indeholde Straf, forandre og til intet gjør nogle, Item løse Regnskab.

Derom haves saadan Regul, at det, som er favorable, maa forklares vidtløfteligen; saaledes, dersom der er gjort **[236]** saadan Foreening mellem tvende stridende Partier, at Fangerne skulle gives tilbage paa begge Sider, maa det forstaaes om alle og enhver; Iligemaade om tvende Naboer have gjort saadan Accord indbyrdes, at den ene maa jage og skyde Hiorte paa den andens Grund, maa derunder ogsaa befattes Hinde; men hvad sig anbelanger den Freds-Pagt, giordt imellem Erich Glipping og de Holstenske Herrer, at hver skulde bekomme sit igien, forklare de Sidste samme Articul alt forvidtløftig, og paastode, at de derved ikke alleene skulde bekomme tilbage det, de havde mist udi Kong Erichs Tid, men endogsaa, hvad deres Formænd havde mist i forrige Danske Kongers Tid, Iligemaade synes Dido at have gjort en alt forvidtløftig Forklaring, i det da hun havde kjøbt saa meget Jord, som kunde skiules med en Oxe-Huud, hun da skaar samme Huud udi smaa Strimler, og saaledes bekom den store Plads, hvorpaa Carthago blev bygt; Iligemaade Ivar Regner Lodbroegs Søn hos Saxo Grammaticus, hvilken gjorde det samme med en Hæste-Huud.

Det derimod, som er Odiosum og besværges een deel alleene eller een meere end den anden, dets Forklaring maa meere indskrenkes; saaledes, om udi et Forbund een af Parterne har lovet at forsvare den anden udi sin Eyendom, medens Herren er endnu derudi, kand han ikke derfor forbindes til at hielpe ham til sin Eyendom igien, naar han engang er uddreven derfra: saaledes, da Kæyser Aurelianus udi sit Tog mod Osten lovede Folket Kroner, dersom han kom med Seyer tilbage, og Folket haabede at faae Guld-Kroner, da saasom Kæyseren havde hverken Lyst eller Evne at give dem saadanne, lod han gjøre en Hob Brød-Kroner at give til enhver.

Undertiden strider to bestemmelser mod hinanden, og det må da afgøres hvilken bestemmelse der skal følges. Står man med to kontradiktoriske udsagn om en bestemt genstand eller et bestemt reelt forhold kan man mange gange hævde, at ikke begge udsagn kan være korrekte - enten er det ene korrekt, eller det andet eller evt. ingen af dem. Er udsagnene derimod komplementære kan de ofte forenes og styrke hinanden. Men sådan stiller sagen sig ikke altid, når det er to bestemmelser eller beslutninger der strider mod hinanden; her kan man blive nødsaget til at beslutte om det er den ene eller den anden bestemmelse der skal følges. Holberg skriver herom s. 240 ff., nedenfor følger de *to første led* af hans ræsonnement, der er i alt 7:

Hvad sig anbelanger de Lovers Forklaring, som stride **[241]** imod hinanden, da er derved at merke, at saadanne stride enten directè imod hinanden, og da kaldes det *αντινομία* [antinomia], hvilket ikke findes udi de Bibliske Hoved-Bøger, men dersom de forekomme udi Verdslige og Menneskelige Skrifter, da maa en af samme Love forsømmes; thi saasom der er en fuldkommen Misstemmelse mellem dem, maa endelig den eene være sand og den anden falsk.

Undertiden stride saadanne Love ikke directè imod hinanden, men kunne formedelst Tidernes Omstændigheder ikke udi agt tages paa engang, her maa derfor tages visse Regler, at man kand forstaae, hvilken Lov eller Bud bør helst at i agt tages, naar det er saaledes beskaffet, at begge ikke kunne efterleves paa engang.

Først da maa det, som befales, agtes høyere end det, som tillades; saasom udi Tilladelse er alleene Frihed at gjøre og lade, men en Befalning bringer Fornødenhed med sig og betager ens Frihed at lade en Ting, saaledes: Om det er forordnet ved en Lov, at det maa staae enhver Romersk Borger frit for at have en Concubine, og en anden Lov byder, at ingen maa have nogen Qvinde med sig udi Leyren, maa den sidste og Bydende i agt tages.

(2.) Maa det, som er befalet at gøres paa en vis Tid, agtes høyere end det, som paa alle Tider kand skee; saaledes maa Sabbathens Helligholdelse høyere agtes end andre Pligte.

I nogle tilfælde kan man drage slutninger pr. analogi, men det er - som mange af Antikkens forfattere var klar over - en fremgangsmåde der skal bruges med skånsomhed, hvis den skal tåle et kritisk ræsonnement, jf. s. 237 ff.:

De Gisninger, som man bekommer af ens Ord, ere ikke alle Tider og allevegne tilstrækkelige, men man gjør ogsaa Gisninger udaf andet, hvilke foraarsage, at en Ting under- **[238]** tiden {undertiden} maa forklares nøye, undertiden vidtløftig; en Lov kand forklares vidtløftig saaledes, at omendskiønt en Casus ikke er udtrykkeligen mældet om udi Loven, saa dog, efterdi man kand klarligen see, at Lovgiveren havde mældet derom udtrykkeligen, dersom han havde seet den forud eller tænkt derpaa, efterdi ellers Loven skulde blive unyttig eller ubillig, hvorudover, naar Loven forbyder at drikke sig drukken, maa ey heller nogen søbe eller æde sig drukken, og syndede derfor den Bonde hos Saxo imod Kong Snies Lov, der forbød at drikke sig drukken, i det han dyppede Brødet udi det stærke Øll, og aad sig mæt og drukken tillige; saaledes, dersom en Lov forordner, at den, der slaar sin Fader ihjel, skal syes ind udi en Sæk, da maa iligemaade den lide samme Straf, der slaaer sin Moder ihjel, omendskiønt Loven udtrykkeligen intet mælder derom, men man kand see, at den Forordning af Lovgiveren har været betragtet udi Almindelighed, og at den skulde befatte lige-gyldige Casus, Iligemaade, dersom en Lov forbyder at føre Uld fra et Stæd, maa man ey heller føre Faar; hidhen hører den Casus hos Lucianuin: Der er en Lov, at hvo der slaaer en Tyran ihjel, skal belønnes; nu gaaer en op til Slottet, udi den Tanke, at slaae Tyrannen ihjel, men finder alleene hans Søn, hvilken han slaaer ihjel, og lader Sværdet blive staaende udi hans Legeme; Tyrannen seende sin Søn ihjelslagen, omkommer sig selv med samme Sværd; her spørges nu, om den samme kand med Billighed fodre den Belønning, som Loven giver den, der slaaer en Tyran ihjel? Endeel sige vel derimod, men Lovens Henseende synes dog at være denne, at Belønningen gives ikke alleene den, der med egen Haand slaaer Tyrannen ihjel, men endogsaa forretter det, hvorved Tyrannens Død foraarsages; efterdi der er ingen Tvivl paa, at Lovgiveren jo havde besluttet at belønne saadan en, dersom han havde kunnet erindre sig saadan Casus, hvilken Luciani Meening ikke rettelig kand kuldcastes, hvorvel Erasmus Roterodamus udi en vidtløftig Oration [nærmest = grundig forelæsning] haver stræbet at bevise dens Ubillighed, der begiærer saadan **[239]** Belønning, og adskillige itzige Jurister, blant hvilke Thomasius, bifalde Erasmi Meening.

At en lovgivning (eller bestemmelser i det hele taget) ikke kun virker »bagud«, fx. har til hensigt at kompensere, men aktivt fremad (næsten pro-aktivt), er man meget bevidst om i nutiden - alle regler er adfærdsregulerende, siger man »på Bjerget« - men det var også en tanke, som Holberg gjorde sig fra tid til

anden. Således ser man et glimt heraf i en drøftelse af hvordan man kan og bør forholde sig til Jøderne i et moderne kristent samfund, jf. s. 313, hvor det siges at »de [som følge af Regentens beslutning] *kunde drives til Desperation, og yppe de Ting, som de ellers ikke tænkte paa*«:

Der disputeres meget, om en Regent gjør vel eller ilde at tillade Jøder at boe i sit Land. De blant Geistlige, som ere derimod, holde for, at det er syndigt at give Christendommens afsagde Fiender Borgerskab udi Christelige Stæder; Verdslige derimod ansee dem, som skadelige Borgere, der ved Aager og Underfundighed gjøre et Land **[314]** Skade. Man kand dog svare de første, at hvis alle Potentater negtede dem at boe i deres Land, maatte nogle Million Mennesker enten omkommes, hvilket strider imod Christi Lærdom, eller de kunde drives til Desperation, og yppe de Ting, som de ellers ikke tænkte paa. Hvad de Verdsliges Domme er angaaende, da, endskiønt de synes meere grundige, saa flyder dog samme Uleylighed deraf. Derforuden kand man sige, at Jøder paa mange Stæder ere nyttige, saa at de Lande, hvor Handel florerer, gjerne tilstæder dem Boepæl. Udi Christ. V. Lod forbydes Jøder under 1000 Rdlr. Straf at begive sig hid i Landet. Men efter en Forordning af den 30 Junii 1684 blev det Forbud ophæved.

Et samfunds straffebestemmelser skal - siger Holberg flere steder - skræmme indbyggerne fra at handle forbryderisk; men er der i så tilfælde tale om adfærdsregulering er den ikke pro-aktiv, for den kan - generelt set - ikke nå længere end til at genoprette ordenen; den rækker ikke derudover.

Et andet sted demonstrerer Holberg i øvrigt at han har rimeligt styr på hvad man i senere tider har kaldt mængdelæren eller den logiske algebra, han skriver s. 289 om ægte delmængder m.v.:

Hvad sig anbelanger det Spørmaal, om at sammenføye Stemmerne, da maa man gjøre Forskiel paa de Stemmer, som gandske stride imod hinanden, og dem, hvoraf den eene indeholder Endeel af den anden. De sidste kunde vel sammenføyes, men ikke de første, saaledes, naar 3 Dommere dømme een at betale 20 Pund, andre 3 at betale 10, og de sidste 3 dømme til at betale ingen, da vinder den Slutning, som dømmer til at betale 10, efterdi den kommer saa vidt overeens med den første, thi udi 20 ere 10.

Saaledes udi en Ret, naar 3 Dommere dømme at radbrækkes, 3 til at halshugges, og 3 gandske frikiende, da føyes de 2 første Classer sammen, som begge paalegge Livs-Straf, og det Mildeste, nemlig, at halshugges, bliver Dommen; de derimod, som dømme gandske fri, kand ikke føyes med de andre, saasom Straf og Frikiendelse ingen Overeensstemmelse har med hinanden. Men naar 3 dømme fra Livet, 3 til Landflygtighed og 4 frikiende, kand efter denne Regul Stemmerne ikke sammenføyes; thi de, som dømme fra Livet, have ingen Overeensstemmelse med dem, som dømme at forlade Landet, ligesom Landflygtighed, som er en Straf, har ingen Overeensstemmelse med Frikiendelse, og staaer i saadan Fald Processen, indtil man faaer fleere Assessores [= dommere]. Anderledes er det, naar Stemmerne ere delte udi 2 Classer, saa at 6 fordømme og 6 frikiende; thi da gjøre de mildeste Stemmer Dommen, og er da det, som kaldes Calculus Minervæ, hvorom tilforn er taled. Det er særdeles merkeligt udi Engeland, at ingen kand dømmes fra Livet uden alle Assessores ere eenstemmige.

2. Holberg's stil

Det er karakteristisk for Holberg at han er overordentlig form- og stilbevidst, og at han for hvert værk vælger en struktur, komposition og form som passer til formålet. Komediernes har deres formmæssige ramme, de »*Moralske Tanker*« deres - og tilsvarende gælder også for fx »*Heltehistorier*« og for det foreliggende værk.

»*Naturretten*« er vel ikke meget stramt komponeret, men den har en klar struktur og et klart forløb. Nogle emner er imidlertid behandlet meget grundigere end andre, og det skyldes ikke altid emnets generelle betydning, men dén betydning det har haft for Holberg.

Stilen er ikke teologisk overtalende, men akademisk ræsonnerende og viser en omfattende belæsthed både i nyere Naturretslig litteratur og i Antikkens græske og romerske litteratur. Men skønt emnet og den omtalte litteratur lægger op til en vis stilistisk strenghed og et begrebsligt »skoleridt«, så bruger Holberg en række muligheder for at bløde stoffet op, primært ved at skrive klart og tydeligt, men også ved at bruge talrige nære og fjerne eksempler - og ved i nogle tilfælde at tilføje en anekdote; en af disse finder man s. 129:

Angaaende det Samtykke, som tages af eens Nik, nemlig, at, naar een noget bliver tilbudet, og han i Stæden for at svare nikker med Hovedet, agtes det saa fuldkommet, som han siger ja, ligesom naar han ryster med Hovedet, tages det for ney, uden saadant skeer paa Saturnini Maade, med hvilken Kayser Caligula i Anledning heraf drev et selsomt Abe-Spill, som findes hos Svetonium. Samme Keyser, hvorvel han var en af de grueligste Tyranner, som nogen Tiid har regieret, saa dog var udi mange hans onde Gierninger noget, som man tillige med kunde lee af. Da han engang lod holde en Auction, og merkede, at Saturninus, medens Auctionen varede, sad sovende, og nikkende med Hovedet, befoel han Auctions-Mesteren at slaae Kiøbet paa Varene til, naar han saa Saturninus nikkede, hvorudover samme Mand, da han vognede op igien, fandt sig at have giort et stort Kiøbmandskab paa unyttige Ting, som han intet vidste af; men dette var ikke saadant Nik, som her omtales.

Ofte indledes et kapitel med en grundlæggende påstand som derefter overvejes nærmere; et par tilfældige eksempler:

[Fra s. 071:] Saasom Menneskets Gierning dependerer af Villien, og Villien er adskillig og foranderlig, derfor er det fornødent, for at indrette nogen Orden og Skik iblant Menneskene, og at forekomme all Forvirrelse, at der er en vis Regel og Rette-Snoer, hvorefter Menneskets Gierning maa øves.

[Fra s. 112:] Foruden den Kiærlighed, som et Menneske haver til sit Liv, Legeme og Gods, er ogsaa enhver indplantet, at han agter og ærer sig selv, og undertiden skatter sit Navn og Rygte høyere end sit Liv.

Endelig skal nævnes at Holberg gør en del ud af at bruge det rigtige ord på det rigtige sted. Det er allerede nævnt at han har været flittig med at angive meget brugte juridiske termer. I et andet tilfælde viser han at man bruger to ord om »det samme«, afhængig af hvilken situation der er tale om, jf. s. 072:

Saaledes kaldes det Tvang, naar een maa overgive sin Velfærd og sine Midler til en sterkere Fiende, men en Forpligtelse, naar een maa opoffre de samme for det gemeene Beste.

Jeg tror ikke at Holberg har villet være spøgeful.

3. Personer eller steder i Albanien eller Illyrien

S. 346: Dronning Teuta, Illyrien.

S. 350: Epidamnos - Durrës.

S. 357: Georg Kastrioti Skanderbeg og Marius Barletius der skrev en biografi over Skanderbeg. Holberg skrev - på basis af omtalte biografi - om Skanderbeg i »*Heltehistorier*«.

4. Skema: Naturret. Borgerlig ret. Statsret. Folkeret

-	Naturretten	Den Borgerlige Ret	Statsretten	Folkeretten
Hvad er den grundlæggende reference? Hvad er dens legitimitet? Dens hjemmel?	Gud - manifesteres bl.a. i GT og NT. De 10 Bud se s. 081 Naturretten påberåbes, formuleres og diskuteres af filosoffer, retslærde og teologer (Antikkens klassikere, Grotius, Hobbes, Pufendorf, Barbeyrac, Thomasius). Jf. s. 074: En Lovgivers Kundskab kand sandelig ikke læt være skiult for nogen, thi enhver fornuftig Siæl kand vide, at den samme, som har skabt alle Ting, har ogsaa givet de naturlige Love, og kand den langt mindre være skiult og ubekendt, der giver de Borgerlige Love; Naturens Lov kiendes af den Menneskelige Vilkors Beskuelse; de Borgerlige Love blive kundgiorte ved Udraabelse, som skeer offentlig, hvorudi man maa vide tvende Ting: 1.) At Loven kommer fra den, som haver den	Bygger mere eller mindre på fortolkninger af Naturretten; må være udkrystalliseret fra hidtidig praksis - evt. i »drejet« form - og formuleret i aftaler, overenskomster og evt. i lovgivning. Lovværker som Jyske Lov og Danske Lov har indskrevet tidligere lovgivning og forskellige sædvaner; noget er blevet kasseret, noget er modificeret, noget er (muligvis) videreført uændret, noget er konciperet på det pgl. tidspunkt. [087] [...] vist nok er det, at de, som alleene af Kiedsommelighed over daglige Besværinger, som følge det menneskelige Liv, eller af Frygt for Smerte og Pine, hvilken, om de med Bestandighed udstode, kunde de derved opmuntre andre ved deres gode Exempler. Om saadanne, siger jeg, forkorte deres Liv,	Forskellig Statsret fra sted til sted. Udkrystalliseret af praksis osv. Jf. Håndfæstninger og Middelalderlige landskabslove. Den Danske Kongelov blev formuleret for at »fastholde« Enevælden. [I England bygger man i høj grad på sædvane, særlige aftaler og dekreter - således mht rollefordelingen mellem Parlament, Kongemagt og Kirke]. Den Muslimske Statsret refererer eksplicit til Koranen, som principielt er urørlig og som opfattes som Guds Lov [men den modificeres i praksis og ved forskellige fortolkninger - ting Holberg ikke kommer nærmere ind på hér, men i »<i>Helte-Historier</i>« hævdes det at Muhammed »justerede« efter personlige og andre behov]. Jf. s. 260: Den falske	Udspringer mere eller mindre af Naturretten. Desuden af praksis - herunder af dét der er blevet resultatet af forskellige konflikter, således en række aftaler og traktater. Jf. s. 081: Angaaende den Forskiæl, der er mellem Naturens Ret og Folke-Retten, derom komme de Lovkyndige ikke over eens. Hobbesius kalder den første Menneskernes, den anden Stædernes og Societæternes, saa at Naturens Ret styrer og regierer et hvert Menneskes Gierning udi Særdeleshed, Folke-Retten det samme Menneskes, saavidt det er udi Societet og Samqvem, hvilken Meening Pufendorf ogsaa samtykker og underskriver. Af s. 366 fremgår at Grotius (tilsyneladende) mente at Naturretten var blevet »omskrevet« af Folkeretten, dvs. at

-	Naturretten	Den Borgerlige Ret	Statsretten	Folkeretten
	højest Magt; 2.) Hvad Lovens Meening er; det første bliver kundbart, naar den, som haver den højest Magt, udraaber Loven enten ved egen Mund, eller lader den kundgiøre ved sine Fuldmægtige; at Lovens Meening kand kiendes, hører det Lovgiveren til at udtrykke den saa klarligen, som mueligt er, ikke saasom Caligula, der efter Dionis Cassii Beretning forestillede sine Love paa et høyt Sted, skrevne med smaa Bogstaver.	kand de ikke andet end beskyldes for at have syndet imod Naturens Lov. Og derfor forbyde de fleeste Borgelige Love, at jorde deres Legemer blant Christne. Hvo sig selv ombringer, siger den Danske Lov, haver forbrudt sin Hoved-Lod til sit Herskab, og maa ey begraves enten i Kirken eller Kirke-Gaard; derimod ere de at undskyldes, som udi Sygdommer, der betage dem Forstanden, legge Haand paa sig selv, Item de, der af en hastig og uformodentlig Forskreckelse styrte sig selv i Ulykke, endelig er herved at merke, at det er en ligemeget tilregnet, enten han falder ved sin egen Haand, eller han driver en anden til at tage Livet af sig.	Prophet Mahomet haver tilladt udi sin nye Lov at tage mange Hustruer, og derudi meget underfundelig rettet sig efter det Folkes Natur, som han vilde bedrage; thi de, som boe udi de heede Lande, ere meget hengivne til Løstgighed, Qvinderne derimod ere eendeel af Naturen, eendeel af Optugtelsen Mændene saameget underdanige, at man sielden hører nogen Avind eller Ueenighed iblant dem. Jf. s. 312: En Regent maa iligemaade foreskrive klare Love, og ikke fleere end som fornøden giøres, ikke forbyde det, Fornuften udi sig selv forbyder. Iligemaade, efterdi der forgieves giøres Love, dersom man ustraffet kand overtræde dem, saa maa Regentere vel haandhæve de samme og straffe Overtrædere efter deres Forseelse.	Naturretten var en ægte delmængde af Folkeretten. Umiddelbart ville jeg tro at det kun var en del af Naturretten der kunne opfattes som en delmængde af Folkeretten.
Primær indholdssfare; »genstandsfelt«	Moralske sider af alle menneskelige forhold	Kontraktlige forhold, herunder om handelsmæssige samkvem, om indgåelse og omstødelse af ægteskab, om arveforhold osv.	Forholdet mellem staten og dens borgere og strafferetlige forhold	Kontraktlige forhold mellem stater. Konflikter mellem stater
Geografisk dækningsområde	Principielt set over alt	Et bestemt geografisk område. En by. En egn. Et land.	Et bestemt geografisk område: Et land	Mellem alle stater (byer, lande, kongeriger osv.) eller mellem nogle af dem - evt. bestemt af traktater
Hvem er lovgiver? Hvem sætter bestemmelsen?	Naturretten er givet af Gud - jf. ovenfor; evt. givet skriftligt i form af Moseloven	Regenten, evt. en lovgivende forsamling. Dertil kommer en række kontrakter og aftaler som er indgået mellem borgerne m.v. Jf. s. 298: Jeg sagde ogsaa, at en Konge er høyere end Lovene, forstaaende derved alleene de Borgerlige og Menneskelige Love, hvilke have deres Oprindelse og Bestandighed af	Regenten, evt. en lovgivende forsamling.	Parterne indgår aftaler, traktater m.v.

-	Naturretten	Den Borgerlige Ret	Statsretten	Folkeretten
		Regenterne selv, og derfor ikke kunne forbinde dem: Men en Regent er ikke høyere end de Guddommelige og naturlige Love, men forbindes at leve efter dem, hvorvel han egentlig ikke kand straffes af Menneskerne, om han overtræder dem.		
Hvem håndhæver Retten?	Hvis Naturretten er 'indskrevet' i Borgerlig Ret mv., håndhæves den af sædvanlige institutioner. Naturretten har ikke egne institutioner	Voldgifter. Desuden Byens eller Statens Politi og Retsvæsen	Statsapparatet. Politi og Retsvæsen	Parterne. Konflikter løses evt. ved forhandling, evt. ved væbnet konflikt - ved retfærdig krig eller ej

5. Indholdsfortegnelse til »Naturretten«

»Naturretten« foreligger som HTML-udgave (der kan læses af almindelige internetbrowsere), men er lagt på internettet i zip-format (0,25 MB mod 0,7 MB i udpakket stand).

Der er (i HTML-udgaven) lagt hyperlinks fra indholdsfortegnelsen til de enkelte kapiteloverskrifter, således at man nemt kan komme hen til det søgte kapitel.

Når man giver sig til at søge elektronisk skal man huske at Holberg ikke altid skrev ordene på samme måde.

Fortale til Læseren

Første Bog

I, I	Om Menneskets Gierning	059
I, II	Om Moralske Gierningers Rette-Snoer Eller Om Loven i Almindelighed	071
I, III	Om Naturens Lov	078
I, IV	Om Menneskets Pligt mod sig selv	081
I, V	Om Menneskets Pligt mod sin Næste	101
I, VI	Om den naturlige Lighed imellem alle Mennesker	112
I, VII	Om adskillige Tienester man maa bevise sin Næste	116
I, VIII	Om Pagt og Forbund	126
I, IX	Om Talen	143

I, X	Om Eeders Afleggelse	148
I, XI	Om at forhverve sig Herredømme over en Ting	157
I, XII	Om den Pligt, som flyder af en Tings Herredømme	187
I, XIII	Om Værdie	191
I, XIV	Om Contracter og de deraf flydende Pligtigheder	196
I, XV	Hvorledes Obligationer og Forpligtelser blive løste	227
I, XVI	Om Udtolkninger	232
I, XVII	Om Maaden at procedere udi den naturlige Frihed	243

Anden Bog

II, I	Om Ægteskab	249
II, II	Om Forældrenes og Børnenes Pligt	274
II, III	Om Herrers og Tieners Pligt	279
II, IV	Om hvad der har drevet Menneskerne til at indstifte Stæder	283
II, V	Om Stædernes indvortes Dannelse	285
II, VI	Om Republiqvers Form og Dannelse	291
II, VII	Om det Borgerlige Herredømmes Affectioner	297
II, VIII	Om de Maader, hvorved et Herredømme forhverves	304
II, IX	Om høye Regenteres Pligt	311
II, X	Om de Borgerlige Love udi Særdeleshed	314
II, XI	Om den Ret den høye Øvrighed haver over Undersaaternes Liv	316
II, XII	Om Navn og Rygte	331
II, XIII	Om den høye Øvrigheds Magt saavel over det publike som private Gods	339
II, XIV	Om Krig og Fred	341
II, XV	Om Forbund	359
II, XVI	Om Gesanteres Ret	364
II, XVII	Om Begravelses Ret	369

6. Udgaveforhold. Tegntabeller

Da [F.J. Billeskov Jansen](#) udgav et stort og alsidigt udvalg af Ludvig Holberg's værker i årene fra 1969 og frem, besluttede han at medtage »*Naturretten*«. Denne udgave kan lånes på bibliotekerne.

Billeskov har brugt Holberg's 5' udgave som tekstgrundlag og har oplyst hvornår forskellige stykker af teksten er lagt ind; dette er nyttigt for den der er interesseret i at følge Holberg's arbejde med stoffet.

ADL / Det Kongelige Bibliotek har benyttet Billeskov's udgave som grundlag for to digitale udgaver - dels en facsimileudgave, dels en ASCII-udgave.

Facsimileudgaven kan læses side for side som en affotografering. Den er nyttig til mange ting, for den har alt med - incl. Billeskov Jansen's tekstkommentar - men den er i flere henseender tung at arbejde med, og den er - umiddelbart - heller ikke elektronisk søgbar.

Muligvis kan man dog gøre »noget«, hvis man nedtager teksten i et »printervenligt pdf-format« og hvis man har en Adobe Acrobat med et indbygget OCR-modul, men den printervenlige udgave fylder temmelig meget og tager derfor lang tid at downloade.

ASCII-udgaven er elektronisk søgbar, men i øvrigt mere *flad* end en pandekage. Der sondres ikke mellem skriftformerne (almindelig tekst og kursiv), afsnitsdelingerne er etableret »over stok og sten«, Billeskov's sidetal er forsvundet, Holberg's randbemærkninger er »skippet« - og så er der et par håndfulde fortolkningsfejl (fx. læses ligaturen **œ** systematisk som **æ**). Det første er trist, resten er »upraktisk«. Endelig har man »skippet« de græske citater. Ikke at det betyder al verden - for der er tale om et overskueligt antal, og nogle af dem forklares af Holberg i teksten.

Min digitale udgave må betragtes som et alternativ til ADL's Facsimileudgave og ASCII-udgave, og som et elektronisk supplement til Billeskov's udgave. Den sidste betragter jeg som »den autoritative udgave« - ikke mindst pga det omfattende noteapparat hvor der er oplysninger om en række af de personer der henvises til i bogen.

Forskelle og ligheder på de forskellige udgaver:

Min udgave ift den trykte (og ADL's facsimile-udgave):

Billeskov Jansen's indledning, noter og forskellige tillæg er *ikke* medtaget. Det skyldes udelukkende ophavsretlige hensyn. Indledning, noter m.v. kan læses i den trykte udgave og desuden i ADL's udgaver, hvortil der må henvises (primært til facsimile-udgaven).

Holberg's randbemærkninger er - i lighed med ADL's ASCII-udgave - *ikke* medtaget, i det mindste ikke pt, og det er problematisk. Randbemærkningerne fungerer dels som stikord, dels som henvisninger til den litteratur Holberg har trukket på. Når jeg ikke har medtaget randbemærkningerne er det (ligesom i ADL's ASCII-udgave) af tekniske grunde. Jeg vil på et senere tidspunkt se om jeg kan finde på en praktisk løsning - ønsker og forslag modtages gerne.

For så vidt angår stikords-funktionen vil jeg - i løbet af 2003/2004 - etablere en liste over nyttige stikord der kan bruges til en elektronisk søgning. Her vil jeg bl.a. trække på den liste Holberg selv har udarbejdet (se den trykte udgave s. 372-379).

Samuel Pufendorf er bogstaveret lidt forskelligt af Holberg; jeg har (af hensyn til elektroniske søgninger) normaliseret til *Pufendorf*.

Min udgave ift ADL's ASCII-udgave:

Udgaven er ikke i ASCII, men i HTML, hvilket gør det muligt for den enkelte læser at bruge den

skriftstørrelse der passer bedst (ændringer sker i browseren). Desuden kan man arrangere sig frem til en bred eller smal tekstklumme som man måtte ønske.

Der sondres mellem skriftformerne (almindelig tekst og kursiv).

Billeskov's sidetal er medtaget i kantet parentes for orienteringens skyld og for at gøre det lettere at referere til teksten. Angivelsen af sideskift bevirker et antal orddelinger, men jeg har genskrevet de delte ord i en {væltet Tuborg}.

De græske citater er medtaget - og jeg har tilføjet transkriptioner med latinske bogstaver. Da jeg kun lige akkurat kan stave mig igennem græsk, er der muligvis nogle fortolkningsfejl - rettelser modtages meget gerne.

De græske citater er (som hos Billeskov) sat med *kursiv*. Tilsvarende har jeg - for oversigtens skyld - gjort med latinske citater og danske ordsprog m.v. (hvilket begge dele er i nogen modsætning til Billeskov), men ikke med latinske enkeltord eller simple udtryk. Holberg (eller Billeskov) havde i forvejen sat citater fra fx. Jyske Lov i kursiv - og flere ordsprog (fx. s 139). Vil man være sikker på om et givet »udtryk« står i kursiv i Billeskov's 5' udgave, kan man altid kontrollere ved at gå ind i Facsimileudgaven.

Oprindeligt stod Holberg's brødtekst med »gotiske« bogstaver, latinske ord med latinske - og græske med græske. dvs. at skriftbilledet var temmelig nuanceret og afspejlede sprogene.

De græske citater er fortolket ved hjælp af mit OCR-program, udskrevet til HTML-koder (fx: α = α) og derefter finjusteret »i hånden«. Enkelte bogstaver kan skrives på flere måder - *theta* og *sigma*. Nederst på denne side kan findes en [Græsk tegntabel](#).

7. Holberg's sprog. Vanskelige ord

I betragtning af at teksten er over 250 år gammel er den forholdsvis let at læse. Nogle ord bruges dog ikke mere, og nogle ord har fået en anden betydning end de havde på Holberg's tid.

Mange af de vanskelige ord kan forstås ud fra sammenhængen, hvad enten ordene ikke længere bruges eller fordi de har skiftet betydning. I flere tilfælde har jeg angivet en forklaring »på stedet« i en kantet parentes. Nedenfor følger en liste over vanskelige ord (listen vil blive udbygget efterhånden - og efter behov). Er der ord du mener bør forklares, så send gerne en mail: [e-mail til Bjørn Andersen](#) [Klik tv.]. En række ord forklares bagest i Billeskov's udgave, hvortil der henvises.

8. Danske ord med ny betydning; andre vanskelige ord

Ord	Betydning
Badsker-Løn	Se s. 107
Begierlighed [Begierlighed]	... 283 ... Stræben (efter), trang (til) ...
bevise	[undertiden betydningen] godtgøre, opfylde forpligtelse over for
Billighed; billigen, billigt (>< ubilligt)	rimelighed; rimeligt
Berømmelse	ros (fx. i betydningen: med hæder)
besynderlig	især, særlig, særlige, særligt (Holberg sonderer fx. mellem begreberne <i>almindelig retfærdighed</i> og <i>besynderlig retfærdighed</i> (jf. s. 076).
(et) Bæst	(et) dyr
Casus. Casuist, Casuister	sag eller tilfælde. sagkyndig, sagkyndige [i betydningen: person der har et stort kendskab til enkeltafgørelser - der er truffet i overensstemmelse med Romerretten og - som kan bruges som grundlag for at træffe en afgørelse i en anden aktuel sag, jf. s. 132]
Dum [jf. s. 144]	stum
(paa-) eskes	(på) kræves
fattes	mangler
flyde	følge [fx: Heraf flyder = heraf følger]
fodre	fordre
for	[undertiden =] før, inden [fx. i flg. sammenhæng: Een, der nævner een anden til sin Arving, giver Arvingen for sin Død ingen Ret, og kand forandre sin Villie, om han lyster, uden at blive lastet derfor, i Fald han ikke gjør det af Ondskab for at belee den anden, s. 128]
forvidtløftig	for vidtgående [se også: vidtløftig]
Her forefalder et Spørsmål	Her er dette spørgsmål relevant:
forfængeligt Løfte	løfte der er givet på et overfladisk grundlag, jf. s. 134
forvexlede [og saasom da ofte haver hændet sig, at Sager af en ulig Natur og Brug ere blevne forvexlede, 191]; Forveksling	udvekslede; udveksling
gemeene Beste	det bedste for alle, evt: det fælles bedste
Gevær	våben
[udi] Hastighed [da han udi Hastighed havde svoret at ..., s. 152]	[for] hurtig, af forivrelse
Hidsighed	iver

hoffærdig	stolt
Idret	gerning, gøremål
indgetogen; Indgetogenhed	rolig - eller: indadvendt, evt. indesluttet; Indadvendthed
itzig	nulevende, nuværende
Knude	Meget vanskeligt problem eller konflikt [ordet forstås nemt ud fra sammenhængen - se fx. s. 184 - men skal nævnes fordi det tidligere var et meget brugt ord, ikke mindst i sammenhængen: Den Gordiske Knude. Her havde udtrykket en konkret betydning; både knuden og overhugningen af den har fået metaforisk betydning]
Løn	Kan have to betydninger: (1) Som i dag, fx. i formen: arbejds løn. (2) I skjul (eller i hemmelighed)
Middelvey	Kompromis - jf.: det flg citat hvor der indgår flere vanskelige ord, som man dog kan tyde ud fra kendskab til Engelsk eller Fransk: Her kand ellers forefalde et Spørsmal, om en Dommer synder imod Taknemmeligheds Lov, der dømmes sin Velgiører fra Livet? Den store Lacedæmoniske Dommer Chilo, som var udi saadan casu, tog saadan Middelvey. Han overtalede sine Colleger til at friekiende sin Ven, og [126] selv fordømte ham, efterdi han fandtes skyldig, hvorved han meenede at have efterlevet baade en Dommers og en Vens Pligt. Men hvor meget denne Middelvey er bleven roset af nogle, saa kand man dog sige, at denne store Mand herudi ostenterede [brystede] sig af en Retfærdighed, som han ikke øvede, thi, at persvadere andre Dommere til at dømme uret, er det samme, som at dømme uret selv. Ellers kand man sige for at decidere dette Spørsmal, at en Dommer i saadan Fald bør undskylde sig for at sidde i Retten imod sin Velgiører, og, hvis han ikke kand dispenseres derfor, bør han dømme ret, efterdi Taknemmeligheds Lov gaaer ikke saa vidt, at den forbinder til at gjøre uret i faveur af sin Velgiører.
maadelig	beskeden [i betydningen: mindre, begrænset, fx. i formen: en maadelig Penge = et mindre beløb]
merkelig [mærkelig]	bemærkelsesværdig
omsonst	gratis [fx. i flg. sammenhæng: iligemaade den, som udi et Herberge gaaer til Bords med de andre, omendskiønt han ikke udtrykkeligen forsikkrer Værten om Betalning, saa dog holdes han fore, i det han sætter sig [129] ved Bordet, at have givet stiltiende sit Samtykke dertil, efterdi han vidste Værten spiser ingen omsonst.
overflødige omendskiønt Fiskeriet overflødige Havet end udi Floder og Søer, s. 164]	[jf. er udi] rigeligere, mere givende
Rarhed; rare; rart	Sjældenhed; sjældne, usædvanlige; sjældent - jf. Engelsk
rasende Menneske	sindssygt menneske [hvad enten der er tale om momentan eller permanent sindssyge]
uden	medmindre [i sammenhængen: uden den anden har brugt Svig derudi eller Skaden er for stor, s. 140]; mere end [i sammenhængen: Mævius ikke kand føre sig uden de 18 Aar til Nytte, s. 185]
udfodre	udfordre
uryggeligen	urokkeligt
Vankundighed Vildfarelse]	[>< Forklares s. 063 f.
vidtløftig	grundig (således s. 238 nederst) [se også: forvidtløftig = for vidtgående]
vindskibelig; Vindskibelighed	stræbsom; stræbsomhed (ordet er udgået af sproget i dag; inden da fik det en negativ betydning - idet der tænkes på den alt for store stræbsomhed osv.)
zirede	prydede

9. Latin og græsk

Som alle andre af tidens akademikere kunne Holberg sin latin. Han læste og skrev på dette sprog, men talte det også - således på sine udlandsrejser.

Flere af Holberg's værker er oprindelig skrevet på latin, vel sagtens fordi de sigtede på et udenlandsk publikum - således romanen »*Niels Klim*« og levnedsbrevene.

Men mange af værkerne er oprindelig skrevet på dansk. Det gælder naturligvis komedierne, men det også »*Naturretten*«, og det må der have været en særlig hensigt med.

Intet ville have været nemmere for Holberg end at skrive teksten på latin - og flere af hans kilder var på latin (men nogle var på dansk - herom andetsteds). Holberg har givetvis haft et Dansk-Norsk publikum i tankerne, men et publikum der kunne forstå latin (og eventuelt også græsk), for der er mange latinske citater.

Holberg angiver ofte **navne på latin** og bøjer dem efter sædvanlige regler. De fleste navne er lette at kende (Hobbesius for Hobbes). Enkelte er vanskelige, således Cartesius for Descartes.

Bøjning af latinsk skrevne navne

Et eksempel

Kasus	Latinsk form	Dansk form fra Latin eller Hollandsk
Nominativ (ordet er grundled)	Grotius	Grotius; Groot
Akkusativ (ordet er genstandsled, evt. styret af et forholdsord i et forholdsordsled)	Grotium	Grotius; Groot
Genitiv (ordet er i ejefald)	Grotii	Grotius'; Groot's
Dativ (ordet er hensynsled) [Ablativ (ordet er styret af et forholdsord i et forholdsordsled)]	Grotio	Grotius; Groot

a. Latinske udtryk

Ord	Betydning
bona fide	i god tro [Holberg bruger begrebet i en diskussion af hævdsprincippet]
Item	ligeledes
(in) jure civili	(i) den borgerlige ret
Jus vitæ et necis	Ret over liv og død

vid., videt

se, jf.

b. Græsk tegntabel

alfa α [945] A [913] udtale: a	beta β [946] B [914] udtale: b	gamma γ [947] Γ [915] udtale: g	delta δ [948] Δ [916] udtale: d	epsilon ε [949] E [917] udtale: kort e
zeta ζ [950] Z [918] udtale: dz	eta η [951] H [919] udtale: langt e	theta θ [952] Θ [920] udtale: th (aspireret)	iota ι [953] I [921] udtale: i	kappa κ [954] K [922] udtale: k
lambda λ [955] Λ [923] udtale: l	mu μ [956] M [924] udtale: m	nu ν [957] N [925] udtale: n	ksi ξ [958] Ξ [926] udtale: ks	omikron ο [959] Ο [927] udtale: kort o
pi π [960] Π [928] udtale: p	rho ρ [961] Ρ [929] udtale: r	sigma ς [962] og σ [963] Σ [931] udtale: s	tau τ [964] Τ [932] udtale: t	ypsilon υ [965] Υ [933] udtale: y
fi (pfi) φ [966] Φ [934] udtale: aspireret pf, f	chi χ [967] Χ [935] udtale: kh (aspireret k)	psi ψ [968] Ψ [936] udtale: ps	omega ω [969] Ω [937] udtale: langt o	-

O. En epistel og en fabel

Epistlen blev udgivet i 1748, »*Moralske Fabler*« i 1751.

Epistel 68 er vigtig i relation til Holberg's livslange diskussion af naturretten og folkeretten.

Teksten er her sat uden afsnitsdeling, hvilket er i overensstemmelse med Holberg's skrivemåde.

Der er indsat et punktum som skilletegn i tal som 16.000.

a. Epistel 68 – Om Bierne

Epistola LXVIII

Til * *

Den *Decouverte*, som nyeligen er gjort over Biernes Levemaade, Huusholdning, Arbeyde og Regiering, er saa forunderlig, at man kunde ansee den som en pur *Illusion*, hvis man ikke havde til *Guarands* saadanne Mænd som *Swammerdam*, *Maraldy*, og i sær den store Naturkyndiger *Reamur*, hvilke med ubeskribelig Fliid have udstuderet Biernes Natur og Idretter. En vis *Autor* haver nyeligen forfattet Biernes naturlige Historie paa *Reaumurs Memoires*: Og er den samme af saadan Beskaffenhed. Biekuben, siger han, kand lignes ved en velbebygget Stad, hvor man finder 16.000 til 18.000 Indbyggere. Staden er et *Monarchie*, som bestaaer af en regierende Dronning, af Hofmænd, Soldater, Handverksmænd og Almue. Dronningen *residerer* udi et Slot mit udi Staden: Hofmændene og de høye *Ministrer* boe udi *Paladser*, og Almuen udi ringe Huuse. Thi de Huller, som man seer udi Biekuben, ere Biernes Huuse, hvoraf nogle ere større end andre: De store beboes af Dronningens Hofsindere, og de smaa af Almuen. Hullerne kand ansees som *publique* Bygninger, hvilke tilhøre det heele *Societet*; Thi hos denne *Nation* er alting tilfelles: Nogle ere tilsluttede *Proviant* Huuse, hvorudi man forvarer Honning, for derpaa at have Forraad udi vanskelige Tider: Andre ere aabne *Magasiner* for Biernes daglige Føde: Udi andre igien legger man det raa og u-arbeydede Vox for de Bier, som arbeyde uden at gaae ud af deres Boeliger: Og de øvrige Huller, som ere fleest i Tallet, ere beskikkede til at imodtage de Ægg, hvor af nye Bier fremkomme. Udi Biekuben er gemeenligen kun en Dronning, nogle hundrede indtil tusinde Han-Bier, og indtil 16.000 Bier, som ere hverken Hun- eller Han-Bier, hvilke man kalder Arbeydere, efterdi det er af dem det heele Arbeyde drives. Man seer vel undertiden 3 eller 4 Hun-Bier; men efter Vinteren finder man aldrig uden en eeneste, hvilken er Biernes Dronning, og som Siælen udi Biekuben: thi, hvis man tager Hende bort, ophører all *Activitet* og Arbeyde, og den heele Stad vil i en Hast ødelegges. Dronningen er befriet for alt Arbeyde: Hendes Forretning bestaaer alleene udi at udlegge Æg, saa at af Hende alle de andre Bier fremkomme; Thi Hun kand udi en Tiid af 7 Uger føde 10 til 12.000 Unger, og henved 30 til 40.000 om Aaret. Hofmændene, eller rettere Hendes *Galans* og hvis Tall kand gaae indtil 1.000:, ere alle Han-Bier: Dem finder man gemeenligen i Biekuben ikke uden fra *May*-Maanets Begyndelse til *Julii*-Maanets Ende, da man seer dem ikke meere, efterdi de da fast

alle ende deres Liv ved en voldsom Død: De samme er og befriede fra Arbeyde, og bestaaer deres Forretning alleene i at opvarte Dronningen hvis Mænd de ere; Saa at ligesom Tyrkiske og *Persianske Sultaner* have *Serails* af Qvinder, saa haver Biernes Dronning et talrigt *Serail* af Mands-Personer. Disse Opvartere spise ikke uden Honning, da derimod de andre Bier af Almuen nære sig meget af Vox, som de æde; og, naar de sidste gaae ud af Kuben om Morgenens tilig, førend Solen oprinder, og ikke komme tilbage uden ladne med Vox og Honning for det heele *Societet*, saa gaae Opvarterne derimod ikke ud førend mod Klokken 11 om Formiddagen, for at *divertere* sig, tage Luft og Spise, og begive sig tilbage *præcise* om Aftenen Klokken 6, saasom de frygte for den kaalde Luft. De have ingen Braad, saasom Naturen alleene haver dannet dem til Dronningens Forlystelse. De øvrige Bier, som befattes under det Navn af Almue, og ere af intet vist Kiøn, ere alle Arbeydere. Om deres daglige Forretninger vil jeg intet melde, saasom de tilforn have været bekiendte. Hvad Biernes Fødsel angaaer, da er intet forunderligere. Jeg haver forhen at Dronningen er Moder til dem alle. Hun kand paa engang gaae frugtsommelig med mere end 5.000 Ægg, hvilke hun udlegger paa saadan Maade: Naar Tiid er at føde, bliver hun geleidet af en stor Mængde Bier, og da begiver hun sig til alle Huller af Kuben, besøgende dem tvende Gange. Den første Gang stikker hun først Hovedet ind, og strax derpaa gaaer ud igien; Den anden Gang kryber hun baglends ind: Og skeer det første, for at see, om Hullet er tomt og rent, og om noget derudi findes, som kand gjøre Æggene Skade; Det andet skeer for at udlegge et Ægg, hvilket skeer udi et Øyeblik, og, efter at hun haver udlagt 5 eller 6 Ægg efter hinanden, hviler hun sig lidet. Undertiden gaaer hun et Hull forbi, naar hun mærker, at det enten er for lidet eller for stort for det Ægg, som skal udlegges; thi det er herved at mærke, at der i Kuben findes trede slags Huller, hvoraf nogle, som ere de mindste, beskikkes til de Ægg, hvoraf den gemeene Almue fremkommer: Andre, som ere større, modtage de Ægg, hvoraf de fornemme Bier eller Dronningens Opvartere frembringes, og det tredie Slags, som ere af en anden Skikkelse, beskikkes til de Ægg, hvoraf Dronninger fødes. Det forunderligste herved er, at Dronningen eller Barsel-Qvinden aldrig tager feyl; men af Indskydelse veed, hvad slags Ægg hun udlegger, og derfor aldrig legger et gemeent Ægg udi et fornemme, eller et fornemme udi et gemeent eller lidet Hull. Man seer heraf, at Bierne leve under et *Monarchie* og under en Qvinde-Regiering, og at deres *Societet* er saa vel indrettet, at det giver de ordentligste Regimenter iblant Mennesker intet efter, men heller overgaaer dem alle; thi man seer her, at alle Bier arbeyde for tilfelles Nytte, og agte det heele *Societets* Gavn høyere end egen Fordeel; hvilket ikke findes hos Mennesker. Man synes heraf at kunne tage det kraftigste Beviis til at igiendrive *Cartesianerne*, som holde Dyr for blotte *Machiner*. Men jeg haver viset udi et andet Brev til min Herre, at deres *Thesis* heller heraf bestyrkes; med mindre man vil sige, at Bierne besidde meer Forstand end Mennesker, ja fast meer end Engle; thi at en Bie kand forud vide, hvad slags Ægg hun udlegger, er noget, som ikke kand henføres til Siælens Virkning eller en fri Villie, men giver allene tilkiende, at visse Dyr drives som *Machiner* af en anden *Direction*, der udvirker at de i ingen Ting kand feyle. Jeg forbliver &c.

b. Fabel 122 – Om Bier

En fremmet Bie kom engang af en Hendelse ind udi en anden Biekube, hvor han blev vel og kierligen modtagen. Medens han der opholdt sig, erkyndigede han sig om Tilstanden i samme Biekube, hvilken han fandt at være slett og ynkverdigg, og ansaae han den som et dødt Legeme uden Siæl: Han merkede der ikke mindste Tegn til Ambition, til Hurtighed, til subtile Videnskaber; han saa over alt slette og ringe Boeliger uden Zirat og Prydelse. Kort at sige, alt hvad som kom ham for

Øyene var Tegn til U-videnhed og Armod: Han kunde derfor af Medlidenhed neppe bare sig for Graad, og gav saadan sin Medynk tilkiende for samme Steds Bier, sigende: Jeg finder denne eders Stad som en øde Lands-Bye mod andre Biers Stæder, hvor Alting svømmer udi Velstand og Rigdom, som ere Frugter af Activitet, Ambition og andre herlige Egenskaber, som de besidde. Han spurte dem videre, hvilke Guder og Gudinder de dyrkede: De svarede, at de levede under Beskyttelse af de Gudinder *Retfærdighed, Ydmyghed, Fornøyelighed*. Han sagde da: Det er nogle herlige Gudinder, som I dyrke, hvilke styrte eder i Foragt og Armod. Giver disse eders Beskyttersker Afskeed, og antager i deres Sted vore Guder, under hvis Beskyttelse eders Stad skal faae langt anden Skikkelse. De Guder som vi dyrke, ere *Ambition, Vellyst, Riigdom*, etc. De sagde da: Slige Guder fører jo Laster og Udyder med sig. Hvortil han svarede: Det er just slige Egenskaber, som I kalde Laster, hvorved den Velstand og de Herligheder erhverves, og hvormed vor Stad er velsignet. Derpaa begyndte han at afmale den Velstand, som fandtes i andre Biekuber, hvoraf de omsider bleve saa bevægede, at de besluttede at følge den fremmede Bies Raad, og at forvise de Gudinder, som de hidindtil havde dyrket. En stor almindelig Forsamling blev derpaa berammet, udi hvilken efter de fleeste Stemmer blev fundet for godt, at Retfærdighed, Ydmyghed, Fornøyelighed og den uskyldige Fattigdom skulde forvises Staden, og i deres Sted indkaldes Ambition, Vellyst, Rigdom og andre Gudinder, som dyrkedes af deres Na- boer. De merkede strax ønskelige Frugter deraf: Thi Staden blev udi en Hast sig selv u-liig, og tillige med Laster tilvoxede udi Rigdom og formeent Velstand. Handel og Vandel, Manufacturer, Konster, subtile Videnskaber, og alt hvad som synes at bestyrke og ziire et Societet, kom udi fuld Drift, saa at de helligholdte den Dag, paa hvilken den fremmede Bie var kommen, som havde aabnet deres Øyen, og viset dem Vey til Velstand. Men hvad skeede? Efter nogen Tiids Forløb merkede de Frugterne af denne sminkede Velstand. Thi med Rigdom, Vellyst og Ambition fulgte Avind, Oprør, Vold, Rov, Mord, ubekiendte Sygdomme, som fødes af Overflod, og utallige andre Ulykker: Tilforn havde de udi deres Armod nok, efterdi de vare fornøyes. Nu derimod leede de udi deres Rigdom Mangel, saasom de aldrig kunde fornøyes, men stedse tørstede efter meere. Kort at sige: Den heele Biekube blev forvandlet til en Røver-Kuule, saa at der var intet uden det som man kalder *Splendida miseria*, udvortes Glands og Zirat, men indvortes Forraadnelse: Dette foraarsagede, at de funde for godt at give de nye Guder Afskeed igien, og at kalde de gamle tilbage, hvorved Staden kom i sin forrige Skik igien.

Man seer, at denne Fabel sigter til at kuldaste Mandevilles Lærdom, hvilken udi den bekiendte Fabel om Bierne (*Fable of the bees*) søger at vise Lasters og *Udyders Fornødenhed*.

P. På egne præmisser: Marie Grubbe

1. Holberg hos Marie Grubbe i Borrehuset

Ved stenen tv lå Borrehuset ved Grønsund, Falster. Tomten blev udgravet i begyndelsen af 1940'erne. Foto BA, 2004]

I 1711 (eller *muligvis* 1712) kom Holberg til Falster **på flugt fra pesten** i København. Måske var han sejlet dertil fra København med en brændeskude, hvad der er meget sandsynligt. Men måske var han kørt et stykke og gået resten af vejen - for store dele af hans rejser foregik til fods - og så, til sidst, sejlet over med den lille færge fra Hårbøllebro på Møn neden for Fanefjord Kirke.

I Borrehuset mødte Holberg **Marie Grubbe** der var blevet gift med **Søren Sørensen Møller**, engang ladefoged på Tjele - men fra 1706 færgemand ved Grønsund. I 1711 var Marie Grubbe omkring 68 år, Søren Sørensen Møller var en del yngre (formentlig er han født 1656-60, eftersom hans mor blev født i 1640, og han var derfor godt 50 i 1771).

Da Holberg kom til Borrehuset sad Søren Sørensen Møller i fængsel i Nykøbing eller på Bremerholm, for han havde - i drukkenskab og formentlig af vanvare - dræbt en skipper fra Dragør.

Udsnit af Johannes Mejer's kortskitse fra midten af 1600-tallet. Om Mejer kan man læse i »Skalk«, december 2002, s. 18-19, og i [tillægget](#) på 'Sorø'-siden.

Ruse ved Grønsund. Foto BA, 2004

2. Den historiske Marie Grubbe. Forfatternes Marie Grubbe

Man kan læse om **den historiske Marie Grubbe** i »Kvindebiografisk Leksikon« på: <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/963/>. Se også »Dansk Biografisk Leksikon« (1. udgaven findes digitalt - se: <http://www.lysator.liu.se/runeberg/dbl/6/0222.html>; seneste udgave kan findes på bibliotekerne). Desuden kan man læse i Severin Kjær's bog, se nedenfor under [Henvisninger](#).

Marie Grubbe er muligvis blevet **afbildet en enkelt gang**, nemlig som én af de kvinder **Ulrik Frederik Gyldenløve** havde været gift med [om billedet evt. mere senere]. Gyldenløve var søn af Frederik III og spillede en betydelig politisk rolle, især på Christian V's tid. Han var i flere år statholder i Norge - og var, en tid lang, en god ven af Griffenfeld; se evt.: <http://bjoerna.dk/DanskeLov/#Gyldenløve>.

Marie Grubbe's skæbne har optaget mange **forfattere: Steen Steensen Blicher** (»*Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog*«, 1824), **H.C. Andersen** (se [nedenfor](#), 1869) og **J.P. Jacobsen** (»*Fru Marie Grubbe*«, i 1876, kun få år efter Andersen, se [nedenfor](#)).

Ebbe Hamerik og Fredrik Nygaard har skrevet en [opera](#) (»*Marie Grubbe*«, opført 1940), og i nyere tid har **Ulla Ryum** skrevet et teaterstykke om hende (»*Marie Grubbe*«, 1986) og **Juliane Preisler** romanen »*Kyssemarie*« (1994); se [interview med Juliane Preisler](#).

John Price har i 1955 instrueret et **radiospil** på grundlag af Jacobsen's bog, se nærmere på: <http://www.dr.dk/radiodrama/forestilling/Frumariegrubbe.htm>. Spillet udsendes søndag den 12.09.2004 kl. 14 på P2 og kan høres på nettet fra 13.09.2004 til 6.10.2004.

I det daværende DDR / Østtyskland stod **Helmut Sakowski** bag en **TV-serie i 3 dele** om Marie Grubbe (1985). Serien blev bl.a. vist i Danmark.

Se Jørn Erslev Andersen's **oversigtsartikel om forfatternes Marie Grubbe** på: <http://www.kb.dk/guests/natl/db/bv/bv-95/4-95/grubbe.htm>. Artiklen stod oprindeligt i »*Bogens Verden*« 1995 nr. 4.

3. Søren Sørensen Møller

Søren Sørensen Møller stammede - som Marie Grubbe - fra Tjele. Han må have været en rask karl, siden han var blevet ladefoged. Marie Grubbe faldt for ham mens hun var gift med Palle Dyre, og deres forhold var en væsentlig grund til at hendes ægteskab med Dyre blev hævet i 1691.

I de følgende år har Marie Grubbe og Søren Sørensen Møller rejst omkring, måske i Holsten, og historien vil vide at de optrådte på markeder. Senere har de boet nogen tid i København og fra omkring 1694 til 1706 boede de på Møn. Søren Sørensen Møller arbejdede nogle år som tæsker for S.C. Plessen på »Nygård«, senere blev han kvartermester - dvs. underofficer - for Kongens båds mænd på Møn, og i 1706 blev han færgemand på Falster.

Søren Sørensen Møller nævnes flere gange i »papirerne«. Et par gange er han blevet udlagt som barnefar, og han havde i 1710 en strid om et svin som han havde købt; problemet var at svinet var »sort«, og at han derfor - om han vidste det eller ej - var blevet hæler.

I maj 1711 kom der, som der ofte gjorde, en skude til færgestedet for at laste brænde til København fra de kongelige skove. En aften satte et par skippere, nogle andre folk og Søren sig til at drikke. Ud på morgenen den næste dag skød Søren Sørensen Møller én af skipperne. Formentlig skete det af vanvare, men der er ikke pålidelige vidneudsagn. Straks efter flygtede Søren Sørensen Møller over på den anden side, hvor han senere blev pågrebet.

4. Dommen

Først blev Søren Sørensen Møller dømt til døden af Falsters Herredsting efter [»Danske Lov«](#)'s 6-6-1:

Hvo som dræber anden, og det ikke skeer af Vaade, eller Nødværge, bøde Liv for Liv, og enten hand udstaar sin Straf, eller rammer, saa hand ej kand opspørgis og betrædis, og dømmis fredløs, da skal hans Hovedlod, undtagen Jord, være forbrut, halfdeelen til den Dræbtis næste Arvinger og halfdeelen til hans Herskab.

Den 18.12.1711 og 27.1.1712 blev sagen behandlet af Landstinget i Maribo. Landsdommerne accepterede Søren Sørensen Møller's forklaring om at der var tale om et vådedrab og gik derfor væk fra 6-6-1 og dømte efter de mildere bestemmelser 6-11-1 og 6-11-8:

Dræber mand anden af Vaade imod sin Tanke og Villie til at skade enten den Dræbte, eller nogen anden, med den Gierning, bøde fyrretyve Lod Sølv til den Dræbtis Arvinger alleene og dermed være angerløs.

-

Tager nogen anden Mands Bysse, eller Pistol, i Hænde, som er ladt, og veed det ikke, og den gaar af for hannem og gjør Skade, og hand gjør sin Eed derpaa, at

hand viste det ikke, da er det Vaade, og bøde derfor som for Vaadis Gierning, enten det er Drab, eller Saar.

Søren Sørensen Møller skulle nu kun betale 40 lod sølv til de efterladte.

Sagen skulle imidlertid forelægges Højesteret, som behandlede sagen 4.8.1712 - og som afsagde dom to dage senere. Højesteret lagde vægt på at Søren Sørensen Møller havde levet et uordentligt liv og skærpede Landsrettens dom til at han skulle lægges i jern og arbejde i 3 år på Bremerholm. 17.8.1712 udstedtes følgende ordre:

Delinquenten Søfren Søfrensen Møller, som formedelst sin begangne Misgierning, nemblig at schal have ihielschudt een Skipper, nafnlig Peter Palmsteen, efter een over hanem d. 6te hujus ergangen Høyeste Rættis Dom her paa Bremmerholm i Jern sluttet udi trei Aar schal arbeyde, ville Hr. Schoutbynacht Welædle og Welb.r Olau Judichær herpaa Holmen lade indtage, udi Jern slaa samt Arbeyde og Forflægning med Fangerne anviise.

19.8.1712 blev Søren Sørensen Møller lagt i jern og sat i arbejde.

4.3.1714 blev han sendt til Kronborg fordi der skulle bruges arbejdere dér under Store Nordiske Krig. Kort efter døde han, men det vides ikke om han stadig var i lænker. (Papirerne fra Kronborg er på et tidspunkt blevet tilintetgjort).

5. Marie Grubbes sidste år

Marie Grubbe forsøgte at bistå Søren Sørensen Møller; hun sørgede for at han fik en forsvarer ved Herredstinget - og muligvis har hun kunnet besøge ham en enkelt gang eller mere mens han var fængslet på Falster.

Sandsynligvis har de mistet forbindelsen med hinanden fra dét tidspunkt hvor Søren Sørensen Møller blev indsat på Bremerholm.

Hendes sidste år har været vanskelige, både økonomisk og på anden måde. Den tidligere karl i Borrehuset, Christian Wendt, blev ny færgemand, men Marie Grubbe fik lov at blive som aftægtskone. Måske har hun gået til hånde, men hun har været nødt til at tage mod almisser fra kirken; i 1714 er det noteret at hun har fået 2 rigsdaler, og hun har også fået almisser de næste ca. to år.

Det er uklart hvornår hun døde. Det skrives forskellige steder at det var i 1718, men det kan muligvis være sket i 1716 eller 1717.

Kilder til ovenstående om Søren Sørensen Møller og Marie Grubbe: Severin Kjær's bog og Kirsten Lütchen-Lehn's artikel, se nedenfor.

6. Henvisninger

På internettet

»[Dansk litteraturhistorisk bibliografi](#)« (søg på 'Marie Grubbe'),

<http://www.litteraturpriser.dk/aut/gm.htm>

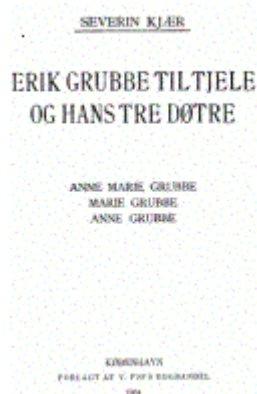
Tønder Gymnasium og HF's site: en [Marie Grubbe-side](#)

Steen Bilde Christensen's side om Marie Grubbe og Borrehuset:
http://steenbilde.homepage.dk/21_mariegrubbe.htm

På papir

Hamerik's og Nygaard's opera, se Gerhard Schepelern: »*Operabogen*«.

I kronologisk orden:

Severin Kjær: »*Erik Grubbe til Tjele og hans tre Døtre: Anne Marie Grubbe. Marie Grubbe. Anne Grubbe*«, V. Pio's Boghandel, København 1904. Her fortælles bl.a. om forholdet mellem Marie Grubbe og Søren Sørensen Møller, om drabet på Pejter Palmsen [Peter Palmsteen] og om domfældelsen. Der er meget dokumentarisk materiale i bogen, men det er uklart for mig hvilken vægt man kan lægge på de forskellige øvrige oplysninger, referater og dialoger. - Det afsluttende afsnit i kapitlet om Marie Grubbe - og som drejer sig om årene på Falster - kan downloades som pdf-fil (0,9 MB): [Severin Kjær: Grubbe](#).

Axel Petri: »*Udgravningen af Marie Grubbes Hus »Borrehuset« ved Grønsund Færgested paa Falster*« »*Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog*« for 1943, s. 37-49.

Kirsten Lütchen-Lehn: »*Marie Grubbes mønske ti-år*« i: »*Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog 2001*«, s. 5-19.

7. Kort fra 1776

Kort fra 1776, udgivet af Videnskabernes Selskab. Kan forstørres ved at klikke på det.

Kortet er kopieret fra ingeniør Axel Petri's artikel om udgravningen af Borrehuset i: »Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog« for 1943, s. 48. Huset lå lige under r-et i Grønsund.

8. Holberg og ægteskabet

Om Holberg og ægteskabet kan man læse hos Peter Christensen Teilmann: »Holberg ud af ægteskabet« på:

<http://www.vestmuseum.dk/SOR/Holberg/Holbaegt.htm>.

Nedenfor følger hvad Holberg selv skrev (Epistel 89); derefter er der et uddrag af H.C. Andersen's eventyr: »Hønse-Grethes Familie« (1869) og til sidst slutningen af Jacobsen's »Fru Marie Grubbe« (1876):

Udsigt fra færgestedet over mod Møn og Fanefjord Kirke. Foto BA, 2004

9. Ludvig Holberg: EPISTOLA LXXXIX [Ep. 89]

Til **

Du forundrer dig over, at en saa pen Jomfrue, som *N. N.* haver kunnet fatte Kiærlighed til *M. M.*, og indladet sig i Ægteskab med en Person af saa slette *Qvaliteter*, og om hvilken intet andet kand siges, end at han er een af de største *Tabacs-Smøgere* udi Landet. Jeg derimod forundrer mig ikke derover; Det kand just være derfor hun haver fattet Kiærlighed til ham; Thi man seer jo, mange Mennesker at finde større Smag udi røget end udi ferskt Kiød; Iligemaade, at mange fatte Kiærlighed til det, som andre have Afskye for. Derpaa vil jeg anføre tvende mærkelige Exempler; et af den gamle, og et af den nye Historie.

En fornemme Jomfrue, ved Navn *Hipparchia*, forelskede sig saaleedes udi den skidne *Cyniske Philosopho Crates*, at hun *præfererede* ham for alle kiønne, fornemme og rige Beilere: Ja hendes Elskov gik saa vidt, at hun lod sine Forældre tilkiendegive, at, hvis hun ikke maatte bekomme *Crates* til Ægtefælle, vilde hun omkomme sig selv. Forældrene bade *Crates* selv, at han vilde raade hende fra saadant Forsæt; hvilket han og gjorde: og, saasom hans Formaning var forgieves, visede han alle sine Pialter og Elendigheder, sigende, at hun maatte beqvemme sig til samme Skidenfærdighed og usele Levnet, hvis hun vilde være hans Ægtefælle. Dette tog *Hipparchia* ikke udi Betænkning; men iførte sig *Cyniske* Pialter, og omflakkede allevegne som en Stodder med *Crates*, efterfulgte hans Levnet udi alting, og undsaa sig ikke ved aabenbare at øve alle de Usømmeligheder, og at underkaste sig all den Haanhed og Foragt, som den *Cyniske Philosophie* med sig fører.

Et andet Exempel af vor Tids Historie er udi en Høy-Adelig *Dame*, hvilken havde en uovervindelig Afskye for hendes første Ægtefælle, skjønt han blant alle Undersaatter var den fornemmeste og tilligemed den *galanteste* Herre udi Riget; og varede dette indtil paafulte Skilsmisse, da efter et nyt Ægteskab, som ogsaa havde et ulykkeligt Udfald, hun omsider tredie Gang begav sig udi Ægteskab med en gemeen *Matrods*; med hvilken, end-skiønt han dagligen handlede ilde med hende, hun sagde, sig at leve langt meere fornøyet, end udi det første Ægteskab. Og haver jeg saadant hørt af hendes egen Mund, da jeg var i hendes Huus, som var ved et Færgested udi *Falster*, paa samme Tiid, da hendes Mand var *arresteret* formedelst en Misgierning. Saa at det synes, at just det, som kunde være afskyeligt for andre, var Tønder til Elskov og Fornøjelse hos hende.

Jeg kunde anføre adskillige andre Exempler paa saadan fordærvet Smag; men jeg lader mig alleene nøye med disse tvende: Forundrer mig derfor ikke, naar jeg hører tale om selsomme Ægteskab. Thi det er hermed bestillet, som med Mad og Drikke, hvorudi een finder Vellyst i det selv samme, som hos de fleeste foraarsager Væmmelse. Derfor siger man, at den foranderlige Smag foraarsager, at hver Jomfrue bliver gift, hver Mad ædt, og hver Bog læset.

Jeg forbliver etc.

[Afsnitsinddelinger er tilføjet. I forlægget er der ingen inddelinger overhovedet. BA]

10. H.C. Andersen om Marie Grubbe

H.C. Andersen udgav i 1869 et eventyr om Marie Grubbe. Han var blevet inspireret fra forskellig side, men henviser i eventyret kun til Holberg. Se nærmere på: [ADL](#) (denne og flg. sider).

H.C. Andersen: *Høns-Grethes Familie* [uddrag]

Hans Christian Andersen, 1869.

Der hvor hun laae, kunde hun see Klitterne, ved Stranden derhenne boede Fiskere, men derhen kunde hun ikke naae, saa syg var hun. De store hvide Strandmaager kom flyvende hen over hende og skreg som Raager, Krager og Alliker skreg hjemme over Gaardens Have. Fuglene fløi hende ganske nær, tilsidst syntes hun at de bleve kulsorte, men saa blev det ogsaa Nat for hendes Øine. -

Da hun igjen slog Øinene op, blev hun løftet og baaren, en stor, stærk Karl havde taget hende paa sine Arme, hun saae ham lige ind i hans skjæggede Ansigt, han havde et Ar over Øiet saa at Øienbrynet var ligesom skilt i to Dele; han bar hende, saa elendig hun var, til Fartøiet, hvor han af Skipperen fik knubbede Ord for sin Gjerning. Dagen derpaa seilede Fartøiet, Marie Grubbe kom ikke i Land; hun var altsaa med. Men kom vel nok tilbage? ja, naar og hvor?

Ogsaa derom vidste Degnen at fortælle, og det var ikke en Historie, han selv satte sammen, han havde hele dens selsomme Gang fra en troværdig gammel Bog, vi selv kunne tage frem og læse. Den danske Historieskriver Ludvig Holberg, der har skrevet saamange læseværdige Bøger og de morsomme Comedier, af hvilke vi ret kunne kjende hans Tid og dens Mennesker, fortæller i sine Breve om Marie Grubbe, hvor og hvorledes i Verden han mødte hende; det er nok værd at høre, derfor glemme vi slet ikke Høns- Grethe, hun sidder glad og godt i det stadselige Hønseluus.

Fartøiet seilede bort med Marie Grubbe; der var det vi slap. -

Der gik Aar og der gik Aar. -

Pesten grasserede i Kjøbenhavn, det var i Aaret 1711. Dronningen af Danmark drog til sin tydske Hjemstavn, Kongen forlod Rigets Hovedstad, hver, som kunde, skyndte sig afsted; Studenterne, selv om de havde frit Huus og Kosten med, søgte ud af Byen. Een af dem, den Sidste, der endnu var bleven paa det saakaldte "Borchs Collegium", tæt ved Regentsen, drog nu ogsaa afsted. Det var Klokken to i Morgenstunden; han kom med sin Randsel, der var fyldt mere med Bøger og skrevne Sager, end just med Klædningsstykker. Der hang en vaad, klam Taage ned i Byen; ikke et Menneske var at see i hele Gaden hvor han gik; rundt om paa Døre og Porte vare skrevne Kors, derinde var Soten, eller Folk vare uddøde. Heller ingen Folk vare at see i den bredere, bugtede "Kjødnergade," som Gaden kaldtes fra det "Rundetaarn" ned mod Kongens Slot. Nu rumlede en stor Rustvogn forbi; Kudsken svingede med Pidsken, Hestene foer i Galop, Vognen var fyldt med Døde. Den unge Student holdt sig Haanden for Ansigtet og lugtede til en stærk Spiritus, han havde paa en Svamp i et Messing Kridhuus. Fra en Kippe i et af Stræderne lød skraalende Sang og uhyggelig Latter af Folk, der drak Natten hen for at glemme, at Soten stod for Døren og vilde have dem med paa Rustvognen til de andre Døde. Studenten styrede mod Slotsbroen, der laae et Par smaa Fartøier, eet lettede for at komme bort fra den befængte By. -

"Om Gud lader os leve og vi faae Vind dertil, gaae vi til Grønsund ved Falster!" sagde Skipperen og spurgte Studenten, som vilde med, om hans Navn.

"Ludvig Holberg," sagde Studenten, og det Navn lød som ethvert andet Navn, nu lyder i det et af Danmarks stolteste Navne; den Gang var han kun en ung, ukjendt Student.

Skibet gled Slottet forbi. Det var endnu ikke lys Morgen da det naaede ud i aabent Vand. Der kom en let Brise, Seilet bovnede, den unge Student satte sig med Ansigtet mod den friske Vind og faldt isøvn, og det var just ikke det Raadeligste.

Allerede paa tredie Morgen laae Fartøiet ud for Falster. "Kjender I Nogen her paa Stedet, hvor jeg kan tage ind med lidt Penge?" spurgte Holberg Capitainen.

"Jeg troer at I gjør vel i at gaae til Færgekongen i Borrehuset!" sagde han. "Vil I være meget galant, da hedder hun Mo'er Søren Sørensen Møller! Dog, det kan hænde at hun bliver gal i Hovedet, om I er altfor fiin mod hende! Manden er arresteret for en Misgjerning, hun fører selv Færgebaaden, Næver har hun!"

Studenten tog sit Tornister og gik til Færgehuset. Stuedøren var ikke lukket af, Klinken gik op, og han traadte ind i en brolagt Stue, hvor Slagbænken med en stor Skinddyne var det Betydeligste. En hvid Høne med Kyllinger var tøjret til Slagbænken og havde væltet Vandfadet, saa at Vandet flød hen over Gulvet. Ingen Folk vare her eller i Kamret tæt ved, kun en Vugge med et Barn i. Færgebaaden kom tilbage, der sad kun Een i den, Mand eller Qvinde var ikke let at sige. Personen havde en stor Kavai om sig, og en Kabuds ligesom en Kyse om Hovedet. Baaden lagde an. -

Det var et Qvinde-Menneske som kom og traadte ind i Stuen. Hun saae ret anseelig ud, i det hun rettede sin Ryg; to stolte øine sad under de sorte øienbryn. Det var Moer Søren, Færgekongen; Raager, Krager og Alliker vilde skribe et andet Navn, som vi bedre kjende.

Mut saae hun ud, meget holdt hun nok ikke af at tale, men saa Meget blev dog talt og afgjort, at Studenten tingede sig i Kost paa ubestemt Tid, mens det stod saa ilde til i Kjøbenhavn.

Holberg hos Marie Grubbe i Borrehuset - som Lorenz Frølich så det.

Ud til Færgehuset kom jævnligt fra den nærliggende Kjøbstad et og andet Par hæderlige Borgere. Der kom Frands Knivsmed og Sivert Posekiger; de drak et Kruus øl i Færgehuset og discuterede med Studenten; han var en habil ung Mand, der kunde sin Practica, som de kaldte det, han læste Græsk og Latin og vidste om lærde Sager. -

"Jo mindre man veed, desmindre trykkes man deraf!" sagde Moer Søren.

"I har det strengt!" sagde Holberg, en Dag hun bøgede sit Tøi i den skarpe Lud og selv maatte hugge Træknuderne til Brændsel.

"Lad mig om det!" svarede hun.

"Har I fra Lille af altid maattet slide og slæbe?"

"Det kan I vel læse i Næverne!" sagde hun og viste to rigtignok smaa men haarde, stærke Hænder med afbidte Negle. "I har jo Lærdom at læse."

Ved juletid begyndte stærkt Sneefog; Kulden tog fat, Vinden blæste skarpt som om den havde Skedevand at vaske Folk i Ansigtet med. Mo'er Søren lod sig ikke anfegte, smed Kavaien om sig og trak Kysen ned om Hovedet. Mørkt var der inde i Huset tidligt paa Eftermiddagen; Veed og Klynetørv lagde hun paa Ildstedet; satte sig saa og saalede sine Hoser, der var ingen Anden til at gjøre det. Mod Aften talte hun flere Ord til Studenten, end det ellers var hendes Vane; hun talte om sin Mand.

"Han har af Vaade begaaet Drab paa en Dragør Skipper og maa derfor nu i tre Aar arbeide i Jern paa Holmen. Han er kun gemeen Matros, saa maa Loven have sin Gænge." -

"Loven gjælder ogsaa den høiere Stand!" sagde Holberg. -

"Troer I!" sagde Mo'er Søren og saae ind i Ilden, men saa begyndte hun igjen. "Har I hørt om Kai Lykke, der lod rive ned en af sine Kirker, og da Præsten Mads dundrede derover fra

Prædikestolen, lod han Hr. Mads lægge i Bolt og Jern, nedsætte en Ret, og dømte ham selv at have forbrudt sin Hals, den blev ogsaa hugget over; det var ikke Vaades Gjerning og dog blev Kai Lykke den Gang frank og fri!" -

"Han var i sin Ret efter den Tid!" sagde Holberg, "nu ere vi ude over den!"

Den kan I bilde Tosser ind!" sagde Mo'er Søren, reiste sig og gik ind i Kamret, hvor "Tøsen", det lille Barn laae, det lettede og lagde hun, lavede saa tilrette Studentens Slagbænk; han havde Skinddynen, han var mere kuldskjær, end hun, og han var dog født i Norge.

Nytaarsmorgen var det en rigtig klar Solskinsdag, Frosten havde været og var saa stærk at den flygende Snee laae frossen haard, saa at man kunde gaae paa den. Klokkerne i Byen ringede til Kirke; Student Holberg tog sin uldne Kappe om sig og vilde til Byen.

Hen over Borrehuset fløi med Skrig og Skraal Raager, Krager og Alliker, man kunde for Skraalet ikke høre Kirkeklokkerne. Mo'er Søren stod udenfor og fyldte en Messingkjedel med Snee, for at sætte den over Ilden og faae Drikkevand, hun saae op mod Fuglevrimlen og havde sine egne Tanker derved.

Student Holberg gik til Kirke; paa Veien derhen og hjemveis kom han forbi Sivert Posekigers Huus ved Porten, der blev han budt ind paa en Skaal varmt øl med Sirup og Ingefær; Talen faldt om Mo'er Søren, men Posekigeren vidste ikke stor Besked, det vidste nok ikke Mange: hun var ikke fra Falster, sagde han, lidt Midler havde hun vist engang eiet, hendes Mand var en gemeen Matros, hidsig af Temperament, en Dragør Skipper havde han slaget ihjel, "Kjærlingen banker han, og dog tager hun hans Forsvar." -

"Jeg taalte ikke slig Medfart!" sagde Posekigerens Kone. "Jeg er nu ogsaa kommen af bedre Folk! min Fader var kongelig Strømpevæver!"

"Derfor er I ogsaa ført i ægteskab med en kongelig Embedsmand," sagde Holberg og gjorde en Reverenze for hende og Posekigeren. -

Det var Helligtrekonger Aften. Mo'er Søren tændte for Holberg et Helligtrekonger Lys; det vil sige tre Tællepraase hun selv havde dypet.

"Et Lys for hver Mand!" sagde Holberg.

"Hver Mand?" sagde Konen og saae stift paa ham.

"Hver af de vise Mænd fra østerland!" sagde Holberg.

"Paa den Led!" sagde hun og taug længe stille. Men i den Helligtrekonger Aften fik han dog Mere at vide end han før havde vidst.

"I har et kjærligt Sind mod ham, I lever i ægteskab med," sagde Holberg; "Folk sige dog at han daglig handler ilde mod Eder."

"Det rager Ingen uden mig!" svarede hun. "De Slag kunde jeg have havt godt af som Lille; nu faaer jeg dem vel for mine Synders Skyld! Hvad Godt han har gjort mig, det veed jeg," og hun reiste sig heelt op. "Da jeg laae syg paa aaben Hede og Ingen skjøttede om at komme i Lag med mig, uden maaskee Raager og Krager for at hakke i mig, bar han mig paa sine Arme, og fik knubbede Ord for den Fangst, han bragte til Fartøiet. Jeg er ikke skabt til at ligge syg og saa kom jeg mig. Hver har det paa sin Led, Søren paa sin, man skal ikke dømme øget efter Grimen! med ham har jeg i alt Det levet mere fornøielig, end med ham, de kaldte den galanteste og meest fornemme af alle Kongens Undersaatter. Jeg har været ud i ægteskab med Statholderen Gyldenløve, Kongens Halvbroder; siden tog jeg Palle Dyre! Hip som Hap, hver paa sin Viis og jeg paa min. Det var en lang Snak, men nu veed I det!" Og hun gik ud af Stuen.

Det var Marie Grubbe! saa underlig var hende Lykkens Tumleklode. Mange Helligtrekongeraftener til blev hun ikke i Live; Holberg har nedskrevet at hun døde i Juni 1716, men han har ikke nedskrevet, for han vidste det ikke, at da Mo'er Søren, som hun kaldtes, laae Liig i Borrehuset, fløi en Mængde store, sorte Fugle hen over Stedet, de skreg ikke, som vidste de at der hører Stilhed til Begravelse. Saasnart hun laae i Jorden vare Fuglene ikke mere at see, men sammen Aften blev i Jylland, ovre ved den gamle Gaard, seet en umaadelig Mængde Raager, Krager og Alliker, de skreg i Munden paa hverandre, som om de havde Noget at kundgjøre, maaskee om ham, der som lille Dreng tog deres æg og dunede Unger, Bondens Søn, der fik Hosebaand af Jern paa Kongens Holm, og den høiadelige Jomfru, der endte som Fægekone ved Grønsund. "Bra! bra!" skrege de.

Og Slægten skreg, "bra! bra!" da den gamle Gaard blev reven ned. "De skrige det endnu og der er ikke Mere at skrige over!" sagde Degnen, naar han fortalte: "Slægten er uddød, Gaarden reven ned, og hvor den stod, staaer nu det stadselige Hønsehuus med forgyldte Fløie og med gamle Hønse-Grethe. Hun er saa glad for sin yndige Bolig, "var hun ikke kommen her, skulde hun have været i Fattighuset."

Duerne kurrede over hende, Kalkunerne pluddrede rundt om og ænderne snaddrede.

"Ingen kjendte hende!" sagde de, "Slægt har hun ikke. Det er en Naadens Gjerning at hun er her .Hun har hverken Andefa'er eller Hønsemo'er, intet Afkom!"

Slægt havde hun dog; hun kjendte den ikke, Degnen ikke heller, i hvormeget Opskrevet han havde i Bordskuffen, men en af de gamle Krager vidste derom, fortalte derom. Den havde af sin Mo'er og Mormo'er hørt om Hønse-Grethes Mo'er og om hendes Mormo'er, hvem vi ogsaa kjende, fra hun som Barn red over Vindelbroen og saae stolt om sig, som hele Verden og alle dens Fuglereder vare hendes, vi saae hende paa Heden ved Klitterne og sidst paa "Borrehuset". Barnebarn, den Sidste af Slægten, var kommet hjem igjen hvor den gamle Gaard havde staaet, hvor de sorte vilde Fugle skreg, men hun sad mellem de tamme Fugle, kjendt af dem og kjendt med dem. Hønse-Grethe havde ikke Mere at ønske, hun var glad til at døe, gammel til at døe.

"Grav! grav!" skreg Kragerne.

Og Hønse-Grethe fik en god Grav, som Ingen kjende, uden den gamle Krage, dersom ikke ogsaa hun er død.

Og nu kjende vi Historien om den gamle Gaard, den gamle Slægt og hele Hønse-Grethes Familie. -

a. Brandes om Andersen's eventyr

Om Andersen's eventyr skrev **Georg Brandes** bl.a.:

Eventyrets første Pligt er den at være poetisk; dets anden er den at være eventyrligt. Heri ligger for det Første, at Eventyrverdenens Orden maa være det hellig. Hvad der i Eventyrsproget er fastslaaet som Regel, det maa Eventyret respectere, hvor ligegyldigt det end forresten kan være overfor den virkelige Verdens Love og Regler. Det gaaer saaledes ikke an, at Eventyret, naar det handler om en "Dryade", adskiller hende fra sit Træ, lader hende gjøre symbolske Reiser til Paris, gaae paa Bal paa "Mabile" o. s. v.; thi det er ikke mere umuligt for alle Jordens Konger at sætte det mindste Blad paa en Nælde, end det er for Eventyret at vriste en Dryade løs fra hendes Træ. Men i Eventyrformen ligger for det Andet, at Rammen ikke kan optage Noget, der for poetisk at komme til sin Ret udfordrede en

dyb psykologisk Skildring, en alvorlig dramatisk eller romanagtig Udvikling. En Kvinde, som den Marie Gruppe, af hvis interessante Liv Andersen giver en Skizze i "Hønse-Grethe fortæller", er altfor meget Charakter, til at det skulde være en Eventyrdigter muligt at fremstille eller forklare hendes Væsen; forsøger han derpaa, fornemmer man et Misforhold mellem Gjenstanden og Formen. Man bør imidlertid mindre undre sig over disse enkelte Pletter end over at de ere saa yderst sjeldne. Jeg har ogsaa kun fremhævet dem, fordi det er interessant gennem Grændsens Overskridelse at lære Grændsen at kjende, og fordi det syntes mig mærkeligt at opdage, hvorledes Eventyrets Vingehest, med al dens Frihed til at løbe og flyve den hele Cirkel rundt, dog har sit faste Tøir i Centrum.

Brandes' artikel kan findes i sin helhed på:

<http://www.hca2005.dk/Danish/Undervisning/De+gymnasiale+uddannelser/Tekster/Om+Andersen/ca30/id/3349>

11. J.P. Jacobsen om Marie Grubbe

J.P. Jacobsen: »Fru Marie Grubbe« [Uddrag]

7/3 77.

Der har naturligvis været noget i Vejen kan du begribe af Opholdet! Tænk dig jeg staar op hver Dag Klokken 11 og gaar paa kgl. Bibliotek og læser gamle Dokumenter og Breve og Løgne og Billeder om Mord, Hor, Kapiteltakst, Skjørlevnet, Torvepriser, Havevæsen, Kjøbenhavns Belejring, Skilsmisse-Processer, Barnedaab, Godsregistre, Stamtavler og Ligprædikener. Alt det skal blive til en vidunderlig Roman der skal hedde:

„Fru Maria Grubbe“.

Intervju fra det 17de Aarshundrede

Der vil det se kunde der staar om: Holberg, Christen
og i Hensigter af Andersen og som først er gift
med M.F. Gyldenløve og sidst med en Førgemænd.

Uddrag af brev fra Jacobsen til Edv. Brandes om »Fru Marie Grubbe«. Brevet er begyndt i København 28.2.1873 og afsluttes 14.3. Uddraget er dateret 7.3. og lyder:

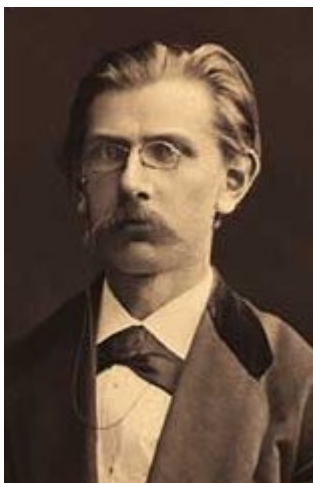
Der har naturligvis været noget i Vejen kan du begribe af Opholdet! Tænk dig jeg staar op hver Dag Klokken 11 og gaar paa kgl. Bibliotek og læser gamle Dokumenter og Breve og Løgne og Billeder om Mord, Hor, Kapiteltakst, Skjørlevnet, Torvepriser, Havevæsen, Kjøbenhavns Belejring, Skilsmisse-Processer, Barnedaab, Godsregistre, Stamtavler og Ligprædikener. Alt det skal blive til en vidunderlig Roman der skal hedde:

»Fru Marie Grubbe«

Interieur fra det 17de Aarhundrede.

Du ved, det er hende der staar om i Holbergs Epistler og i Hønsegrethe af Andersen og som først er gift med U.F. Gyldenløve og sidst med en Færgemand. Hinc illa, jeg véd ikke hvad Ophold hedder paa Latin.

Note: 'kan du begribe af Opholdet' = kan du forstå af springet fra 28.2. til 7.3.

(Tv) J.P. Jacobsen fotograferet i Montreux i 1877. (Th) Thisted Havn. Det markerede tilhørte gamle Jacobsen, J.P.'s far, købmand Chr. Jacobsen. Billedet er kopieret fra [Thisted Bibliotek's hjemmeside](http://www.dr.dk/radiodrama/forestilling/Frumariegrubbe.htm). Thisted Museum har en mindestue for J.P. Jacobsen, og Svend Sørensen fra museet er formand for [Jacobsen-selskabet](http://www.dr.dk/radiodrama/forestilling/Frumariegrubbe.htm).

John Price har i 1955 instrueret et **radiospil** på grundlag af Jacobsen's bog, se nærmere på: <http://www.dr.dk/radiodrama/forestilling/Frumariegrubbe.htm>. Spillet udsendtes søndag den 12.09.2004 kl. 14 på P2.

Fredeligt og ensformigt gik Tiden for Burrehusfolkene, med dagligt Arbejde og daglig Vinding. Lidt efter lidt sled de sig frem til bedre og bedre Kaar, holdt Karle til at besørge Færgetjenesten, drev en Del Smaahandel og bygged op paa deres gamle Hus. De leved det gamle Aarhundrede ud og en halv Snes Aar ind i det ny, og Marie blev treds og hun blev fem og treds, og holdt sig rask og rørig, arbejdsfør og arbejdsmunter, som var hun paa den rette Side af de Halvtreds; men saa var det paa hendes otteogtredsindstyvende Fødselsdag i Foraaret syttenhundrede og elleve, at Søren, under meget mistænkelige Omstændigheder, ved et Vaadeskud kom til at dræbe en Skippermand fra Dragør, og som Følge deraf blev taget i Forvaring. Det var et haardt Stød for Marie, og den lange Uvished om hvad Straffen vilde blive, thi Dommen faldt først Aaret efter ved Midsommerstid, og hendes Frygt for, at den gamle Sag med Mordforsøget paa Ane Trinderup skulde komme op, ældede hende meget.

En Dag i Begyndelsen af denne Ventetid gik Marie ud for at tage mod Færgen, som just lagde til Land. Der var to Rejsende ombord, og den ene af disse, en Haandværkssvend, optog ganske hendes Opmærksomhed ved at nægte at vise sin Vandrebog, som han paastod at have viist Færgefolkene, da de tog ham ombord, hvad disse imidlertid benægtede. Da hun imidlertid

truede Svenden med at han skulde betale hel Takst, naar han ikke ved sin Vandrebog beviste at han var rejsende Svend og som saadan kun pligtig at betale det Halve, faldt han tilføje. Først da dette var afgjort, lagde Marie Mærke til den anden Passenger, en lille, spinkel Skikkelse, der bleg og frysende af den nys overstandne Søsye stod stramtindhyllet i sin sortgrønne, grovtraadede Kappe og støttede sig mod Rælingen af en optrukken Baad. Han spurgte i en gnaven Tone, om han kunde faa Logi i Burrehuset, og Marie svarede, han kunde se paa Lejligheden. Hun viste ham saa et lille Kammer, der foruden Seng og Stol indeholdt en Tønde Brændevin med Tragt og Spildebakke, nogle store Dunke med Sirup og Eddike, og endelig et Bord med perlemaalede Ben og Plade af firkantede Lertøjsfliser, hvor der i sortviolette Tegninger var fremstillet Scener af det gamle og det nye Testamente. Den Fremmede bemærkede straks, at der var tre af Fliserne, der alle fremstillede Jonas, som kastes i Land fra Hvalfiskens Gab, og da han lagde Haanden paa en af dem, gøs det i ham, og han sagde han vilde faa Snue, dersom han var saa uforsigtig at sidde og læse med Albuerne paa Bordet.

Paa Maries Forespørgsel forklarede han, at han var taget bort fra Hovedstaden for Pestens Skyld og vilde blive her paa Stedet til den var holdt op igjen, han spiste kun tre Gange om Dagen og kunde ikke taale Saltmad eller friskbagt Brød, forøvrigt var han Magister, for Tiden Alumnus paa Borchs Collegium og hed Holberg, Ludvig Holberg.

Magister Holberg var en meget stille Mand, med et overordenlig ungdommeligt Udseende, han saae ved første Øjekast kun ud til at være en atten, nitten Aar gammel, men lagde man Mærke til hans Mund og hans Hænder og Udtrykket i hans Stemme, kunde man nok skjønne, han maatte være ikke saa lidt ældre. Han holdt sig meget for sig selv, talte lidt og som det syntes ikke gjerne. Dog skyede han ingenlunde Selskab, naar han blot kunde have det saaledes, at man lod ham i Fred og ikke vilde drage ham ind i Samtalen, og det var ham aabenbart en Fornøjelse, naar Færgen bragte Rejsende hen eller hjem, eller naar Fiskerne kom i Land med deres Dræt, i Afstand at betragte deres Travlhed og lytte til deres Ordskifte. I det Hele taget holdt han meget af at se Folk arbejde, enten det saa var med at pløje eller stække eller sætte Baade ud, og var der En, der tog et Tag, som oversteg det almindelige Jevnmaal af menneskelige Kræfter, kunde han smile helt tilfreds derved og løfte paa Skuldrene i stille Velbehag. Da han havde været i Burrehuset en Maanedstid, begyndte han at nærme sig Marie Grubbe eller tillod hende at nærme sig ham, og de sad tidt i de lune Sommeraftener og talte med hinanden en Timestid eller to i Træk inde i Krostuen, hvor saa Døren stod aaben og gav Udsigt ud over det blanke Vand til det blaaligt dæmrende Møen.

En Aftenstund, da deres Bekjendtskab var blevet temmelig gammelt, havde Marie fortalt ham sin Historie og endt den med et Klagesuk over, at Søren var bleven taget fra hende.

»Jeg maa bekjende,« sagde Holberg, »at jeg er aldeles uformuendes til at begribe, hvorlunde I har kunnet præferere en gemen Staldkarl og Stoddere for en saa perfekt Cavalliere som hans Excellence Statholderen, der jo dog af alle berømmes som en Mester i Belevenhed og fine Manerer, ja som et Mønster paa hvad som besynderligen er gallant og aimabelt.«

»Endog han havde været deraf saa fuld som den Bog, der kaldes for alamodische Sittenschule, det vilde intet have vejret saa meget som en Fjer, eftersom jeg nu en Gang havde for ham en saadan degout og Afsky, at jeg knap kunde taale ham for mine Øjne, og I veed, hvor aldeles uovervindelig en saadan degout kan være, saa om En havde en Engels Dyd og Principier, saa vilde den naturlige Afsky dog bære Sejren derfra. Min arme nuværendes Mand derimod, til ham optændtes jeg af en saa hastig og uformodenlig Tilbøjelighed, at jeg kan intet andet end tilskrive det en naturlig Attraktion, som heller intet var at modstaa.«

»Saadan kalder jeg vel raisoneret! Vi har da kuns at pakke ned al Verdens Morale i en Kiste og skikke den til Hekkenfjeld og leve efter vore Hjærtens Lyster, thi der er jo ikke den Uterlighed til, En nævne vil, den jo kan klædes op som en naturligen og uovervindelige Attraktion, og heller ikke den Dyd er til, iblandt alle de Dyder, der opregnes kan, at En jo lettelig siger sig den fra, thi der vil være den, som haver degout for Maadehold, den for Sandfærdighed og den for Ærbarhed, og saadan naturlig degout er aldeles uovervindelig, vil de sige, og den, som er

beladt dermed, derfor ganske uskyldig. Men I er for vel oplyset, Morlille, til at I ikke skulde vide, at et saadant er kuns skammeligt Hjernespind og Daarekistesnak.«

Marie svarede ikke.

»Troer I da ikke paa en Gud, Morlille,« vedblev Magisteren, »og paa det evige Liv?«

»Gud have Lov og Tak, jo, jeg gjør, jeg tror paa Vorherre.«

»Men den evige Straf eller evige Løn, Morlille?«

»Jeg tror, hver Menneske lever sit eget Liv og dør sin egen Død, det tror jeg.«

»Det er jo ingen Tro, tror I paa Opstandelsen?«

»Hvordan skal jeg opstaa? som det unge, uskyldige Barn jeg var, jeg først kom ud mellem Folk og Ingenting vidste og Ingenting kjendte, eller som den Gang, jeg æret og misundt som Kongens Yndling var Hoffets Zirat, eller skal jeg opstaa som den gamle, fattige, haabløse Marie Færgemands, skal jeg? og skal jeg svare til, hvad de andre, Barnet og den livsranke Kvinde de synded', eller skal en af dem svare for mig? Kan I sige mig det, Hr. Magister?«

»Men I har jo dog kuns havt een Sjæl, Morlille!«

»Ja, har jeg?« spurgte Marie og sank hen i Tanker. »Lad mig tale med Jer ret oprigtigen,« fortsatte hun, »og svar mig som I tænker: tror I, at den, som sit ganske Liv igjennem har forsyndet sig haardeligen mod sin Gud og Skabere, men som i sin sidste Stund, naar han ligger og drages med Døden, beklender sin Synd af et oprigtigt Hjærte og angrer og giver sig Gud i Vold uden Tvivl og uden Betænkning, tror I, den er Gud velbehageligere end En, som ogsaa har været ham haardt imod med Synd og Forargelse, men saa i mange Livsens Aar har stridt for at gjøre sin Pligt og baaret hver Byrde uden at knurre, men aldrig i Bøn eller aaben Anger har begrædt sit forrige Levnet, tror I, at hun, som har levet som hun har troet, var rettelig levet, men uden Haab om Belønning hisset og uden Bøn derom, tror I, Gud vil skyde hende fra sig og kaste hende bort, endog hun aldrig bad Gud et Bønnens Ord?«

»Derpaa tør intet Menneske svare,« sagde Magisteren og gik.

Kort efter rejste han.

Det næste Aar i Avgust faldt Dommen over Søren Færgemand, og lød paa tre Aars Arbejde i Jern paa Bremerholm.

Lang Tid var det at lide, længere Tid at vente, saa gik da ogsaa den.

Søren kom hjem, men Fangenskabet og den haarde Behandling havde nedbrudt hans Sundhed, og inden Marie havde plejet ham et Aar, bar de ham paa Kirkegaarden.

Endnu et langt, langt Aar maatte Marie drages med Livet. Saa blev hun pludseligt syg og døde. Hun var under sin hele Sygdom slet ikke ved sin Forstands Brug, og Præsten kunde derfor hverken bede med hende eller berette hende.

En sollys Sommerdag begrov de hende ved Sørens Side, og udover det blanke Sund og de korngyldne Marker, sang det fattige Ligfølge, træt af Varmen, uden Sorg og uden Tanke:

Vreden din afvend, Herre Gud, af Naade,
Riset det blodigt, som os over Maade,
Plaget saa redelig af en Vredes Brynde,
Fordi vi synde.

Thi om du efter vore Synder onde,
Straffed', som du med al Rette kunde,
Da maatte Alting gaa i Grund, og falde,
Ja, een og alle.

Q. Under falsk navn: Mikkel Røg [Mikkel Roeg - Michael Roeg]

Mikkel Røg [Michel Augustinussøn Røg; Michael Rög; Mich. Recco; Michael Roeg; Martin Reug; Martin Ruck]. Født 1685, død efter 1730, muligvis 1736. Stempelskærer og medaljør.

Mikkel Røg var født i Kvæfjord [Kvædfjord], læste hos sin far, men gik (muligvis) også i Bergens Lærde Skole - i så fald formentlig et par år sammen med Holberg. Han blev student i 1699, 3 år før Holberg blev immatrikuleret.

Han blev medaljør og kobberstikker og opholdt sig flere år i København. Han blev anerkendt som en meget habil håndværker og fik til opgave at stikke teksten til den første trykte udgave af [Kongeloven \(1709\)](#).

Nogle år senere søgte han udenlands og fik opgaver i Paris for Ludvig XIV; efter dennes død i 1715 blev han ansat hos den franske regent, Hertug Philippe af Orleans (1674-1723, regent 1715-1723). En fransk internetside skriver bl.a.: »Il est l'adjoint du graveur général et exécute trois portraits de Louis XV, couronné, en 1722.«

I 1715 traf Mikkel Røg og Holberg hinanden i Paris; da Holberg ville til Italien, hjalp Mikkel Røg ham ved at låne ham sit kongelige rejsepas - formentlig for at Holberg kunne spare noget besvær og nogle penge. Oplysningen fremgår af Holberg's første latinske levnedsbrev (se Kragelund's udgave bd. I, s. 130 & 131, s. 156 & 157 og s. 194-196 & s. 195-197; det følgende citat er fra s. 157):

Holberg var blevet hjulpet af en dansker - og skriver: »Det glædede mig ganske særligt, at det var en landsmand, der uafvidende havde hjulpet mig, da han hverken kendte mit navn eller min hjemstavn. Begge dele havde jeg holdt hemmeligt i Italien; naar man spurgte mig om mit hjemsted, svarede jeg, at jeg var fra Aachen, og spurgte man om mit navn, kaldte jeg mig Mikkel Røg, fordi min ven og bysbarn Mikkel Røg ved min afrejse til Italien uden pas havde laant mig sit.«

Dette er også grunden til at Holberg senere - i Bologna - får en erklæring af de gejstlige om at han - *Sign. Mich. Recco* - ikke kan overholde fasten pga sit dårlige helbred.

Kilder:

Carl Frederick **Bricka**: »**Dansk Biografisk Lexikon**« i Project Runeberg's gengivelse: <http://www.lysator.liu.se/runeberg/dbl/14/0480.html>:

Røg, Michael Augustus, Stempelskærer, var Søn af Præst i Nordlandene Augustinus Gabrielsen R. (død 1708 [snarere 1710]) og Margrethe Mikkelsdatter Andersen (død 1706 [snarere 1705]) og var født i Kvædfjord Præstegjæld. Han blev sat i Bergens lærde Skole, hvor han var Holbergs Skolefælle. Student blev han 1699, men opgav Studeringerne for at lægge sig efter Medaillør- og Kobberstikkerkunsten. Han har stukket Skriften til den første officielle Udgave af Kongeloven (1709), men synes ikke at have været anset nok til at faa den kunstneriske Del overdraget, hvilken

udførtes af Reinhardt (XIII, 605). Det vides ikke, om han allerede i 1709, efter at have søgt forskellige borgerlige Stillinger i Norge og Danmark, eller mulig først 1713 er rejst til Paris, hvor han nævnes 1715, da Holberg mødtes med ham der og rejste til Italien paa hans Pas. Efter Udførelsen af en Medaille s. A., forestillende Hertuginde af Orléans, fik han «en raisonnable Pension» og forblev nu i Paris som kongl. fransk Medaillør. I denne Stilling var han den senere saa ansete Medaillør P. Winsløvs Lærer, mulig ved Tiden 1728-30, men derefter tabes hans Spor, og hans Dødsaar er ubekjendt. I Danmark eller for dansk Regning har han, saa vidt vides, kun udført 3 Medailler, til Frederik IV's Fødselsdag (1706), i Anledning af Prins Jørgens Død (1708) og Reversen til en Medaille i Anledning af Grev Stenbocks Tilfangetagelse (1713).

»**Ludvig Holbergs Tre Levnedsbreve 1728-1743**« ved A. Kragelund, Gads Forlag, København 1965.

Internetsider:

Om familieforhold: <http://www.nose.dk/Norge/roeg.html#29>

Franske medaljer:

<http://members.aol.com/jetonsdusacre/vivatrex/indexs.htm>,
<http://members.aol.com/jetonsdusacre/vivatrex/louis15.htm#62>
<http://members.aol.com/jetonsdusacre/vivatrex/louis15.htm#64>

Russiske medaljer:

http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/BIOSKETCHES%20AND%20OTHER%20TEXT/RUSSIA/medallists_of_russian_medals.htm
<http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/RUSSIA/DU%20VIVIER-PETER%20THE%20GREAT-BW110.htm>.

R. De Brorupske skærmydsler. Holberg's breve

Havrebjerg Kirke. Her var Joachim Gynther præst på Holberg's tid og Frederik Svane Africanus hans degn. Begge kom i karambolage, dels med Holberg, dels med hinanden. Foto: Bjørn Andersen, 2005

NOTE AFSNITTET SKAL KORRIGERES, jf. justeret udgave af

<http://bjoerna.dk/Holberg/Breve.htm>

se også:

<http://bjoerna.net/havrebjerg/>

Der findes bevaret et mindre antal af Holberg's breve, som dog i visse tilfælde er skrevet af en skriver. Disse breve kan i nogle tilfælde være formuleret af en anden end Holberg selv, men er dog underskrevet af ham. (Ved siden af de her omtalte breve kommer de mange fingerede som Holberg har skrevet for at de skulle trykkes, dvs. hans levnedsbreve og hans epistler).

Brevene er af forskellig karakter; der er nogle ansøgninger, nogle breve om Sorø Akademi, noget om Holberg's opgivelse af embedet som kvæstor - og nogle forretningsbreve. Blandt de sidstnævnte findes breve fra 1721 til 1731 til en norsk samarbejdspartner - Aage Rasmussen Hagen i Trundhiem [Trondheim] - og nogle breve til én af Holbergs fogeder, Frederik Bjerre [Bierre] på Tersløsegård, foged fra 1748 til sin død fire år efter.

1. Brevene til fogeden

Det er karakteristisk for **brevene til fogeden** at de er meget kortfattede; der har ikke været grund til at gøre noget ud af forhistorie, 'mellemregninger' osv., så de går direkte til sagen og konklusionen. De viser også at Holberg fulgte med i stort og småt på sine ejendomme. Holberg havde stor tillid til Bjerre, men traf dog undertiden selv beslutninger om mindre ting, som fogeden havde forelagt ham enten fordi det var sædvanlig praksis eller fordi fogeden var usikker. I sommerperioden opholdt Holberg sig på sit gods, og man må formode at han dér jævnlig - måske dagligt - har talt med fogeden og har indarbejdet en praksis. Ved en enkelt lejlighed var Holberg formentlig uenig med sin foged, nemlig i spørgsmålet om hvad der skulle ske med en møllerenke.

Holberg havde også en anden foged - Lars Winderslef på Brorupgård - som han mistænkte for fusk og for at berige sig på Holberg's bekostning. Holberg gjorde et forsøg på - fra Bjerre - at skaffe sig pålidelig viden om Winderslev's »forhold«, afskedigede ham i 1749 og anlagde erstatningssag mod ham. Winderslef vandt imidlertid sagen, først ved en kommissionsdomstol - senere også i Højesteret. Enten var Holberg's anklager urimelige eller også havde han ikke været i stand til at bevise dem på rette vis [jeg har pt ikke læst afgørelsen].

[Til Frideric Bjerre]

Jeg haver de to Raadyr item haren og par agerhøns. Winderslef har Jeg ladet vide at han ikke maa befatte sig med Olden. Bræmer fortaalte mig at han hører sig om anden leilighed, hvilket er troeligt, efterdi han hører at Brorup er forpagtet til Giæssing og fiskemesteren. Jeg haver tilladt dem i Vinter at føre 60 kiør til gaarden og saasnart det skeer, maa alt qvæget føres til Tersløse. Det staaer kun paa om der bliver foering nok paa Brorup hvilket fiskemesteren dog mener naar halm og høe bliver Conserveret: Derfor maa og intet selges fra Tersløse. I maa underhaanden efterforske hans forhold, thi ieg er bange for ham denne Vinter. Eders broder Johannes vil gjerne have en Tieneste; Hvis han kunde være beqvem til ladefoget kunde han vel komme til Brorup thi jeg har ingen tillid til Christen Nielsen Som jeg i hast maatte antage. Hvis Præsten trænger til Brænde faaer han udviises et andet træ af samme Størrelse. Jeg haaber at ieg ikke bliver bedragen udi de tanker jeg har om Eders agtsomhed og troeskab

- forbliver

Kjøbenh. den 4 Sept. 1748.

E. beredvillige

L Holberg

Man kunde forhøre om og paa hvad vilkor Søren Jurgensen vilde paatage sig mine kiør fra Brorup.

Naar noget vilt mig tilskikkes maa budet tale med mig først førend han kører det til mit huus.

Kommentarer: Der findes bevaret 6 breve til Frideric Bierre, heraf dog kun et i original - resten er optryk fra en tidligere udgivelse.

[Til Frideric Bierre]

Jeg haaber at J haver ladet [Arent Dam](#) viide at han selv forsikrer sig Winderlefs *effecter*, naar han bortflytter. Bortflyttelsen maa strax skee. Jeg haaber ogsaa at man i tide tager noget korn fra [de svage mænd](#) udj *blæsing* og Havrebiørg til skatter og en maadelig landgilde: thi det er magt paaliggende i sær i henseende til Winderlefs, hvis forsømmelse derved kand beviises. Jeg har bekomet den unge hiort tillige med 11 agerhøns og Murmesterens regning hvorpaa J kand stræbe noget at aftinge. Jeg kand ikke tænke paa [den grove Præsts angivelse](#) uden at ærgre mig. Huderne venter ieg med første leilighed, og et skriftligt svar kand fodres af *Arent Dam*, om han vil imodtage Stillinge korn for 4 [Mark] over kirkekiøb. Man kand dog først forhøre hemelig hos den anden af *Ronsgaard* [= Romsgaard] omtalt kiøbmand om han vill give lidt meer. Hollensberg giør *prætension* paa en kakkelovn. Hvis beviises klarligen kand at den hører ham til, maa han faae den tilbage. Han skriver at Søren Jorgensen [Søren Jurgensen] har haft den til leie. Det er en sag mellem dem. Thi det er alt mig ubekendt. Værelserne maa giores til rette og hvittes mod [de Places ankomst](#). Jeg forbliver

Kiøbenh d 1 Oct 1749.

E beredvillige

L Holberg.

Kommentarer: Dette brev er det eneste af dem til Frederik Bjerre der findes i original (ifølge Verner Dahlerup findes det på Det Kongelige Bibliotek i den Bøllingske brevsamling).

Arent Dam: Arent Dam var købmand og kautionist for ridefoged Lars Winderlev på Brorupgaard.

de svage mænd: Dvs. de der var dårlige betalere.

den grove Præsts angivelse: Præsten der omtales er Joachim Gynther i Havrebjerg, se [nedenfor](#).

de Places ankomst: Verner Dahlerup oplyser at Holberg i 1751 stod fadder til en datter af Edvard de Place (f. 1714). De Place var muligvis forpagter på Holberg's gods.

[Til Frideric Bierre]

Jeg kand letteligen troe at [Romsgaard](#) har været aarsag til denne allarm. Men det er best intet Videre at tale derom, helst efterdi intet endnu er til hinder. Der maa ikke giernes at drive paa tiendens fæstepenge. [Søren](#) kand faae et lidet træ af det omskrevne. Det er best at forspørge sig om kornet udi Holbec hvor mig er sagt at det er betinget til 9 Rdr. tønden. Amtsforvalteren kand nok tillades det omtalte rugghalm. Det er synd, ia det er ogsaa forgiæves at presse den fattige Degne Enke till huset i Skelleberg. Hvis man kand [hieme](#) eller udi de smaa Kiøbstæder faae 11

eller 12 Rdr. for ruggen er uforholdent at lade den føre hid. Der kand udi Callundborg eller Holbek forhøres hvad de vill betinge sig rugg for. Naar de 2 mænd i Havrebiørg giver hver 4re daler eller 2 Rdr. af den øde tomd til landgilde kand de den bekomme. Hvis Qvægsygen skulde nærme sig til *Terslöse*, er best i tide at separere qvæget fra hinanden. Jeg veed endnu ikke hvor stor skade er skeed paa *Brorup*

Kiøbenh d. 11 Nov. 1749

forbliver
E: beredvillige

L. Holberg

[Prinsessenstyr](#) er over det heele gods 8 [Mark] hver *termin* foruden de sædvanlige skatter; men paa de 100 fri tønder alleene de 8 [Mark].

Kommentarer: *Romsgaard*: Verner Dahlerup formoder at den tidligere degn, Romsgaard, er skyld i at den nye, Frederik Svane Africanus, er utilfreds med sin løn. Se nærmere [nedenfor](#).

Søren: Måske menes der en Søren Jurgensen [Søren Jørgensen] der nævnes i flere breve, se fx [ovenfor](#).

hieme: Dvs. på Holberg's gods.

Prinsessenstyr: En særlig skat Kongen havde pålagt landbrugerne i anledning af hans datters bryllup.

[Til Frideric Bierre]

Møllerkonen er færdig at døe af gremelse, om hun skall bindes til [Hans Larsen](#), og lover at indgaae samme vilkor som han. Dette har bragt mig udi stor tvilraadighed, saasom ieg tænkte at forening imellem dem allerede var slutted, og eftersom hun tilbyder samme vilkor, vill ieg saa vel som I underkastes domme om man driver hænde derfra. Det meste som ellers kand staae for øiene er at Hans Larsen derved selv kan blive ødelagd, saasom han alleene er vant til bondearbeide og derfor ikke kand begaae sig saa vel som en der er oplærtd udi handverket. Det vill og blive vanskeligt for ham at gjøre noget fordeelagtigt parti, efterdi han er kommen udi udraab at have været haard imod sin forrige kone. Jeg beder derfor, at I vill tage dette udi nøie betænkning og indeholde med fæstet indtil ieg hører eders videre tanker herom. Imidlertid indtil ieg faaer svar bliver Enken ved Møllen og arbeidet strax maa foretages ved Vandstuen af saadane arbeidsfolk som kand gjøre det forsvarligt. Jeg venter strax herpaa Ed betænkning og forbliver

Kiøbenh d. 14 Oct. 1751

forbliver
E: beredvillige

L. Holberg

Kommentarer: Hans Larsen var Frederik (Larsen) Bjerre's bror, jf. Stig Fjord Nielsen: »*Ludvig Holberg - en godsejer på Vestsjælland*«, Vestsjællands Amt 2004, s. 47.

Måske er der sket en misforståelse? Holberg har troet, skriver han, at møllerenken og Hans Larsen var blevet enige om at giftes. Nu forstår han at det forholder sig anderledes. Da møllerenken er indstillet på at betale den samme afgift som sin afdøde mand, og da Hans Larsen tilmed har et dårligt ry som ægtemand, er det nok bedst at lade enken få det som hun

ønsker det. Alt andet ville udløse kritik, eller dét der er værre.

2. Kontroversen om Staklebro

Broen over Skidenrenden et stykke uden for Havrebjerg - og et par hundrede meter syd for den *oprindelige* Brorupgaard som Holberg ejede fra 1740 (nuværende Slagstrupvej 48). Den nuværende Brorupgaard ligger et stykke derfra, oppe ved landevejen fra Slagelse til Havrebjerg (Kalundborgvej 115). Da jeg var »på billedet« i marts 2005 var der pæn fart i renden; hvordan der så ud omkring midten af 1700-tallet er ikke helt at sige. Foto: Bjørn Andersen, 2005.

Måske var det hér den omdiskuterede bro befandt sig? (Dette er nu bekræftet, se [tilføjelsen](#) nedenfor). Måske lå den omkring 100-200 meter nordligere, tættere på gården? Ifølge gamle skrifter hed den Staklebro - og skulle gå over Tudeå der løber umiddelbart nord for Gl. Brorupgaard.

Holberg skrev til Kongen at han ikke vidste at der var en bro eller hvor den lå. Selv om påstanden skal tages *cum grano salis*, kan den *omdiskuterede* bro, forfalden eller ej, vel ikke have ligget umiddelbart ved Brorupgaard hvor det var sandsynligt at man ville have kunnet se resterne, men kan have ligget et stykke derfra - et andet sted på Holberg's areal. Desuden må den have ligget på strækningen mellem Havrebjerg og Gudum kirker eftersom præsten ville

bruge broen for at komme til Gudum for at prædike; i luftlinie er der knap 5 km mellem de to kirker. [Nærmere oplysninger vil blive søgt i ældre skrifter].

Bent Jørgensen skriver i sin »*Stednavneordbog*«: at *Brorup* kendes i formen *Brothorp* fra en kilde fra 1352 (»*Trap Danmark*« oplyser - bd. 8, s. 818 - at der er tale om Roskildebispens jordebog). Forleddet er substantivet *bro*, efterleddet substantivet *torp*. Betydningen er: *Udflytterbebyggelsen ved broen*. Se evt. Jørgensen's artikel om *torp*. Gårdens navn viser at der i gammel tid har været en bro ret tæt ved gården, måske for at man kunne komme til møllen på den anden side åen?

Engang i Middelalderen er Brorupgaard blevet hovedgård, senere kom den under en anden gård, men i slutningen af 1600-tallet blev den igen hovedgård. I 1714 gik gården på auktion hvor den blev overtaget af Johan eller Jochum Benzon. Benzon lånte penge af Holberg, og det var baggrunden for at Holberg overtog gården i 1740 for et beløb af 16.000 rigsdaler. På Holberg's tid var der kvægdrift på gården - og kornavl - der blev varetaget af en foged, et antal fæstere og daglejere, men der var også fiskeopdræt i nogle damme som en fiskemester havde forpagtet. Holberg opholdt sig selv på gården nogle somre, om ikke alle, fra 1740 og frem. Om han også har været »forbi« gården efter at han overtog Tersløsegaard i 1745 er meget tænkeligt, men jeg ved det ikke.

At der var kornavl fremgår af en annonce som Holberg har indrykket i »*Kjøbenhavns Postrytter*« 15.4.1740 for at skaffe en forpagter til at tage sig af denne:

Gives tilkiende, at Brorup Gaard udi Siælland, nye Ejer agter ved offentlig Auction at lade bortforpagte Brorup Hovedgaards Avling med tilliggende Kirke-Tiende, samt 136 Td. Havre Jord og 12 Td. Byg Jord paa Havrebjerg og Blæsingemark; item Oreboe Gaards Græsgang. Auctionen holdes paa Vertshuset hos Sr. Ostenmeier udi Slagelse førstst. 27. April, og Conditionerne blive imidlertid at see hos Sr. Nissen paa Brorup-Gaard og hos Universitets-Ridefoged Sr. Christian Tostrup udi Roskild.

Avertissementet er optrykt efter Christian Elling: »*Om Brorup og Tersløsegaard*« i: »*Holberg Blandinger*«, København 1941, s. 53. Christian Tostrup var Holberg's søstersøn; han havde tidligere været foged på Brorupgaard - og havde givetvis rådgivet Holberg om overtagelsen af gården.

Forleddet *stakle* ell. *stakkel* i *Stakkelbro*, evt. *Staklebro*, har næppe betydningen 'stakkels'. Måske er meningen at broen engang har været konstrueret på en særlig måde (at man har 'bundtet' træ sammen og lagt over åløbet), eventuelt at den har haft en særlig form - eventuelt at den har været broddet? Søgning i standardværkerne »*Trap Danmark*«, Peter Skautrup's »*Det Danske Sprogs Historie*«, Kristian Hald's »*Vore Stednavne*« og Alex Wittendorff's »*Alvej og Kongevej*« har været forgæves mht *Stakkelbro*, hvorimod »*Ordbog over det Danske Sprog*« og Otto Kalkar's »*Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*« har givet et par idéer. Formentlig har broen oprindeligt været en træbro, men det kan ikke udelukkes at der - på et senere

tidspunkt - er anlagt en stenbro i stedet.

Billeskov Jansen's afbilder en nyere bro i »*Værker i tolv bind*«, bind 8 vis-à-vis s. 185. Ifølge teksten skulle billedet forestille Staklebro. Om det gør dét, eller om der vises en tidligere udgave af broen over Tudeå lige syd for Havrebjerg - eller en tidligere udgave af broen over Skidenrenden véd jeg ikke.

Tilføjelse 30.04.2005: Har læst H.G. Olrik's Brorupgaard i »*Ludvig Holbergs Eje*«, C. A. Jørgensens Bogtrykkeri, København 1946. Heraf fremgår at den omdiskuterede bro lå hvor den nuværende ligger, dvs. syd for Brorupgaard; det fremgår af oplysninger i forbindelse med en retablering af broen efter Holberg's død. Der skulle findes et kort fra 1769 der måske er relevant (A. Borch), dette vil jeg søge at finde ved en senere lejlighed.

Nedenfor følger en **erklæring til Kongen fra februar 1753 om en kontrovers med præsten i Havrebjerg, Joachim Gynther**. Holberg og præsten havde haft større eller mindre uoverensstemmelser gennem nogle år, og det er ikke let at finde ud af hvem der havde mest ret, men noget tyder på at Holberg har optrådt meget påholdende og »konservativt«, fordi det var til hans fordel, og at dette har provokeret både præsten og hans degn.

I den konkrete sag der drejer sig om at Holberg - som godsejer - skal have forsømt at vedligeholde en bestemt bro, er det tænkeligt at præsten havde søgt og fundet »noget« hvor man kunne kritisere Holberg.

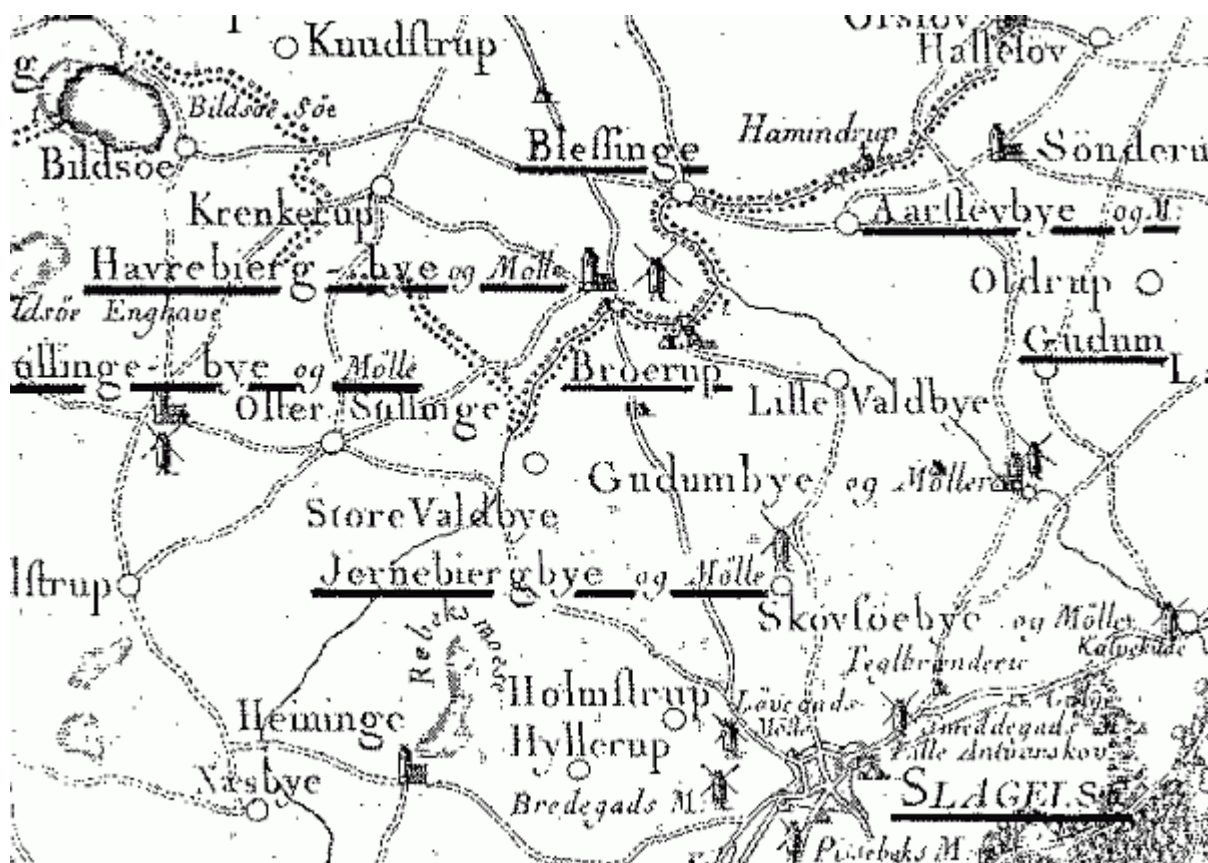
Holberg selv mente der var tale om chikane, eftersom broen ikke havde været i brug i årevis - og han hævdede desuden, hvad der ikke virker overdrevent troværdigt, at han ikke havde nogen anelse om at broen overhovedet eksisterede.

Præsten havde først klaget til amtmanden, der havde afvist sagen af rent formelle grunde fordi den lå uden for hans jurisdiktion, men tilføjet - hvad der nok giver et fingerpeg om hans personlige synspunkt - at præsten kunne klage til Kongen, hvilket han så også gjorde. Holberg er derefter blevet bedt om en udtalelse.

Foruden at argumentere mod præsten i den konkrete sag - bl.a. ved at skrive at præsten ikke havde forelagt sagen for ham selv - anførte Holberg at præsten var en hævngherrig kværlant, at Holberg havde overtalt sine bønder til at holde deres klager om ham tilbage, at han havde bekostet en opretning af både kirken og sine bønderejendomme efter sin forgænger som godsejer, at han havde givet sin formue til Sorø Akademi - og, sidst men ikke mindst, at han var blevet så gammel at han burde skånes for sådanne uberettigede angreb fra præstens side.

Kongens kancelli afgjorde sagen ved at erklære at eftersom Holberg var baron - og dermed havde samme beføjelser på sit gods, som en kongelig amtmand havde uden for godset - så var det op til ham selv at træffe beslutning om

hvad der skulle ske. Man anbefalede ham dog at lade broen genoprette: 'saa paatvivles ikke, at jo Hr. Baron efter gode Tilbud lader den sætte i brugbar Stand'.

Udsnit af kort fra 1772 (C. Wessel). Gl. Brorupgaard ses lidt over midten af billedet (oven over 'rup' i 'Broerup'). Der er tegnet en vej fra Brorupgaard og mod 'Lille Valdbye'; linieføringen er muligvis ikke helt den samme som den nuværende linieføring, men dog tæt på. Dette kort synes at vise at den primære vej til Brorupgaard på dette tidspunkt var dén der gik til Lille Valby, ikke en stikvej fra Slagelse-Kalundborgvejen. Hvis dét er rigtigt må man næsten formode at den gik over Skidenrenden - og at der derfor nødvendigvis måtte være - eller være genskabt - broforbindelse dér.

[Brev til biskop Hersleb {Hersleb}]

Høi-Ædle og høi-ærværdige høist-ærede Herr Biskop!

Min Erklæring paa den af Deres Høiærværdighed tilskikkede Skrivelse, angaaende Degnen i Havrebierg er denne: Den rette Degne-bolig, som Degnene i gamle dage have beboet, ligger udi Guddum, en halv miil fra Havrebierg, hvor Præstegaarden er. Saasom det nu var besværligt, saa vel for Degnen som for Præsten, at være saa langt fra hin anden, saa have de sidste Degne, længe for min tid, leiet en bolig udi Havrebierg, og taget Leie igien af den gamle bolig udi Guddum. Da nu af *Commissionen* blev anordnet, at der skulde være Skole udi Havrebierg, og Degnen

hverken vilde eller vel kunde flytte fra stedet, paatog den forrige Degn *Romsgaard* sig skoleholderiet; hvorpaa Boeligen i Havrebiørg blev saaleedes indrettet, at den kunde være tienlig baade til Skole og Degne-bolig, og haver samme *Romsgaard* 8 samfælde aar rettet sig efter den Kongelige Forordning, og ikke forlanget eller kundet forlange meere end de tillagde 6 Rdr. Da nu bemelte *Romsgaard* blev forflyttet [til Tersløse], antog denne *Africanus* tjenesten paa samme maade: og vidner ieg for Gud, at ieg aldrig har lovet ham noget tilleg; hvilket ieg ikke har kunnet giøre. Thi den Kongl. Forordning sigter til at *soulagere* Bønderne, og siger, at Degnen for Skolehold skal nøies med sit Kalds indkomster og 6 rd aarlig, hvilke denne aarligen har faaet, og derfor quitteret. Men nu kommer han og forlanger fuld Degne-indkomster, fuld Skoleholder-Løn og tvende boeliger. Skulde det gaae an, vilde det heele Lands Degne fremkomme med samme *prætensioner*. Jeg kan ingen nye byrder paalegge Bønderne, som den Kongl. *Fundatz dispenserer* dem for: og det er bekient, at Havrebiørgs Bønder, som ere forsatte, ere af fornødenhed befriede for at betale Landgilde. Jeg maa ellers til slutning tilkiende give dette, at samme *Africanus* for 14 dage siden har været hos mig, og sagt sig at ville staae fra sin fordring, *item* bekiendet, at han har været udsat af andre; og taledes han da intet om at ville flytte til Guddom, og forlade Skoleholderiet. Hvis han bliver ved det forsæt, vil ieg ikke hindre ham derudi; men han maa giøre ansøgning derom: thi ieg faaer ellers saa vel mine egne som *Communitetets* Bønder, der skal holde en *a parte* Skoleholder, paa halsen; Og andre Degne kan der af tage anledning at følge hans eksempel. Factum er dette, at hans Formand har paataget sig skoleholderiet mod tilleg af de 6 rd, og denne ligeledes, uden at betinge sig noget videre; hvilket Begges *Quitteringer* for alle aar udviise.

Kiøbenhavn den 30 Januarii 1753

Jeg forbliver
Høiædle og høiærværdige
Herr Biskops skyldigste Tiener

L Holberg.

[Paa Foden:] Herr Biskop *Hersleb*. [lidskrift:] HøiÆdle og høiÆrværdige Herr *Peder Hersleb* Biskop udi Siællands Stift.

Hersleb) Optrykt efter Bjørn Kornerup: »*Holberg og Degnen i Havrebiørg*« i: Holberg Blandinger, København 1939, s. 31-33.

Allerunderdanigst erklæring paa Præsten herr Jochum Gynthers klagemaal og beskyldninger.

Herr Jochum Gynther er for meget bekient, at hans beskyldninger og angivelser ikke kan eller bør anfægte mig. Jeg har stræbet udi 10 aars tid at leve udi fredelighed med ham; men da ieg en gang fik kundskab om, at han pleiede [hemmeligen med adskillige vogne at bortføre korn af mine bønders agre](#), og ieg for 2 aar siden optog een af saadanne vogne, har han siden den tid gjort mig al fortred. Han begynte strax paa en u-anstændig maade at hævn sig; først at udelade mig af den sædvanlige Kirke-bøn; dernæst ved at nægte Sacramentet til den Huusmand, som af Fogden var beordret til at oppasse ham ved høstens tid, da han dog ikke havde gjort uden at efterleve ordre og at forekomme bøndernes ruine; hvor udover han af Herr Biskop Harboe blev til rette sat ved sidste visitatz. Naar man dette

veed, er let at fatte, [hvi Degnen Africanus understaaer sig efter 12 aars forløb](#), (da i al den tid hans Formand saa velsom han selv har ladet sig nøie med den Løn, som alle andre Degne, der holde Skole, bekomme) nu at forlange dobbelt, og at paadigte mig saadant at have lovet ham. Han, nemlig Præsten, har ogsaa nyeligen indgivet et andet klagemaal over mig til det Kongl. Rente-Camer; hvilket som ugrundet er afviist: saa at 3 differente Beskyldninger ere indkomne udi en tid af een maaned.

Alt hvad han foregiver i denne hans grove og usømmelige beskyldning kan af alle andres vidnesbyrd beviises at være usandfærdigt, og at Godset saa vel som Kirken er udi uforligelig bedre tilstand, end det for min tid har været. Hvad den omskrevne Broe angaaer, da har han aldrig nogen tid til mig talt derom, hvilket han burde have giort, førend han indgiver klage: thi ieg hverken veed, at det mig tilkommer at holde broen ved lige, ej heller veed ieg, hvor den ligger; og naar ieg bliver erkyndiget om, at det mig tilkommer, skal ieg ikke mangle derudi at efterkomme min pligt. Og meener ieg udi publique sager aldrig at have givet onde eksempler til andre. Gid det samme kunde siges om Hr. Gynther! Alt hvad i henseende til ham kan reprocheres mig, er, at ieg for at conservere roelighed, har stedse formanet mine bønder at have taalmodighed med ham, og ikke at poussere adskillige klagemaal, som vilde foraarsage stor forargelse. Han beskylder mig her først for at have vegret mig for Broens reparation, da han aldrig har givet mig det tilkiende; dernæst siger han, at det skeer af karrighed, da det dog er bekient, at ieg giver Godsets indkomster bort til Sorøe Academie. Min allerunderdanigste Erklæring bliver denne, at saasnart ieg bliver underrettet om, at denne Broes reparation mig tilkommer, skal ieg strax bringe den istand. Jeg har fundet fornødent at berette dette om Præsten, saasom ieg maa lave mig paa fleere beskyldninger, og kan være forvisset om, at det ikke vil gaae mig bedre end mine Formænd, ja værre, i henseende til min høie alder og svaghed, som saadanne stød mindre kan taale. Jeg tilstiller Deres Kongelige Majestet allerunderdanigst, om Prousten udi Herredet, Mag. Reenberg, ikke maa tilskrives, at han tilkiende giver hr. Gynther, at han lader mig paa min høie alder være udi fred, og ikke fremkommer oftere med ubeviislige beskyldninger, sær udi ting, som ham ikke vedkommer. Han skriver, at ieg lader alting forfalde til ruine; hvilket er en usandfærdig og ærerørig beskyldning; Thi ieg haver med 500 Rdrs bekostning istand sat Kirken, som stod paa fald i min Formands tid, som Biskop Hersleb kan bevidne. Jeg haver ogsaa igien opretted de forfaldne Bøndergaarde, og foræret bønderne over 80 hæste. Dette tilstilles Deres Kongl. Majestets allernaadigste gotfindende af

Kiøbenhavn
den 26 Febr. 1753.

Deres Kongelige Majestets
allerunderdanigste Arve-Undersaat
og troeplygtskyldigste tiener

L Holberg.

Kommentarer: Erklæringen er underskrevet af Holberg selv, men (ren)skrevet af en skriver.

hemmeligen med adskillige vogne at bortføre korn af mine bønders agre: Der var muligvis tale om at præsten havde kørt korn væk som tilkom ham og kirken i tiende.

hvi Degnen Africanus understaaer sig efter 12 aars forløb: Den forrige degn, Andreas Romsgaard, havde - efter en forordning fra 1739 - fået 6 rigsdaler i løn (om han evt. også har fået naturalieløn, ved jeg ikke - men det må antages at være tilfældet). Dertil kom en indtægt på 6 rigsdaler som Romsgaard fik ved at leje en tidligere degnebolig ud. Tilsyneladende var der enighed blandt jordejerne om at 6 rigsdaler om året i penge var for lidt, og i 1740 havde Holberg (eller en anden på hans vegne) måske tiltrådt at lønnen skulle være 12 rigsdaler foruden korn (4 tønder ryg og 4 tønder byg), tørv, græsning, hø og halm. I 1749 fik Africanus -

døbt Frederik Pedersen Svane - embedet og ønskede at få samme løn, men det ville Holberg ikke give; han ville holde sig til forordningen. Frederik Pedersen Svane klagede, ansporet af eller støttet af præsten, men fik ikke medhold. Først efter Holbergs død blev lønnen hævet. Som det kan ses [ovenfor](#) var værdien af 1 tønne korn ca. 9 rigsdaler.

Stig Fjord Nielsen skriver i »*Ludvig Holberg - en godsejer på Vestsjælland*«, Vestsjællands Amt 2004, s. 50, at tilnavnet *Africanus* skyldtes at degnen var født i Christiansborg i Guinea som søn af en soldat og en lokal kvinde. En præst, Elias Svane, havde taget ham til sig og ført ham til København, hvor han blev student og gav sig til at læse teologi. Derefter rejste han tilbage til Guinea for at arbejde som kateket, dvs. som indfødt præstemedhjælper. Efter 13 år kom han tilbage til Danmark og blev degn i Vestsjælland.

Fjord Nielsen's oplysninger fik mig til at lede efter yderligere information, men så meget var der ikke - i det mindste ikke på internettet. Men H.E. Sørensen har i 1992 udgivet romanbiografien »*Fridericus Africanus. De danske på Guldkysten*« - på sit forlag Melbyhus - og heri var der meget at hente.

H.E. Sørensen har villet have at den ydre historie skulle være korrekt i hans roman - og har derfor gjort omhyggelige arkivstudier, fx har han læst en omstændelig beretning, som *Africanus* forfattede efter sin hjemkomst fra Afrika. Med støtte i den ydre historie har Sørensen søgt at give en troværdig psykologisk beskrivelse - og en forklaring på *Africani* højst ejendommelige liv.

Ifølge Sørensen var *Africanus* ganske rigtig søn af en dansk soldat og en afrikansk kvinde. Han kom i skole i Guinea hos Elias Svane, der adopterede ham og tog ham med til Danmark. De slog sig ned på egnen ved Slagelse hvor Elias Svane havde fået kald. *Africanus* blev efter en tid optaget i latinskolen i Slagelse, tog studentereksamen på Universitetet, kom i gang med teologistudiet - og blev optaget på Regensen. Han blev imidlertid grebet af den pietistiske vækkelse og opgav derfor at fuldføre sine studier - eller også blev han ligefrem forhindret i at afslutte dem på regelret måde.

Derefter tog han til Afrika med sin danske kone, Trine, og fik arbejde som degn og skriver i den danske koloni på Guldkysten. Efter et par år rejste konen hjem til Danmark, hvor hun slog sig ned hos Elias Svane med sin søn. *Africanus* fandt en afrikansk kvinde at leve sammen med og havde periodevis økonomisk og social fremgang, men han blev involveret i forskellige intriger og blev derfor en tid sat i fængsel af guvernøren. Til sidst opgav han tilværelsen i Afrika og rejste tilbage til Danmark, hvor han igen fandt sammen med Trine og efter en rum tid - og en del besvær - opnåede at blive degn og skoleholder i Havrebjerg, der hørte til ét af Holberg's godser, Brorupgaard.

Africanus passede tilsyneladende ikke sit degneembede så godt som krævet og modtog derfor mere end én reprimande. Han var jævnlig indblandet i stridigheder, en enkelt gang vist endda korporligt. Til at begynde med stod *Africanus* sig rimeligt med præsten, Joachim Gynther [Joachim Günther], og fik hans støtte til at rejse det nævnte lønkrav over for Holberg, men senere kom de uoverens og klagede over hinanden til provst og biskop. Provst og biskop gav *Africanus* en alvorlig påtale og truede ham på brødet. Efterhånden skikkede han sig.

H.E. Sørensen mener at *Africanus* blev træt af sit degneembede og forgæves søgte at komme til Afrika igen, enten som udsendt af *Det Dansk-Vestindiske og Guinesiske Compagnie* eller som udsendt af Brødremenigheden. *Africanus* måtte imidlertid blive i sit embede indtil han gik på aftægt i 1785, 72 år gammel. Trine og *Africanus* fik nu en lille lejlighed, som desværre brændte nogen tid efter. *Africanus* kom til sidst på Slagelse Hospital, der fungerede som asyl eller plejehjem for de fattigste; i 1787 er han anført som fattiglem nr. 93. Trine kom på aftægt hos sin søn, der var håndværker; hun døde i 1789.

Anders J. Eriksholm skrev i 1909 en artikel om bataljen mellem *Africanus* og Gynther. Den er optrykt på: <http://bjoerna.dk/Holberg/Africanus.htm>

3. Holberg som kvæstor

Flere af brevene drejer sig om større eller mindre konflikter som Holberg var part i.

Holberg havde gennem nogle år været en meget dygtig **kvæstor**, dvs. forretningsfører for universitetet. Den væsentligste opgave bestod øjensynlig i at have det overordnede ansvar for driften af de landejendomme som finansierede driften af universitetet, men desuden var han involveret i køb og salg. Det var dog ikke altid at Holberg fik afleveret sit årsregnskab til rektor og konsistorium til den tid der var foreskrevet, og da rektor, den teologiske professor Peder Holm, gjorde en anmærkning herom, blev Holberg voldsomt irriteret og insisterede på straks at nedlægge sit embede. Som sin efterfølger pegede han på selv samme Holm. Det kan meget tænkeligt have betydet: *'Det kan du selv om, min fine ven. Når du er så 'dygtig', så kan du selv gøre arbejdet. Farvel og tak'*. Efterfølgeren blev dog en anden - som Holberg selv anbefalede da den værste surhed var fordampet: Juristen Henrik Stampe, professor, sekretær for universitetet og generalauditør.

4. Holberg til skuespillerne (1753)

Et ganske særligt brev fra 1753 er rettet til skuespillerne på 'Den Danske Skueplads'. Holberg var stærkt irriteret over at de havde chikaneret en ny skuespillerinde, madam Rosenkilde. Grunden skulle være at hun i sin enkestand havde haft uægteskabeligt samkvem, men det var en kritik der - som Holberg antyder - kunne have været rettet mod nogle af dem selv. Den virkelige grund var formentlig at de var jaloux på den ny aktrice.

Madam Rosenkilde fik sin debut, men blev pebet ud af publikum. Direktionen mente imidlertid at der var tale om en slags sammensværgelse med skuespillerne og iværksatte en lockout ved at lukke teatret og ved at smække penge-kassen i. Først efter nogen tid genåbnede man teatret.

Madam Rosenkilde måtte opgive karrieren på scenen og fik i stedet arbejde i garderoben. (Holberg's brev kan findes i [Billeskov Jansen's 12-bindsudgave](#)).

5. Materiale

Kilde: »*Holbergs Breve*«, udgivet af Verner Dahlerup, Holbergsamfundet af 3. December 1922, Gads Forlag, København 1926.

Nogle breve er optrykt i sidste bind af Billeskov Jansen's Holberg-udvalg, se nærmere på: <http://bjoerna.dk/Holberg/12-bind-indhold.htm> og under bogstavet 'B' på: <http://bjoerna.dk/Holberg/paa-nettet.htm>.

S. Moderniteten. Om at sætte sig selv igennem. Eremitagen

Kongens Dyrehave nord for København er anlagt over flere omgange. Først blev der anlagt en mindre »have« i Frederik III's sidste regeringsår, senere blev denne udvidet for at man kunne få dét som enhver Enevoldsmonark *måtte* have efter fransk mode: En have til parforcejagt, hvor ryttere på stærke heste kunne jage dyrene. For at kunne nå dette mål måtte landsbyen Stokkerup lægges ned og landsbyboerne flytte andetsteds hen – med en skilling på lommen ...

Christian V, der havde lært parforcejagten ved det franske hof, var ofte i Dyrehaven – og måske blev den hans død, som det siges.

Eremitageslottet er bygget nogle år senere i en vidunderlig blanding af barok og rokokko? Foran slottet, nedenfor, står nogle figurer i geometrisk orden og udtrykker en form for kontrolleret fantasi?

Foto: BA

Eremitagen er fra »Danske Lov«'s tid; Eremitageslottet er opført noget senere - på Holberg's tid (1734 til 1736) - af Christian VI . Det er hans portræt man kan se øverst tv på billedet (det er udført i marmor af Diedrick Gerckens).

Th ses Meleager, der kendes fra den græske mytologi. Se fx <http://en.wikipedia.org/wiki/Meleager>; vildsvinet hvis hoved Meleager holder er det kalydonske vildsvin, se: <http://www.kid.dk/Vark.asp?ObjectId=20864> ... jf Ovid's Metamorfoser.

Foto: BA

T. Moderniteten. Om at sætte sig selv igennem. Struensee

Holberg anså Enevælden for at være det bedst tænkelige statssystem, i det mindste på dén tid og i Danmark, Norge og Island.

Hans opfattelse skulle ses på baggrund af den samfundsorden, der havde eksisteret indtil da, nemlig forskellige konstellationer af konge, adelen og andre samfundsklasser og -lag.

Magtforholdene i disse konstellationer havde skiftet, undertiden var kongen den stærkeste, undertiden adelen.

Fra 1660 var der ingen tvivl om hvor magten skulle være placeret.

En forudsætning for Holberg var givetvis at Kongen levede op til de forventninger man kunne stille til ham. Men det gjorde Kongen ikke altid. Et lysende eksempel var Christian VII der - når det kom til det politiske - måtte styres af andre.

I en kort periode var den styrende Struensee¹, der oprindeligt var blevet tilknyttet Kongen som læge; det var på et tidspunkt hvor den ældre Bernstorff styrede staten². Bernstorff blev senere presset ud som følge af en hofintrige³, og gav derved plads til Struensee politisk leder.

Struensee forsøgte at reformere statssystemet fra oven, men blev stoppet og fjernet ved et statskup under ledelse af enkedronning Juliane Marie og hendes medhjælper Guldborg.

1 Johann Friedrich Struensee (1737-1772), født i Halle (hvor Wolff har undervist; Holberg besøgte ham i øvrigt). Læge. Om hans liv, karriere og henrettelse kan læses mange steder. I Sv. Cedergreen Bech's »Struensee og hans tid«, Politikens Forlag 1972, s. 30, kan man læse at Struensee havde Holberg's »Moralske Tanker« i en tysk oversættelse. Cedergreen Bech mener at Struensee var en art discipel af Frederik den Store og at »Holbergs nøgterne tolerance har tiltalt ham« (jf også Cedergreen s. 229).

2 Johan Hartvig Ernst Bernstorff (1712-1772). Udenrigsminister (konseilminister og oversekretær for Tyske Kancelli der var en væsentlig del af den daværende statsadministration i København); »spillet ud« i 1770 af Rantzau og Struensee. Bernstorff's nevø - Andreas Peter (1735-1797) kom til Danmark i 1758 og blev - efter nogle år - chef for Generaltoldkammeret. Han var en fremsynet mand på landbrugsområdet. Fra 1773 var han udenrigsminister, men afskediget i 1780. Han blev kaldt tilbage af Kronprins Frederik, der i 1784 foretog et kup mod Guldborg [Ove Høgh-Guldborg] m.fl. Guldborg blev »ekspederet« til Århus.

3 Fælles for dem der ville af med Bernstorff var at de var kritiske eller negative over for hans Ruslandspolitik, jf. Cedergreen 218. Bernstorff mente at man så vidt muligt skulle undgå at støde de russiske interesser (Cedergreen s. 226).

Struensee var formentlig blevet fjernet under alle omstændigheder - dvs. også selv om han ikke havde stået i forhold til den unge dronning Caroline Mathilde for dels skubbede han andre interesser til side, dels havde han intet virkeligt grundlag for sin magt. Hans styre hvilede på kviksand (som også i sin tid Griffenfeld¹, og derfor lod han sig forholdsvis let fjerne og erstatte, hvis ellers der var en gruppe af viljestærke personer der ønskede at gøre dette.

Struensee's styre var i flere henseender progressivt, således mht afskaffelsen af censuren [trykkefriheden var ikke uden begrænsninger og der skete visse skærper ... angiv år], et anliggende der også havde ligget Holberg på sinde.

I en vis forstand kan man sige at hans styre var en realisering af flere af Holberg's programpunkter. Og formentlig mente Holberg at nogen - gerne en borgerlig - måtte løfte statsledelsen, hvis den nominelle Konge var ude af stand til det. Ganske vist talte Holberg ofte positivt om Kongens person [her kunne det være fristende at se nærmere på hans beskrivelser af specifikke konger NB tidspunktet for Hs skrivelser], men det var - når det kom til det teoretiske - nok i højere grad funktionen end personen der var det vigtige for H [er det nu rigtigt? H var i lange stræk meget orienteret om at beskrive personer, således i Heltehistorier]

Om Holberg ville have været tilfreds med Struensee eller nogle af de andre aktører kan man ikke udtale sig om, men han ville formentlig have overvejet forskellige muligheder:

- En erstatning af Christian VII med en egnet regent af kongelig herkomst
- En supplerung af et kollegium der skulle træffe de reelle beslutninger ...

1 Se nærmere i Danske Lov ... Griffenfeld havde forsøgt; han lukkede dog på et stort net af »klienter« ... og blev - for så vidt angår den civile del af styret - anset for at have usurperet magten.

U. Skønmaleri? Marstrand's Holberg

Vestsjællands Kunstmuseum udstillede i sommeren 2004 en række af Wilhelm Marstrand's Holberg-billeder - både skitser og fuldt gennemarbejdede malerier. Senere fulgte en tilsvarende udstilling på Teatermuseet i København.

I forbindelse med udstillingen blev der udgivet et **katalog** med forord af museumsfolkene Charlotte Sabroe (Vestsjællands Kunstmuseum) og Ulla Strømberg (Teatermuseet i Hofteatret) og en artikel af teaterforskeren Bent Holm (Københavns Universitet).

Marstrand var fascineret af Holberg's komedier og af figurerne i dem. Han lod sig inspirere af forskellige teateropsætninger, men skabte sit *eget* Holberg-univers, der må have haft betydelig gennemslagskraft, for i lang tid var det udbredt at opfatte Marstrand's gengivelser som særligt *autentiske*, som nogle der udtrykte *traditionen*, for nu ikke at sige: opfattelsen på bjerget [se [note](#)].

Bent Holm anbefaler at man skiller tingene ad. Holberg's Holberg for sig. Marstrand's Holberg for sig. Argumentet er at Marstrand jo ikke var Holberg's samtidige, men en fremtrædende maler fra Guldalderen, en tid der var helt anderledes end Holberg's, en tid hvor udfordringerne - også de kunstneriske - stillede sig på en anden måde.

Hvis man vil spille **autentisk Holberg, kan man prøve at rekonstruere en brydning mellem det bastante og det raffinerede**. Så kan man tage fat i »den store galskab, skarpheden, som var drivkraften i Holbergs projekt«, mener Bent Holm. **Der er eksempler på bid hos Marstrand**, fortsætter han, **men ikke i hans Holberg-malerier. Her er man mere i retning af det pittoreske**.

Måske har Bent Holm ret? Men på billedet ovenfor (s. 15) er der dog - teaterhistorisk autenticitet eller ej - taget godt fat om nogle af de grundlæggende spændinger i Erasmus.

Studenten *står* som bleg missionær og *afslører* at landsbyen - åndeligt talt - er flak som en pandekage, men har ikke fattet at hans kritik er helt ved siden af, og at han selv er den mest overflødige af dem alle, den grinende bondedreng og den stoltserende hane inklusive.

Det hele er blevet til **et spørgsmål om at synes og om at dominere, og i dét spil falder Erasmus ynkeligt igennem uanset sine færdigheder som akademisk disputør**. Han er på intet tidspunkt en *virkelig* udfordring, hverken for den oppustede degn, der kan affærdige ham med det rene nonsens, eller for ridefogeden, som ikke forstår de *fine ord*, men dog alligevel behersker situationen. Forundret - men i fuldkommen harmoni - betragter fogeden det sære fænomen, **bondesønnen der har sluppet jordforbindelsen**.

Her hjælper hverken følsom pædagogik eller moderlige tårer; der er kun ét at gøre (skal man tro komedien), at **tvinge Erasmus ned på jorden**, gøre ham til soldat og lære ham at acceptere bondesamfundets gentagelser og regularitet gennem hårdhændet militær eksercits.

Han *bli'r* klogere, siger han selv, det onde er fordrevet; han lover løjtnanten at bruge sin lærdom fornuftigt for at slippe for militæret og for at få enden på komedie.

Mange ville måske stille sig tilfredse her, ikke Holberg. **Han viser sit underfundige mesterskab ved at opgive dén moderation han ellers er den energiske fortaler for.** Bonden Jeronimus får Erasmus til at indrømme at Jorden er *flak*. Vil Erasmus ikke acceptere meningen på bjerget, ingen Lisbed.

Lidt uskyldigt hykleri må der altså til?

-

Vi ved fra nogle af Holbergs skrifter at han satte stor pris på **fornuftige og driftige bønder**; de var nødvendige og fortjente respekt. Det var desuden først i 1755 at regeringen indbød til drøftelser om landbrugets forhold og dermed lagde op til en meget nødvendig reformering.

På Marstrand's tid var man kommet et langt stykke med en grundlæggende omstilling, men når det nu er *Erasmus* han vil fortælle om, er det vel ikke rimeligt at vente at omstillingen skulle vise sig i billedet; og motivet - modsætningen mellem det luftigt fortænkte og det jordisk ræsonable - var (og er) stadig relevant.

Marstrand's *Erasmus* er et spændende billede der er fremragende komponeret - se personopstillingen og alle dyrene der supplerer personerne; det er hele rejsen værd at tage til Sorø og se figurerne i øjenhøjde.

Note:

Man kan spille *autentisk* teater på flere forskellige måder. Man kan forsøge at ramme et bestemt historisk indhold eller en bestemt historisk form. Eller man kan spille på en måde der er særlig relevant for publikum. Der er ikke nogen af disse måder der er mere *korrekt* end de andre; selv foretrækker jeg teater der er *aktuelt vedkommende*.

Links:

Udstillingen med Marstrands Holberg-billeder kunne ses på Vestsjællands Kunstmuseum i Sorø (<http://www.vestkunst.dk/>) frem til 12. september 2004.

Teatermuseum i København viser udstillingen fra 1.12.2004 (<http://www.teatermuseum.dk/>). Teatermuseum skriver:

»Teatermuseum i Hofteatret på Christiansborg Ridebane genåbner til julesæsonen d. 1.12. 2004 med særudstillingen "Holberg hos Marstrand" i det nyrenoverede museum.

Med malerier fra en række Holberg-forestillinger vises det nære forhold maleren Marstrand havde til forfatteren Holberg. Fra museets samlinger suppleres med fotos fra danske teateropførelser samt danske bladtegneres opfattelse af Holberg på teatret. På Hofteatrets scene vil Holberg-kostumer fra de seneste årtiers teateropførelser give en ekstra kolorit. Udstillingen har været vist i sommermånederne i Sorø på Vestsjællands Kunstmuseum, hvor den blev meget fint modtaget i pressen. Katalog til udstillingen er allerede udkommet.

Museets placering oven over De Kongelige Stalde på Christiansborg Slot i Eigtveds gamle bygning er både krævende og udfordrende. El-installationerne fra midten af det 20. århundrede bliver af sikkerhedsmæssige og æstetiske grunde nu erstattet af skjult lys og klassiske spots. De gamle gulvplanker bliver slebet, og i teaterrummet placeres nye bænke, som er inspirerede af gamle Casino-bænke. De tidligere teaterstole bliver for de bedst bevarede vedkommende udstillet på 2. balkon.

Den allerede eksisterende café udvides og det samme gælder bogladen, hvor bøgerne i øvrigt allerede kan købes på nettet via museets hjemmeside.

Ved genåbningen vises udstillingen Holberg hos Marstrand og i hurtigt tempo følger siden hen større og mindre særudstillinger.«

Erasmus-billedet: KID - Kunst Indeks Danmark: <http://www.kid.dk/Vark.asp?ObjectId=8739>. Klikker du på billedet på KID, kommer det frem i større format (omend kun i S/H).

Andre Marstrand-billeder ifølge KID - Kunst Indeks Danmark: <http://www.kid.dk/KunstnerVarker.asp?ObjectId=218>

Litteratur:

Gitte Valentiner: »*Wilhelm Marstrand. Scenebilleder. En monografi*«, Gyldendal, København 1992.

V. Mystifikation?

Ejnar Thomsen skrev i [1950'erne] at der var flere steder hvor Holberg forsøgte at mystificere sine læsere – deraf titlen på hans bog: *Sfinxen*.

Når man læser en tekst bør man vel altid begynde med at *tage den på ordet* – men der stikker ofte noget under hos Holberg og andre. Der er mange muligheder – og Holberg har brugt mange af dem undervejs i forfatterskabet. Nedenfor nogle eksempler:

Type	Eksempel (+ H-eksempel)	Kommentar
Der bliver sagt ét og ment noget andet (det virkelige budskab står »mellem linjerne«)		
Et (farligt?, problematisk?) emne bliver berørt, men virkeligheden / den virkelige mening skjules eller fordrejes bevidst. Nogle gange måske for at sandheden skal forblive skjult, andre gange når den ønskes opklaret/forstået	Kodeskrift ... Meddelelsen er vigtig og skal videre til rette vedkommende, men denne kan kun forstå den pga særlige forudsætninger eller fordi den pga har den nødvendige nøgle. Måske ville Holberg nogle gange fortælle sine (»rigtige«) læsere hvordan tingene »rigtigt« hang sammen, men han var nødt til at gøre det på en måde som var uangribelig.	
Et (farligt?, problematisk?) emne bliver berørt, men virkeligheden / den virkelige mening skjules eller fordrejes ubevidst	Når de virkelige »behov« sætter sig igennem bag om ryggen på forfatteren og udtrykker sig »med hans ord«; den virkelige mening kan imidlertid kun tydes efter en grundig examination – evt. efter psykoanalytisk bistand (jf. opfattelsen blandt freudianerne). Under tiden er der forfattere der giver en mængde nyttige informationer, men de er ikke selv i stand til at fortolke dem korrekt (jf den udvikling der sker i videnskabens historie. Jf. fx forholdet mellem Tycho Brahe's himmeltolkning og	

Type	Eksempel (+ H-eksempel)	Kommentar
	hans efterfølgeres ... - jf Erasmus Montanus og Spang-Hansens fortolkning, gengivet af Langslet)	
Der bliver talt og talt, men slet ikke om dét der (muligvis) plager »forfatteren« eller »spørgeren«	Når en trænet kriminel taler om noget helt helt andet end dét han mistænkes for	Dette er meget vanskeligt at konstatere; man kan ofte kun gisne (med mindre der kommer supplerende info på et senere tidspunkt eller fra anden side)
Undertiden bliver tingene sat mere mystisk op end der egtl er »grund« til; grunden er at forfatteren vil gøre sig, sit historie eller noget andet mere interessant end det ellers ville være	Umberto Eco taler om dette i relation til » <i>Rosens navn</i> « ...	
Undertiden er der »spor«, men ingen udtænkt fortælling. Når jægeren eller et rovdyr kommer på sporet af eller får fært af et byttedyr ... Lugten i landskabet, mærkerne i jorden, blodsporet ... er det ikke fordi byttedyret vil lede nogen efter sig; hvis det ellers havde en mening om det, kunne man tro at den var lige modsat ... Men for jægeren / rovdyret er sporene nødvendige for at nå målet		
Undertiden er der »spor« ... Fx når den kriminelle ved en fejl efterlader sig ting som en dygtig detektiv kan finde og <i>fortolke</i> på den rigtige måde	Sherlock Holmes og Dr Watson ... Holberg bruger flere steder at sætte »par« sammen eller endda par og mod-par, således flere steder i komedierne ... Planeternes bevægelse på den sceniske himmel, kunne man måske sige. Men hvor planeterne næppe påvirkede hinanden – undtagen efter helt faste mønstre – er det anderledes i det virkelige og dialektiske liv (men midt i mellem i det sceniske univers). Fremviste H måske en dialektisk udvikling? ... Det bør overvejes nøjere	

Type	Eksempel (+ H-eksempel)	Kommentar
	(husk at læse Jens Kruse)	
Holbergs »perfidier« mod Hojer. De var nøje udtænkt? H fik en idé og gennemførte den i sin yderste konsekvens (undertiden var det en provokation der satte H i gang, men så rullede »det« ... - muligvis kom der pga genrevalg osv også andre boller på suppen?)		
Nogle udtrykker sig måske dækket eller sløret for at bearbejde behov/drifter/provokationer som i virkeligheden ser anderledes ud ... her er tale om en slags model-behandling, en simulatorisk behandling ... men så kommer spm.t kan der overføres den ene og den anden vej ...? Eller pr stedfortræder		
Tingene er ikke altid hvad »de« giver sig ud for		

IV. Heltehistorierne

A. Holberg om Skanderbeg

[Klik evt. på billederne på denne side for at få dem frem i større format. Se [note om portrættet nederst på siden](#). Se siden om [Skanderbegs segl](#).]

Ludvig Holberg (d. 1754) udgav i 1739 sin **»Sammenlignede Historier«**. Den fulde titel var noget længere - se billedet ovenfor: *»Adskillige store Helters og berømmelige Mænds, sær Orientaliske og Indianske sammenlignede Historier og Bedrifter efter Plutarchii Maade«*.

Værket er genudgivet senere og indgår f.eks. i bind 11 i [Carl S. Petersen's](#) udgave af Holberg's *»Samlede Skrifter«* (1931). Der er dét særlige ved dén udgave at teksten er sat nogenlunde som på Holbergs tid, dvs. med gotiske bogstaver, men at sidestørrelsen er meget anderledes. Oplaget af *»Samlede Skrifter«* var ikke særlig stort - 430 eksemplarer, til gengæld er bogen trykt på fornemt papir.

Nedenfor følger et fotografisk citat og derefter teksten transkriberet til latinske bogstaver (i den originale tekst står visse vendinger - og fremmedord - i forvejen med latinske bogstaver, nemlig når de er hentet fra latin). På et senere tidspunkt vil jeg tilføje noter til teksten og skrive en kommentar om Skanderbeg og om Holbergs vurdering af ham.

Holbergs tekst er umiddelbart spændende at læse, men den fremstår meget kompakt - hvilket får særlig stor betydning når den skal kunne læses på internettet - og derfor har jeg valgt at dele teksten op i underafsnit; Holbergs egne afsnitsopdelinger er bibeholdt og markeret med indrykning. (I talangivelser har jeg desuden tilføjet et skilletegn, når det var aktuelt).

Som man hurtigt vil opdage betød nogle af ordene ikke helt det samme som de gør nu, men teksten er dog ikke særlig svær at læse - for meningen giver sig ofte ud af sammenhængen. Der er nogle vanskeligheder, men de ligger på et helt andet plan: Hvad *vidste* man på Holbergs tid om Skanderbeg og hans modstandere? Hvad var Holbergs ærinde da han skrev teksten i 1700-tallet?, dvs. i en helt anden sammenhæng end dén Skanderbeg levede, men dog i en

situation hvor det Osmanniske styre stadig eksisterede og kunne være en trussel; så sent som i slutningen af 1600-tallet angreb Osmannerne Wien - i øvrigt under ledelse af en overgeneral med Albanske relationer.

At Skanderbeg må have haft stor militær og politisk betydning i samtiden fremgår tydeligt af Holbergs tekst (og af andre forfattere), men det ser også ud til at man ikke tænkte så meget i nationale baner som man har gjort senere. Man *manøvrerede* og skiftede side, hvis man havde fordel af det. Det samme gjaldt formentlig Skanderbeg selv - for han var trods alt i mange år en fremstående og dygtig officer hos Osmannerne, før han gik *andre* veje. Det samme gjaldt mange andre af Middelalderens og senere tiders Fyrster på Balkan.

En saadan Lykke havde Scanderbeg udi Mahomed's Regierings Begyndelse; hvorudover Sultanen, seende, sig med Magt intet at kunne udrette mod denne Riempe, hvis Asien ingen meer kunde staae imod, søgte at bevæbne sig med List og Underfundighed. Blant Epiroterne var en ved Navn Moses, hvilken næst Scanderbeg var af alle den stridbareste, og udi Krigsvidenskab mest erfarne Mand. Den samme søgte Mahomed at bringe paa sin Side, lovende ham Herredom over Epirum, hvis han vilde falde fra Scanderbeg. Af saadan Løfte lod han sig forblinde, og fra den Tid hemmeligen arbeidede paa at forraske Scanderbeg. Den Epirotiske Helt havde da besluttet tillige med andre Christne at beleire den vigtige Stad Belgrad,

1. Oversigtsskema

Carl S. Petersen's udgave	Billeskov Jansen's udgave	Henrik Stangerup's udgave
Første Tome: Fortale til Læseren	-	Fortale til læseren
Cingiskan og Tamerlan	-	Djengis Khan og Tamerlan
Oran Zeb og Saladin	-	Aurangzeb og Saladin
Akebar og Petrus Alexiovitz	Akebar, Petrus Alexiovitz	Akbar og Peter den Store
Ziska og Skanderbeg	-	Zizka og Skanderbeg
Schach Abas og Soliman	-	Shah Abbas og Soliman
Montezuma og Atapabila	-	Montezuma og Atahuallpa
Anden Tome: Zoroaster og Mahomed	-	Zarathustra og Muhammed
Zenobia og Catharina Alexiewna	-	Zenobia og Katharina Aleksejevna [placeret under 'Heltindehistorier']
Myrr-Weis og Myrr-Maghmud	-	Mir Vais og Mir Mahmud
Mahobed-Kan og Emir-Jemla	-	Mahobed Khan og Emir Jemla
Lucius Sylla og Cajus Julius Cæsar	-	Lucius Sulla og Gajus Julius Cæsar
Socrates og Epaminondas	-	Sokrates og Epaminondas

2. Note om Marinus Barletius

Professor **Minna Skafte Jensen** skrev i 1988 en **artikel om Marnius Bartelius' Skanderbeg-biografi**. Artiklen kan findes på: <http://migesia.dk/Barletius.htm>

Følgende er fundet på: <http://portico.bl.uk/gabriel/treasures/country/Albania/al01.html>

This is not the oldest printed book found in the National Library of Albania (the earliest dates from 1473), but it is the most important one concerning the historical-documentary value of the Albanian culture.

At the center of the work stands the image of George from the Castriots' family (known by the Osmons as Scanderbegi). For a quarter of a century, at the head of the Albanian military alliance, he faced the Ottoman invaders preventing their irruption in Europe. This work points out the influence of the Albanian prince on the political life of Albanian people, of the Balkan Peninsula people and on the Continent.

The author's name, an [Albanian Priest from Shkodra], appears at the top of the preface: 'Marini Barleti Scodrensis de vita & gestis Scanderbeg'. The publication data are taken from the colophon. The title-page is printed in red and black. The initials B.V. belong to the printer from Venice Bernardinus de Vitalibus who in 1508-1510 was working in Rome; this suggests that the book was published around the years 1508-1510. It was republished in Latin three more times: in Strassbourg 1537, in Frankfurt-am-Main 1578 and in Zagreb

1743. It was also translated in many other languages, such as German, Italian, French, English, Spanish, Portuguese, Greek, Polish, Russian etc. Almost all these translations date from the 16th and 17th centuries. In Albanian it was translated in the 20th century (1964).

Barlet's 'History of Scanderbeg' became known all over Europe. Based on his work many well known writers wrote on the life and deeds of the Albanian prince. Among them the Frenchman Jacques de Lavardin wrote 'Histoire de Georges Castriot Surnomé Scanderbeg, Roy d'Albanie', which was published in France six times: 1576, 1593, 1596, 1597, 1604, 1621 (in which year it was published twice in Paris by two different publishers).

Next to the table of contents appears a portrait of Scanderbeg engraved on wood. On the first leaf there is a miniature portrait (5,3 x 5,4 cm) of the author Marinus Barletius. The title page is surrounded with an engraving on wood that contains also the bicephalous eagle, the emblem of the Castriots.

Note om Holberg-portrættet: Portrættet er malet af Jørgen Roed i 1847 som kopi af Johan Roselius' maleri fra 1752.

B. Tillæg: Scanderbeg is one of the greatest generals ever

- the famous historian Ludvig Holberg wrote in 1739

A viewpoint from Copenhagen

By Bjoern Andersen [1], May 2003.

Ludvig Holberg. The original painting is at the Sorø Academy, a copy can be found at [»Tersløesegaard«](#) - the mansion of Holberg near Sorø - and another one in Oslo, Norway.

Professor Ludvig Holberg was the major character in Danish and Norwegian literature at the time of the *Enlightenment* - and he is still much admired.

He was born in Bergen in Norway, went for England for some years in his youth - and then settled in Copenhagen. At that time Norway and Denmark was a dual kingdom, and some Norwegians went to Denmark and vice versa. Later on he travelled some years in France and Italy.

Holberg was promoted to the chair of public eloquence at the University of Copenhagen (est. 1479); some years later he was promoted to the chair of history - and he was a Rector for one year and a Treasurer for some years, too [2].

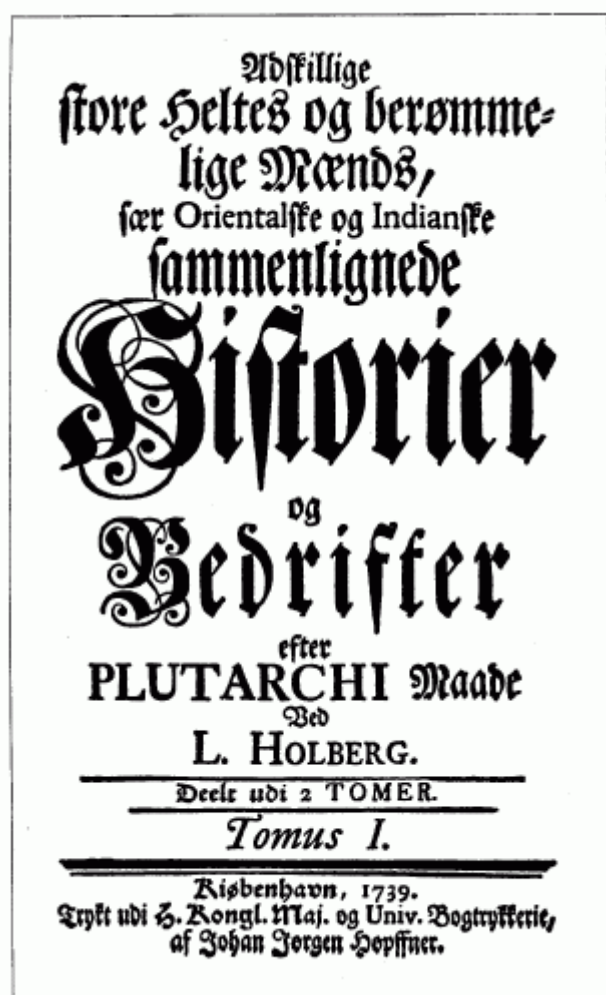
The writings of Holberg

Holberg was a great scholar and a highly productive and versatile writer. His writings were on natural law and natural rights, history and philosophy, but he also made up scathing satires and vivid comedies that are performed even today. Some of the comedies are »*The Political Tinker*«, »*Erasmus Montanus*« and »*Jeppe of the Hill*« [3]. Holberg wrote against haughtiness and false wisdom - in the comedies and in his essays.

In the essays - the '*Epistles*' - he discussed many problems of contemporary importance; like other European writers of that time he - for instance - grappled with the insoluble theodicy-problem [4].

Great Heroes

In 1739 Holberg published '*The Achievements of Great Heroes*' [5]. He had taken inspiration from the ancient Greek writer Plutarch, who once compared outstanding Greek and Roman figures.

'The Achievements of Great Heroes'.

Holberg wrote about 12 pairs: Zoroaster and Mohammed [6], Sulla and Caesar, Socrates and Epaminondas - and Zizka [7] and Scanderbeg. The figures were - as it appears - highly important figures from different times and different places.

One of the favourites of Holberg was Socrates, whom he highly appreciated because of his approach to knowledge and his moderation.

Scanderbeg

Scanderbeg was appreciated as one of the greatest generals ever lived - and for his modesty. According to Holberg Scanderbeg never overrated his position, but stood up as an humble Christian Soldier [8] since he left the Ottoman army and abandoned Islam.

One of the rare Holberg manuscripts (at the National Library in Oslo, Norway). This page is from the story about Scanderbeg - and is written by a scribe of Holberg's. Holberg himself wrote the draft - and the marginal notes in the final manuscript.

Writing about Scanderbeg Holberg took the work of Marinus Barletius (or Barleti) [9] as a starting point, but he formed his own judgment. Possibly, he had an aim of his own to pursue - to promote certain virtues and to discredit other ones.

Holberg realized that Scanderbeg - with limited support - was capable of holding his ground against the Ottoman forces. Even more, he fought the enemy vigorously, defeated him and often put him to flight.

Holberg took an interest in Scanderbeg because of his great military achievements against the Muslims. Here we have to bear in mind the Ottoman attack on Vienna in 1683 [10] - and the Habsburg attack on Kosova and Macedonia in 1689 [11]. At the time of Holberg the Ottomans still were to be considered a dangerous neighbour.

From Marinus Barletius: »*Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum Principis*«.

True, the Ottomans had to give up against Vienna, but the Habsburgs had to withdraw from Kosova too, and that with the Patriarch Arsenije and many Serb followers.

The clashes between the Albanian princes and the role of Scanderbeg

Barletius - and Holberg - is telling about the clashes between the Albanian princes; we understand that Scanderbeg was the leading Albanian prince who could-and-would fight the Ottomans; he united the Albanian princes, but he was not followed unanimously, and some of the princes - from time to time - allied themselves with the Ottoman Sultan.

Scanderbeg therefore also had to make alliances with foreign magnates - the Pope in Rome and the King of Naples. Scanderbeg was an outstanding general, but a master in political manoeuvring as well - and had to be, to uphold his stand. When he passed away in 1468, the Ottomans profited greatly - politically and militarily.

Reading Holberg today

Reading Holberg today is quite feasible for Danes - because of the precise language [12] - but difficult too, for it is not possible to adopt the political and theoretical standpoints. Some of his most important stands on *common matters* - on the other hand - remain valid. His critical approach has been an important inspiration for the posterity, but many of his conclusions have been abandoned - and his historical scepticism has been further developed.

Today, the conflicts in the Balkans are not the same as in the time of Scanderbeg, nor as in the time of Holberg. The Albanians do not fight the Turks, on the contrary they cooperate in the military field. Furthermore, Albania is not involved in a religious or ideological strife between Muslims and Christians. And now, the agenda is to unite the European nations in the European Union for their common good - not to separate them.

Notes

1) MA in Danish Philology & Cultural Sociology (Cph.). An editor of an electronic weekly and the author of some books about Albanian matters (in Danish), cf. <http://bjoerna.dk>.

2) At that time the University met severe problems. Most of the buildings and libraries were destroyed by a great fire in 1728 - and for some years the research and education stagnated. Holberg analysed and criticized the institution. Some years later - in 1788 - a radical reform was carried out. Holberg supported the foundation of the Soroe Academy, a modern institution compared with the University.

3) English editions are available at the internet,

cf. <http://www.ibiblio.org/gutenberg/etext04/cmdhl10.txt>

4) There is, many were thinking, an fundamental inconsistency between a world predominated of agony and misery - and the postulate of an almighty, all-merciful and omniscient God.

5) Published in Danish. It came out in German too at the time of Holberg.

6) Holberg turned on against Mohammed and Islam, since he found a discrepancy between Islam and a rationalistic approach - which he himself supported.

7) Jan Zizka (John Zizka) was a Bohemian General who fought with the Roman Emperor, Sigismund, in the Hussite wars in the 15th century.

8) Possibly, Holberg would not have appreciated the Greek inscription at the seal: *Emperor of Rome and King of the Albanians, the Serbs and the Greek*.

9) 1460-1512 or 1513.

10) Headed by the grand vizier, Kara Mustapha Pasha - a brother-in-law to Ahmed Köprülü from the Albanian Köprülü-family.

11) Headed by the Habsburg General Giovanni [?] Piccolomini - and Georg Christian von Holstein, who was a relative of the Danish King. Pius II - a pope at the time of Scanderbeg - was a Piccolomini too.

12) But the style is old-fashioned and the meaning of some of the words have changed since then.

Literature and information

Scanderbeg

The seal of Scanderbeg at the Danish National Museum. Information from Dr Peter Pentz.

Peter Pentz: »*Den store Albaner*«. An article about the seal and Scanderbeg in the »*Sfinx*«-magazine, March 2003. Cf. <http://www.hum.au.dk/sfinx/TidsskriftetSFINX.html>

Information from Karsten Fledelius, Assoc. Professor, the University of Copenhagen.

Bjoern Andersen: <http://bjoerna.dk/albansk-historie/Seal-of-Scanderbeg.htm>

Bjoern Andersen: »*Krudttoenden i baghaven*«, Soeborg, Denmark, 1999 - the chapter on Scanderbeg. Cf. <http://bjoerna.dk/albansk-historie/krudttoenden.htm>

Ludvig Holberg

'*Epistles*' and '*Memoirs*' [»*Epistler*«, »*Moralske Tanker*« and »*Memoirer*«]. The annotated editions by F. J. Billeskov Jansen.

The chapter on Zizka and Scanderbeg in '*The Achievements of Great Heroes*' [Danish scientific edition by Carl S. Petersen of the collected works of Holberg, vol. XI, Copenhagen 1931]. I have published the chapter in Danish - with some illustrations - at the internet: <http://bjoerna.dk/albansk-historie/Holberg.htm>. Later on the chapter maybe could be translated into English and Albanian.

Comedies, cf.: <http://www.ibiblio.org/gutenberg/etext04/cmdhl10.txt>, introduction in English and three comedies translated.

Readings of Professor, Dr F.J. Billeskov Jansen (†).

Literary handbooks and encyclopaedia (in Danish).

The University of Copenhagen

Ole B. Thomsen: »*Embedsstudiernes Universitet*« vol. 2, Copenhagen 1975.

Vienna 1683. Kosova 1689. General Piccolomini and Georg Christian von Holstein

Barbara Jelavic: »*History of the Balkans*«, vol. 1, Cambridge 1983.

Noel Malcolm: »*Kosovo. A short story*«, MacMillan, London 1998.

Documents from the Holstein-family at *Rigsarkivet* (the Danish National Archives).

Information from *Kriegsarchive* in Vienna.

C. Om Muhammed

Man er gierne lettroende i de Ting, som fortælles om eens Fiender. ... Man kand derfor sige, at alle deslige Historier ere ikke andet end raa Fabler, opdigtede af nidkiere Christne for at gjøre Mahomed desmeere sort, og tiene ikke til andet, end at gjøre dem selv foragtede blant Mahomedanske Skribentere; thi man har ikke nødtigt at bruge saadanne Midler til at vise Mahomedes Bedragerie og falske Lærdom, hvilken ved dens Urimelighed igiendriver sig selv.

Ludvig Holberg

1. Forord

a. Hvorfor ikke holde mund?

Der er en del der kunne tale for - i februar 2006 - at holde sin mund om Danmark og Muhammed og at vente et stykke tid med at udtale sig, for ligegyldigt hvad man vil sige, skal der nok være nogen, der er parat til at misforstå det eller fordreje det.

Når jeg offentliggør Holberg's kritiske beskrivelse af profeten Muhammed, er det *ikke* for - med dén - at blande mig i den *aktuelle* debat, men fordi teksten er en vigtig tekst når man vil forstå Holberg, når man vil vide hvilke grænser der var for hans meget omtalte tolerance, når man vil vide, hvordan han tænkte og argumenterede - og hvordan han formulerede sig.

b. Er der en vis parallel?

Måske er der en *vis* parallel til den aktuelle diskussion, men den er *meget fjern* - og de historiske omstændigheder i 1700-tallet var selv sagt meget forskellige fra nutidens. Den fjerne parallel kan trækkes, fordi der var situationer hvor Holberg's ytringsfrihed blev truet, nemlig i sagen om »Peder Paars«, eller hvor den blev begrænset, nemlig i perioden hvor der var forbud mod at opføre komedier. Endelig var der sandsynligvis flere situationer hvor Holberg var særlig omhyggelig med sine formuleringer for at undgå at blive censureret, anklaget eller gjort *politisk umulig* at læse og tale om. Sandsynligheden taler for at Holberg - i visse situationer - pålagde sig en selvcensur, men der er også mange eksempler på at han *snoede sig* og undgik eller omgik den statslige censur.

c. Hvad man *ikke* kan bruge Holberg's tekst til

Hvad enten man - i dag - i det grundlæggende er tilfreds med Holberg's analyse af Muhammed og Islam eller ej, så har det ikke meget mening at

bruge den eller kritisere den under en nutidig synsvinkel; det ville være en ren *anakronisme*. Teksten er næsten 300 år gammel, den er skrevet i en helt anden historisk sammenhæng, og den kan derfor - under ingen omstændigheder - bruges til *nu* at vurdere Muhammed og Islam med.

d. Hvad Holberg forsøgte: At være nøgtern

Efter min mening gjorde Holberg sig mange positive anstrengelser for at finde ud af hvem Muhammed var og hvad han i virkeligheden stod for; han var også parat til at give ham og Islam en vis kredit. Holberg kom fra en protestantisk og nordeuropæisk kultur, men selv om hans beskrivelse slutter med en skarp kritik af Muhammed og Islam, var der ingen tvivl om at han var nysgerrig, og at han var levende interesseret i at fortælle sine læsere om sine overvejelser.

e. En – eventuel – muslimsk fejllæsning

Tager man teksten efter pålydende og er man troende muslim, vil man formentlig blive provokeret, for *nogle* af de fremsatte påstande svarer ikke til, hvad mange muslimer tror eller mener i dag, men på den anden side burde man kunne glæde sig over, at Holberg kritiserede *nogle* kristne for at fordreje informationer og for at tegne fjendebilleder, der ikke havde grund i virkeligheden.

f. En – eventuel – kristen fejllæsning

Er man troende kristen - katolik eller protestant - vil man muligvis *også* blive provokeret, for nogle af de enkeltstående og mere *dogmatiske* synspunkter Holberg fremførte om den kristne tro, forekommer i dag at være *langt ude*.

Måske havde Holberg en blind plet, måske stak der noget under? Måske mente han ikke, i virkeligheden, *alt* hvad han skrev om kristen dogmatik?

g. Teksten er et historisk dokument

Teksten er et historisk dokument, hverken mere eller mindre.

Men uanset hvad, er den eneste rimelige måde at læse teksten på i dag at tage den som et *historisk* dokument, hvor der er fremført nogle synspunkter, der - med nutidens viden - er mere eller mindre gode.

Vil man forstå Holberg er der i øvrigt ingen vej udenom, så bør man også læse netop *denne* tekst. Den er, når det drejer sig om filosofiske og religiøse

spørgsmål i Holberg's værker, lige så vigtig som hans bog om natur- og folkeretten (se nærmere ovenfor).

h. »Jyllands-Posten«'s korstog

Endelig bør jeg formentlig - for at undgå misforståelser og fejllæsninger - tilføje at jeg syntes det var en temmelig tåbelig ting, man gjorde på »Morgenavisen Jyllands-Posten«, da man i september 2005 offentliggjorde tegningerne af Muhammed; grundlæggende fordi det var overflødigt og fordi ramte helt ved siden af.

Offentliggørelsen af Holberg-teksten skal derfor ikke på nogen måde forstås som en støtte til avisen og dens konfrontatoriske linje. Min argumentation kan man finde i et særligt notat på: <http://bjoerna.net/holberg/JP-tegninger.htm>.

Bjørn Andersen, 18.2.2006

2. Indledning

a. Mahomed gik aldrig Middelveyen

Holberg skrev om Muhammed i sine »Sammenlignede Heltehistorier« fra 1739, og det havde han vigtige og aktuelle politiske grunde til, for Muhammed og Islam stod stærkt på dén tid; så sent som i 1739 vandt osmannerne stærkt ind på habsburgerne, og denne militære, politiske og delvis religiøse styrke anfægtede Holberg i meget høj grad, men han holdt hovedet koldt.

b. »Sammenlignede Heltehistorier«

Holberg brugte en model for sin bog, som grækeren Plutark havde introduceret i oldtiden; men hvor Plutark - af politiske grunde - sammenlignede grækere og romere, gik Holberg andre veje; men også dét var politisk begrundet.

Det var ikke længere forholdet mellem grækerne og romerne der var interessant, men ganske andre forhold - som forholdet mellem Danmark og Rusland og forholdet mellem osmannerne og central- og nordeuropæerne. Dengang var osmannerriget - geografisk set - i langt højere grad en europæisk (foruden en asiatisk) stormagt end Tyrkiet er i dag.

Holberg sammenlignede personer fra oldtid, middelalder og nutid, han sammenlignede personer fra meget forskellige kulturer - og han sammenlignede enkelte kvinder, hvad næppe andre havde kunnet finde på

dengang; senere skrev han en hel bog, hvor det kun var kvinder der blev sammenlignet. Holberg var - på flere måder - meget usædvanlig og moderne i sit emnevalg.

c. Teknikken

Teknikken var generelt den at Holberg forsøgte at give en nøgtern og velbegrundet, men også *pointeret* beskrivelse af personerne, og at han på grundlag af disse beskrivelser foretog en sammenligning og drog en konklusion.

d. Holberg's hensigter

Frem for alt ville Holberg udvide horisonten hos sig selv og sine læsere. Han ville give mulighed for at man kunne få en større historisk og aktuel indsigt, således at man - blandt andet - kunne træffe mere fornuftige politiske beslutninger end det ellers var muligt.

Holberg gjorde en del for at finde personer fra den vesterlandske sfære, der kunne bruges til at promovere moderne 1700-tals dyder som arbejdsomhed, mådehold og tolerance, og han skjulte ikke at han så langt foretrak en nordeuropæisk og moderat protestantisk tankegang frem for en katolsk, men netop i heltehistorierne forsøgte han at kigge ud over den almindelige nordeuropæiske horisont. (Et tydeligt eksempel på denne promovering kan man finde i historien om den albanske middelalderfyrste, Skanderbeg, **se ovenfor**).

Holberg anstrengte sig for at sætte sig ud over tidens almindelige forståelsesmæssige begrænsninger og tilbød en mere nøgtern betragtningsmåde, der tog hensyn til åbenbare historiske forskelligheder. Nogle år senere viste Carsten Niebuhr i øvrigt en tilsvarende nysgerrighed, åbenhed og tolerance, for ikke at tale om hans nærmest holbergske mådehold.

e. Var Holberg forudindtaget mod Muhammed?

Det kan ikke siges med sikkerhed, men det er tænkeligt, at Holberg var noget forudindtaget mod Muhammed, men han gjorde sig en del umage med at beskrive ham på redelig måde og med at tage både ham og Islam seriøst.

Hensigten med netop denne historie har derfor, tror jeg, nok været at kritisere Muhammed, men på basis af en nøgtern og rationalistisk præget beskrivelse af hvad han stod for og hvad hans lære gik ud på. Som man vil se, tog Holberg samtidig direkte afstand fra en række af de falske *kristne* historier, der var i

omløb, og som havde til hensigt at miskreditere Muhammed. Også dette var et meget moderne synspunkt.

f. Objektivitet og kildekritik?

På Holberg's tid var man - generelt set - ikke kommet så langt med hensyn til objektivitet, kildekritik og videnskabeligt baseret religionskritik, det var noget der først for alvor blev udviklet på vores breddegrader i løbet af 1800-tallet, men han tog dog forskellige meget seriøse tilløb i dén retning. Han gjorde sig overvejelser over om en given anekdote kunne være sandsynlig eller ej, han påviste - som nævnt - at nogle af de kristne historier om Muhammed var falske, og han var desuden nået til den meget centrale opfattelse at en religions indretning var meget afhængig af dét sted og de omstændigheder, hvor den var opstået og udviklet.

g. Kristen uredelighed. Osmannisk mådehold og retfærd

Endelig benyttede Holberg lejligheden til at minde om at *kristen* uredelighed og undertrykkende adfærd var én af grundene til at Islam var blevet så udbredt.

En meget vigtig og parallel grund var, mente han, at mange muslimske ledere - som f.eks. den osmanniske sultan - havde udvist mådehold og retfærdighed ved at tillade ikke-muslimer at udøve deres religion frit hvis de blot betalte en særlig skat. Her adskilte muslimske ledere sig tydeligt fra mange vesterlandske, der havde optrådt groft undertrykkende.

h. Teodicé-problemet. Tekstens betydning

Holberg tumlede gennem hele livet med et ganske særligt religiøst problem, *teodicé-problemet* (se nedenfor, s. ...), der drejer sig om den filosofiske modsætning mellem en god og almægtig Gud på den ene side og den store mængde af Ondskab på den anden. I denne diskussion forsøger Holberg, i det mindste til en vis grænse, at anlægge rationalistiske og snusfornuftige synspunkter, men han endte med at give op - eller *muligvis* med at skjule eller fordreje sin egentlige mening.

Muhammed-teksten har betydning for forståelsen af Holberg's teologiske opfattelse, fordi den - muligvis - kan bidrage til en bedre fortolkning af Guds-begrebet og af profeternes funktion i Holberg's optik, men frem for alt måske til en bedre fortolkning af hans synspunkter om sammenhængen mellem historiske omstændigheder og teoretisk og praktisk teologi.

i. Den historiske kontekst 1683-1739

Forholdene i slutningen af 1600-tallet og i første halvdel af 1700-tallet var på *alle* måder forskellige fra i dag, men også dén gang var der et skisma mellem vesterlandsk og muslimsk civilisation, ikke kun i kulturel forstand, men i særdeleshed i magtpolitisk.

Osmannerriget var en levende og farlig realitet for nord- og centraleuropæerne, for der havde været adskillige hårde krige i slutningen af 1600-tallet mellem europæerne, særligt habsburgerne, og osmannerne.

I 1683 belejrede osmanniske styrker Wien, men led nederlag til den polske Jan III Sobieski. Osmannerne var ledet af [Kara Mustafa](#), der i øvrigt var medlem af en fremtrædende albansk familie, [Köprülü'erne](#). Nederlaget førte til at sultan Mehmed IV beordrede den osmannisk-albanske krigsherre henrettet øjeblikkeligt, men dette var i overensstemmelse med traditionen.

Få år efter belejringen af Wien gik habsburgerne til modangreb ved at iværksætte en offensiv ind i Kosovo (1689-1690), men også denne offensiv faldt sammen, dels fordi habsburgerne blev ramt af pest, dels fordi de blev udsat for angreb fra osmanniske styrker og formentlig også fra lokale albanske stammeenheder. Da habsburgerne retirerede, fulgte mange ortodokse serbere med, og dette har - formentlig - bidraget væsentligt til at albanerne kom til at stå endnu stærkere i Kosovo end de havde gjort siden folkevandringstiden, hvor sláverne kom til Balkan.

Én af de ledende habsburgske officerer under offensiven var [Hertug Georg Christian af Sønderborg](#), der måtte overtage kommandoen efter general Piccolomini, som var blandt dem der døde af pest.

I 1700-tallet, på Holberg's tid, gik det osmanniske rige ganske vist ind i en stagnationsperiode, men det var stadig et stort rige som man var nødt til at respektere, hvad enten man så sin økonomiske og politiske fordel i det, eller man var tvunget til det.

I 1714-1718 var der krig mellem Venezia og Habsburgerne på den ene side og Osmannerriget på den anden, der endte med freden i [Passarowitz](#) [Pozarevac], som gav habsburgerne kontrol over dele af Serbien og Vlakiet.

En stor del af hvad habsburgerne vandt i 1718, tabte de igen under krigen 1736-1739 og ved freden i Beograd - dvs. netop på dét tidspunkt, hvor Holberg skrev sine Heltehistorier.

j. Hvorfor trykke teksten nu, i 2006?

Når jeg trykker Holberg's tekst er det ikke for på nogen måde at genere nogen, men for at gøre teksten tilgængelig, så den kan indgå i en diskussion af hvad Holberg mente og hvordan han argumenterede i 1700-tallet. Teksten *kan ikke* og *bør ikke* bruges som et aktuelt debatindlæg.

k. Litteratur

Jørgen Bæk Simonsen: »Islam, Muhammed og muslimer i den danske offentlighed fra Ludvig Holberg til Søren Krarup« (1988), http://www.islamstudie.dk/europa_eurolitteratur.holberg.htm

V. Niels Klim. Statsfilosofisk teater?

A. Niels Klim i Kalundborg

Holberg var nysgerrig, videbegærlig og eksperimenterelyst. Han ville prøve det hele i *sin* verden. Han læste *alt* dét han kunne på biblioteker i Oxford, Paris og Rom. Han så gadeteater - og var *dybt* fascineret. Han overværede akademiske diskussioner og udtænkte argumenter til dem. Han *så* og han observerede.

Holberg spillede fløjte - og var en ynder af den blide og velordnede Corelli - men han trådte ikke selv op som skuespiller. Han lod andre om at gøre hvad han havde udtænkt. Holberg var kuglestøberen *par excellence*, og hvad han støbte var ikke altid så blidt eller velordnet, det kunne være temmelig voldsomt, selv om det var en eftertænksom form for *rationalitet* han stræbte efter.

Ét af Holberg's bedste og dybeste stykker har han slet ikke skrevet, det er andre der har omformet hans latinske »rejsebog« til nutidigt dansk drama. Ikke så mærkeligt at den er blevet det, for den er tænkt og skrevet i billeder og i teatraliske modsætninger¹.

¹ Når »Niels Klim« er skrevet som latinsk roman og ikke som dansk komedie, kan det have flere grunde. Én at Holberg ønskede at stå stærkere over for et internationalt, lærd

Det er fortællingen om Niels Klim, der i sin ungdom kom til sære lande hvor han levede sine idéer og projekter ud, men som måtte flygte for konsekvenserne - og som i sine sidste år med gru og bæven gennemlevede hvad han havde gjort i sine unge år.

Historien om Niels Klim er ikke vendt mod fantasien, så skulle den være vendt mod sig selv. Den er vendt mod at man vælger en teknokratisk fantasi som regent uden at slå eftertanken og følelserne til. Holberg brugte sin fortælling til at eksperimentere med, han ville se og vise, hvad der ville ske, når man gennemførte det »indlysende rigtige« og det teknokratisk overbevisende, når man ensrettede samfundet efter en overdrevent rationalistisk model, men glemte etik og moral.

Vil man spille Holberg i dag, må man tænke ham ind i nutidens problemer, og derfor har dramaturgen Niels Damkjær og skuespilleren Niels Andersen lavet en udgave, der er vendt mod *moderne* tankeløshed, mod at køre sit liv ud ad tangenten uden hensyn til konsekvenserne. Den er vendt mod alskens yuppier, teknokrater og spin-doktorer der sætter »nøgtern« produktivitet og kortsigtet

publikum. En anden at der på dén tid hvor bogen blev skrevet – den pietistiske periode – ikke kunne spilles teater i Danmark.

gevinst over bæredygtighed. Den er vendt mod brutalismen fra Abernes de Forenede Stater.

Holberg kunne mange ting og var dybt seende, men han kunne ikke så godt sige at demokratisk styring måtte være vejen frem, det centrale i et *nutidigt* svar.

Holberg var barn af Enevælden. Han var ganske vist med til at gøre Enevælden mere oplyst end magthaverne var i stand til, men tiden var trods alt ikke moden til et bredt folkeligt demokrati, til en samfundsorden hvor teknokratisk effektivitet kan holdes i ave, måske ligefrem *stimuleres*, af folkeligt modspil.

Denne Holberg er kraftig kost; han er sanselig, fræk og pågående; han er humoristisk og satyrisk.

Vi vidste at Holberg var god til at finde sprækker og til at rejse spørgsmål, og vi så denne aften at Niels Andersen så mageligt kan fylde en komediescene ud med krop og stemme - kun muntert, ironisk, assisteret af en enkel og raffineret scenografi og nogle rent ud vidunderlige dukker.

Niels Andersen kan variere sit udtryk fra det intimt indsmigrende, hen over det naivt humoristiske til det brutalt anmassende, men man véd altid hvor man har ham. Han kan liste afsted som fnuglet, klynkende krykhusar, han kan falde med et tonstungt **brag**: Altid er der denne grundfæstede mistro til magthavere, der kun har magt og ikke har virkelig autoritet.

Det er Holberg, når han er bedst og allermest præcis.

B. Niels Klim på Falster

1. Forår, tåge og klarhed?

I en tid med kraftig turbulens, hofintriger på politisk plan og kraftig tåge ved Farø-broen er der [børneteaterfestival på Falster](#).

Én af forestillingerne var Niels Damkjær's og Niels Andersen's »Niels Klim«, stærkt inspireret af Holberg's fortælling om samme ungersvend - en anden var rap-operaen »Kampen om Danmark« med udgangspunkt i Shakespeare's »King Lear«. Den første så jeg 25. april på [Ejegodskolen](#) i Nykøbing F, den anden senere samme dag på [Nørre Alslev Skole](#) i den nordlige ende af Falster.

Det var to gode - og meget forskellige - forestillinger, der rejser samme indlysende og vanskelige spørgsmål: *Hvad skal vi med klassikerne?*

2. »Niels Klim«

Niels Andersen spiller normalt »Niels Klim« for elever fra 4' klasse og op til aller, aller sidste klasse. Denne gang havde han 3' klasse med - hvordan ville dét gå?

Børn nu om stunder er vant til lidt af hvert, ikke mindst med hensyn til lyd og eftertryk, men det var klogt at han placerede de små bagest og de store forrest, så de sidste kunne agere bolværk for de første. På dén måde gik det godt, og stykket gik fint hjem. Måske faldt de små mest for gøgleren, Niels? De større elever har sikkert også fået noget af det *dybere* med, noget af dét der har været Holberg's intention?

Holberg havde en klar - næsten dramatisk - idé, som han forfulgte i sin latinske roman, og som [forfatteren og dramaturgen Niels Damkjær](#) har respekteret i forvandlingen til moderne dansk teater:

Historien om Niels Klim [er] vendt mod at man vælger en teknokratisk fantasi som regent uden at slå eftertanken og følelserne til. Holberg brugte sin fortælling til at eksperimentere med, han ville se og vise, hvad der ville ske, når man gennemførte det »indlysende rigtige« og det teknokratisk overbevisende, når man ensrettede samfundet efter en overdrevent rationalistisk model, men glemte etik og moral.

Vil man spille Holberg i dag, må man tænke ham ind i nutidens problemer, og derfor har dramaturgen Niels Damkjær og skuespilleren Niels Andersen lavet en udgave, der er vendt mod *moderne* tankeløshed, mod at køre sit liv ud ad tangenten uden hensyn til konsekvenserne. Den er vendt mod alskens yuppier, teknokrater og spin-

doktorer der sætter »nøgtern« produktivitet og kortsigtet gevinst over bæredygtighed. Den er vendt mod brutalismen fra Abernes de Forenede Stater.

Holberg kunne mange ting og var dybt seende, men han kunne ikke så godt sige at demokratisk styring måtte være vejen frem, det centrale i et nutidigt svar. Holberg var barn af Enevælden. Han var ganske vist med til at gøre Enevælden mere oplyst end magthaverne var i stand til, men tiden var trods alt ikke moden til et bredt folkeligt demokrati, til en samfundsorden hvor teknokratisk effektivitet kan holdes i ave, måske ligefrem stimuleres, af folkeligt modspil.

Hentet fra: [Niels Klim i Kalundborg](#)

Mange af børnene blev pirret eller provokeret, når der blev vist »for meget« krop; der blev fniset og grinet og skubbet til sidekammeraten, men det skulle undre mig om nogen tog anstød - alle kunne mærke at den bare mave blev vist frem i en god sags tjeneste.

Efter forestillingen stillede børnene mange, temmelig forskellige spørgsmål, alle konkrete og mest fokuseret på præstation og teknik; de fra 3' klasse var ikke de mindst spørgelystne. »Hvor lang tid har du øvet dig?«, »Må man røre ved dukkerne?«, »Hvornår skal du spille næste gang?«, »Hvad er det for et rør du spiller på?« - en anden elev kunne fortælle om det, for han havde bekendte i Australien.

3. Shakespeare i Nørre Alslev

Efter at vi havde pakket »Niels Klim« sammen i bilen, kørte vi til Nørre Alslev for at se »Kampen om Danmark« i BaggårdTeatret's udgave. Det var meget godt spillet, sunget og koreograferet. Scenografien var flot og effektiv. Musikken velvalgt.

Det var Shakespeare på en helt ny og charmerende måde med mindelser af Bertolt Brecht's ironiske værker og af Ernst Bruun Olsen's »Teenagerlove«. Måske skulle man have holdt sig til intrigerne og magtkampen og glemt det alt-for-moralske om at give plads for kærligheden i politikken? Men gjorde man dét, ville man også give afkald på en meget væsentlig dimension hos *the playwright himself*?

BaggårdTeatret gjorde hvad de kunne for at få publikum med, og det lykkedes fint at få det til at rykke rundt på stolene, til at sige »Yeahh« og »Yeahh, Yeahh« på kommando, til at sige (moderat) frække ord under fnisen og grinen - og til at stemme på én af de to leflende datterstrigler, da det første valg i Lear's republik skulle afvikles.

Det var smart og elegant, næsten frækt, slet ikke at nævne intrigerne i Socialdemokratiet? Den eneste direkte henvisning til Danmark og dansk politik var en papfigur af overspindoktor Jersild, som vel egentlig er mere kendt for at afsløre spin end for selv at lave det? Men alle de voksne tilskuere og sikkert også en del af eleverne kom givetvis til at tænke på kongemordene og

prinsessekåringen i Krag's og Anker Jørgensen's efterhånden *noget* reducerede parti. Svend Auken, Poul Nyrup, Frank Jensen og Helle Thorning var alle med - uden at blive nævnt. Måske også Christine Antorini?

Det var et spændende eksperiment, som gik fint hjem - men som også kunne trænge til en trimning hos mekanikeren. På en måde var operaen »overstyret«; den skulle samtidig være *rap*, inddrage nutidens *spin* og bevare skelet og figurer fra »Kong Lear«. Mindre havde kunnet gøre det med større klarhed og scenisk effektivitet til følge. Stykket var heller ikke blevet ringere, hvis nogle af de moralske pegefingre var stukket i lommen.

4. Hvad skal vi med klassikerne?

Der er to svar - og en mængde der imellem. Det ene svar - *at spille så korrekt som muligt* - er en mulighed. Naturligvis kan man lave historiske opsætninger med »original« dramaturgi og scenografi osv., og sådanne opsætninger kan skabes med stort talent og være interessante for de historisk interesserede. Det andet svar - *at glemme dem og spille noget andet* - er en meget udbredt mulighed der stærkt kan anbefales; der er trods alt løbet en del vand i åen, siden Shakespeare's og Holberg's dage, tingene er i mange henseender så helt forskellige nu i forhold til dén gang.

Men der er også en række svar i mellem de to yderpunkter.

For at finde et *brugbart* svar i mængden kan man stille et hjælpespørgsmål: *Hvem skal det spilles for?* Ikke for Shakespeare, for han er død og borte. Ikke for Holberg, han har siden længe hvilet i Sorø Klosterkirke. Ikke for *traditionen* eller for ministerens kánon, for den er ikke noget levende menneske. Der er kun ét svar der holder: For et nutidigt publikum.

Vil man bevare traditionen, må man forny den. Vil man bevare dansk kultur og identitet, må man følge med tiden.

Fornyer man ikke traditionen, vil ingen krumspring hjælpe. Man kan producere så mange kánon'er man vil eller udstede ministerielle forordninger og bandbuller - det vil ikke gavne, kun bekræfte børn og unge i at traditionen hører til på museum, der kan være så udmærket det ellers vil, men aktualitet og udfordring ejer det ikke.

Holberg for at tage ham, var en moderne mand for sin tid, men hverken sandhedsvidne eller profet, der kunne forudse hvad der ville ske. Han var en mand af *sin* tid. Et moderne teater må respektere dét og være en del af sin egen tid. Opgaven består derfor ikke i at vise at Holberg »*inderst inde*« var demokrat, men at lære af dén måde han i sine bøger rejste og tacklede forskellige problemer på. Noget er generelt gyldigt; noget skal oversættes til nutidigt sprog.

Holberg forholdt sig ofte helt anderledes kvalmt i det praktiske liv end når han ytrede sig i skrifterne med overblik, tolerance og overbærenhed; han var involveret

i temmelig mange bataljer, og selv om han benyttede sit *vid*, var det ikke altid *kønt* det han gjorde.

- - -

Der findes en særlige genre ved siden af den historiske mulighed: Illustrationsteatret eller rekonstruktionsteatret. Frivillige kan iklædes middelalderlige dragter og agere smede, bønder og fanger bag lås og slå. Måske spilles efter drejebog, måske ikke. Det kan være rigtig glimrende og give en fornemmelse af »*hvordan der rigtigt var*«, men det har ikke så meget med det rejste spørgsmål at gøre.

Vil man spille klassikere i dag, skal det være for nogen der gider se teater. Det skal have et indhold, og indholdet skal vedrøre påtrængende, nutidige problemer.

Erfaringerne op gennem 1900-tallet viser at teatret skal holde sig fra den akademiske analyse og *de rigtige svar*, men koncentrere sig om dét som teater er bedst til: At stille spørgsmål, at provokere, at gøgle, at vise problemerne - men at holde sig fra at dissekere dem videnskabeligt og at løse dem; det første har vi disputatserne til, det sidste politikerne og praktikerne.

Der findes andre glimrende genrer som ligner teatret. Sportskampene og cirkus og meget andet. Ikke mange vil drømme om at få en fodboldkamp serveret i datidens dragter. Ikke mange vil lede efter en politisk mening i en cirkusforestilling. Fodboldkampe og cirkus er hvad de er, underholdning og for sjov - og jo bedre der bliver spillet eller kæmpet, desto mere underholdende er forløb og resultat.

Teater kan noget andet. Det er *derfor* man kan stille spørgsmålet om det har mening at spille klassikere og hvordan det kan gøres. Hver gang, man vil

forsøge, står man over for en stor udfordring, for der er lettere måder at leve på og at spille teater på.

VI. Holberg's filosofi og hans behandling af teodicé-problemet

A. Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800

1. Holberg som filosof

Jesper Breinøe i rollen som tjeneren Sganarel. Billedet er fra Sorø Amatør Teater's opførelse af »Sganarel's rejse til Det Philosophiske Land« på Tersløsegaard i Dianalund 26.6.2004. Foto: BA. Sganarel erfarer at Det Philosophiske Land, det land der regeres af Filosoferne, er et frygteligt sted at leve.

Steen Ebbesen og Carl Henrik Koch har i 2004 afsluttet udgivelsen af »**Den Danske Filosofis Historie**« i 5 bind. Bind 3 er skrevet af Carl Henrik Koch og handler om oplysningstiden - dvs. 1700-tallet - og kan læses uafhængigt af de andre. Undertitlen er: *Dansk filosofi i filosofiens århundrede. Fra aristotelisk skolefilosofi over wolffianisme til diskussionerne omkring Kant.*

Når jeg har taget fat i bogen er det primært for Holberg's skyld. **Hvordan bliver Holberg beskrevet af en fagfilosof? Hvilken rolle spillede han på filosofiens område?**

Koch har givet Holberg sit eget kapitel og taler overmåde positivt om ham, men **egentlig stod han - hvis man tager bogen efter sit pålydende - mutters alene**, for fagfilosoferne tog ikke Holberg alvorligt; de diskuterede ikke hans synspunkter, han fik ingen med- eller modspillere - og han fik slet ingen efterfølgere i dén kreds. (En ganske særlig undtagelse var Frederik Christian Eilschov der døde ganske ung - men som var usædvanlig produktiv, og som Koch har skrevet et smukt, grundigt og spændende kapitel om).

Holberg bliver dog, kunne man tilføje, i modsætning til fagfilosofferne fra 1700-tallet stadig læst. De fleste læser en komedie eller to, men der er også dem der læser andre af hans skrivelser - særligt hans *moralske tanker*, hans erindringer og hans *epistler*, hvori man finder meget centrale dele af hans filosofi - hvorimod meget af hans historieskrivning er gået i glemmebogen.

Når man læser den filosofiske Holberg i dag, er det dog næppe for at lade sig inspirere af hans overvejelser i en mere snæver forstand - for meget er passé - men for at få et indtryk af hvad man var optaget af i 1700-tallet og for at se bagom komedieforfatteren. **Den væsentligste grund til at man læser den filosofiske Holberg i dag er af diskussionshistorisk og litteraturhistorisk art.**

Det karakteristiske for Holberg som filosof var - skriver Koch - hans **snusfornuftighed og hans jordbundethed**. Han brød sig - i mange tilfælde - ikke om dén måde fagfilosofferne formulerede de store problemer på, og han brød sig heller ikke om dén måde de tacklede dem på.

Først og fremmest ville han ikke acceptere påstande der ikke kunne bekræftes i praksis. [Dette gjaldt dog ikke udelukkende, for i diskussionen af teodicé-problemet (se [nedenfor](#)) inddrog han - ikke mindst i den sidste del af sit liv - synspunkter der hverken kunne be- eller afkræftes, men som hvilede på teologiske dogmer].

For det andet ønskede Holberg - men det har sikkert samme »rødder« som snusfornuftigheden og det jordbundne - **at indtage »et afbalanceret standpunkt« - et midelvejens standpunkt** - og kunne han ikke nå til en egentlig konklusion lod han ofte diskussionen parkere med et på-den-ene-side-og-på-den-anden-side.

Formentlig var der meget forskellige grunde til at Holberg parkerede et problem, måske skyldtes det undertiden politiske eller andre taktiske hensyn?, det sidste er dog ikke noget Koch kommer ind på. Holberg kunne ikke, hvis han ellers ville, skrive hvad som helst, dels fordi der var grænser for hvad der *måtte* skrives, dels fordi Holberg havde sin egen samfundsmæssige position at tage hensyn til.

Helt i overensstemmelse med snusfornuftigheden, jordbundetheden og midelvejen udviste Holberg - for det tredje - **stor nysgerrighed og tolerance** - han orienterede sig i mange forskellige retninger og var i sine unge år langt omkring - [men undertiden kunne hidsigheden løbe af med ham som i »slagsmålet« med konkurrenten [Andreas Hojer](#)].

Alt dette er behandlet udmærket i bogen, men der er nogle sider af Holberg jeg kunne ønske mig at Koch var kommet lidt mere ind på.

Først en mere simpel ting: Som bekendt testamenterede Holberg det meste af sin meget betydelige formue til **Sorø Akademi** - der i 1747 var blevet

genetableret som en universitetslignende institution for unge adelige, et ridderakademi. Når Holberg ville støtte Sorø og ikke Københavns Universitet, som han ellers havde været en succesfuld *kvæstor* - dvs. godsadministrator - for i mange år, var det formentlig fordi han så et større potentiale dér end på Universitetet. Det var ikke kun fordi han derved kunne blive baron, opnå skattefrihed og samle en endnu større formue - eller fordi hans støtte til Sorø ikke ville »drukne« som den ville, hvis den blev givet til Universitetet. Men hvordan var hans relationer så til de lærere der underviste på akademiet i hans levetid, især den meget yngre og meget spændende **Jens Kraft** (1720-1765, professor i Sorø fra 1747), der omtales udførligt i bogen? Kendte de overhovedet hinanden? Udvekslede de synspunkter? Påvirkede de hinanden? (Så vidt jeg ved er Kraft slet ikke nævnt i *Epistlerne*, ej heller i Verner Dahlerup's udgave af Holberg's breve, men det kan man ikke udlede noget sikkert af).

2. Indskud om Jens Kraft

Stig Fjord Nielsen skriver i »*Ludvig Holberg - en godsejer på Vestsjælland*«, Vestsjællands Amt 2004, s. 14, at Holbergs kiste blev indsat i et gravkapel i træ i Sorø Klosterkirke. Kapellet var opført efter tegning af Jens Kraft. Nogle år senere blev kisten indsat i en sarkofag - af norsk marmor - der var udformet af Johannes Wiedewelt.

»*Dansk Biografisk Lexikon*« (1887-1905) skriver således om Jens Kraft:

Kraft, Jens, 1720—65, Filosof og Matematiker, født i Frederikshald, mistede tidlig sin Fader, Anders K., der var Kapitajn ved det norske Infanteri, men blev opdraget hos sin Farbroder Major Jens K. til Rostrupgaard i Thy. Ved privat Undervisning blev han Student 1738 og derpaa Alumnus paa Borchs Kollegium, hvor han udgav et Par Disputatser (»*Explicatio in Newtoni arithmetica universalis*«, 1741, og »*Theoria generalis succincta construendi æquationes analyticas*«, 1742), der vidnede om en ikke ringe matematisk Dygtighed. Han blev Dekan paa Klosteret og 1742 Magister, hvorefter han tiltraadte en fleraarig Udenlandsrejse. Efter sin Hjemkomst blev han Professor i Matematik og Filosofi ved Sorø Akademi (1746). K. dyrkede nemlig tillige Filosofien og begyndte sin litterære Virksomhed med Udgivelsen af en Række efter den Tids Maalestok gode Lærebøger i »*Logik*« (1751), »*Ontologi*« (1751), »*Kosmologi*« (1752), »*Psykologi*« (1752) og »*Naturlig Theologi*« (1753). De 4 sidste have Fællestitelen »*Metafysik*« og stemple saaledes Forfatteren som en Tilhænger af Wolf, hvis Forelæsninger han havde hørt i Halle; dog røber han en vis Selvstændighed og er i Modsætning til sin Mester en ivrig Tilhænger af Newton. 1760 udgav han »*Kort Fortælling af de vilde Folks fornemteste Indretninger, Skikke og Meninger*«, en Slags filosofisk Anthropologi, som vakte en ikke ringe Opsigt og blev oversat paa Tysk. Aaret efter begyndte J. S. Sneedorff Udgivelsen af sit Tidsskrift »*Den patriotiske Tilskuer*«, hvori han tog Ordet for en friere og naturligere Opdragelse af Ungdommen og ivrede mod al død Lærdom og videnskabeligt Pedanteri. Med fuld Ret gjorde han sig lystig over den daværende Filosofis abstrakt formalistiske Fremgangsmaade og spottede særlig den Wolfiske matematiske Methode, der foredrog Filosofien som en Slags Geometri i Læresætninger, Beviser osv. uden at agte paa den afgjørende Forskjel mellem de matematiske, selvskabte og de filosofiske, forefundne Udgangspunkter (Nr. 14). Skjønt Sneedorff dermed i Virkeligheden hverken var gaaet Filosofien eller de matematiske Videnskaber for nær, og skjønt K. selv i Almindelighed havde taget en vis Afstand fra Wolfs matematiske Methode, følte han sig dog opfordret til at træde i Skranken for »de grundige Videnskaber« over for »de smukke«, og han udsendte 1761 sine »*Kritiske Breve til Videnskabernes Fremvæxt og Smagens Forbedring*« og endnu samme Aar »*Fortsættelse af de kritiske Breve*«, hvori han fremhæver, hvorledes et Lands og Folks Velfærd til sidst dog beror paa de økonomiske og praktiske Forhold og disse atter paa de forskjellige theoretiske og anvendte Naturvidenskabers Højde og Rækkevidde, medens de saakaldte smukke Videnskaber i saa Henseende kun have en underordnet Betydning og tilmed let ved deres Sky for Grundighed og Objektivitet kunne foranledige Forvirring og Splittelse. Striden kulminerede og endte med Sneedorffs iltre Tillæg til Nr. 56 af »*Tilskueren*«, der af K. optryktes med en Række skarpe Anmærkninger. I Virkeligheden havde de to Modstandere nærmest skudt forbi hinanden, og i det mindste Sneedorff synes ogsaa snart at have indset dette og fortrudt Kampen. K. kastede sig nu paa ny over matematiske Arbejder og udgav paa kongelig Opfordring 1763 sit Hovedværk: »*Forelæsninger over Mekanik (Dynamik)*«, og det følgende Aar 2. Del:

»Forelæsninger over Statik og Hydrodynamik med Maskinvæsenets Theorier«, et Arbejde, der viser Forfatteren som en dygtig Fremstiller og som grundig hjemme i al sin Tids Mathematik og Fysik. Bogens I. Del blev siden oversat baade paa Latin og Tysk.

Foruden de nævnte Arbejder har K. skrevet en Afhandling: »Systema mundi deductum ex principiis monadicis«, der blev optaget i Berliner-Akademiets Samling over Monaderne (Nr. 10). End videre skrev han forskellige Afhandlinger i »Det kjøbenhavnske Selskabs Skrifter« : »Betænkninger over Newtons og Cartesii Systemer«, »Anmærkninger over de Ligheder (dvs: Ligninger), i hvilke flere Værdier af den ubekjendte Størrelse ere lige store«, »Methode at bevise, hvorledes man i alle Tilfælde kan bestemme den ene ubekjendte ved en uendelig Følge af Terminis, som gives ved den anden, i de algebraiske Ligheder, som indeholde to ubekjendte«, »Om Sjælens Udødelighed«, »Om Træernes Natur« o. fl. Det er i den næstsidste af disse Afhandlinger, at K. (1754) kommer ind paa en vel dristig Sammenligning mellem Bevidsthedslivets Udvikling og de matematiske Kurvers Ordinater; den sidste Afhandling er en Række Reflexioner over Saftstigningen hos Planterne, foranledigede ved, at Forfatteren har set et knækket Træ, der endnu kun hang ved Stubben ved en Strimmel Bark, sætte Frugt; Tankegangen har ikke, som N. M. Petersen antyder, noget med Goethes Plantemetamorphose at gjøre.

K. var 2 Gange gift; han døde 1765.

3. Holberg som filosof, fortsat

Déngang var Københavns Universitet finansieret af indtægter fra godsdrift, dvs. bl.a. ved fæsteafgifter fra bønder. Holberg var kvæstor fra 1737 til 1751 og efterfulgte Thomas Thomsen Bartholin (der var tiltrådt i 1732). Holberg fratrådte da han - efter Hans Gram - var blevet Universitets Senior. Både som kvæstor og som senior var han fritaget for at undervise.

Der er bevaret nogle breve fra Holberg om Sorø Akademi, dels om hans testamentariske gave, dels om besættelsen af nogle af professoraterne. Han er i et par tilfælde blevet spurgt hvem han ville pege på som professor inden for de områder han havde interesse eller indsigt i, dvs. professoraterne i historie i 1747 og i stats- og folkeret i 1747, 1750 og 1751. I 1750 og -51 peger Holberg på Jens Schiølderup Sneedorff der også - efter *nogle* drøftelser frem og tilbage - fik stillingen.

Både Holberg og Kraft havde været i Halle. Holberg på et kort ophold i 1709 (hvor han flygtigt traf Christian Thomasius), Kraft mange år senere, i 1744 - hvor han sandsynligvis har studeret en tid hos Christian Wolff. Til forskel fra andre wolffianere (og i nogen grad Holberg) så Kraft positivt på Newton's fysik og søgte at forene »Wolff« og »Newton« (jf. Koch, s. 175 ff.). Om Kraft's betydning skriver Koch (s. 184):

»Krafts originalitet bestod ikke i, at han var en slags præ-kantianer, men i det mere beskedne, at han forsøgte at forene newtonianismen, især som han havde mødt den [hos franskmændene], med wolffianismen og derved radikaliserede den empirisme, som på trods af rationalistiske tendenser var karakteristisk for Wolffs filosofi.«

Holberg foretrak - særligt til at begynde med - Descartes' hvirvelteori, men kom sandsynligvis i tvivl, se således hans **Epistel 449**, hvor han - noget tvetydigt - åbner muligheden for at Newton's fysik kan have noget for sig:

Til * *

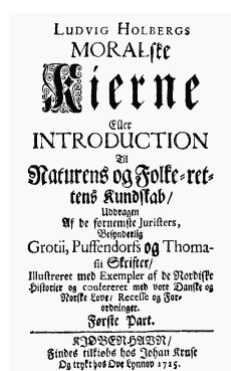
Min Herre laster udi det mig tilskikkede Skrift dette, at *Autor* een og anden gang nævner den u-endelig store Verden. Hand meener, at en saadan Talemaade er en Christen u-anstændig; Thi, hvis Verden er u-endelig, gøres den til GUD, og *Spinozismus* derved indføres. Men af en og anden *Expression* maae man ikke fordømme et Skrift, man maae læse det heelt igiennem førend man felder Dom. Og seer man da, eftersom *Autor* paa adskillige andre Stæder udi Skriftet skiller GUD fra Verden, og tilskriver ham Skabningen, at hand ved denne Talemaade ikke meener andet end den tilsyne værende u-endelige Verden. Den store Engelske *Astronomus Edmund Halley*, synes dog her udi at gaae for vidt, saa at hand ikke vel kand undskyldes, endskiønt hand alleene taler om Verdens U-endelighed, som en puur *Probabilitet*. Hans Ord ere disse: Man troer, at Verdens *Systema* efter det Begreb vi nu omstunder derom have, indtager det heele *Spatium*, og at den derfor er virkeligen u-endelig. Fix-Stiernernes Betragtning, som man ved Middel af

Perspectiver seer at være mindre og mindre, synes at bestyrke den Mening om Verdens U-enderlighed. Sandelig, hvis Verdens *Systema* var indskrænket, da, hvor stor Udstrækning man end vilde forestille sig, vilde den dog befatte ikke uden en liden Punct, naar man lignede den med det u-endelig *Spatium*, hvoraf Verden maatte saaledes være omringet paa alle Sider, og i saa Maade maatte de yderste Stierne ved deres Tyngde stige ned til dem, som ere nær ved Middelpuncten, ja de vilde nærme sig til dem med saadan Fart, at de med Tiden vilde foreene sig med de samme: Derimod siger hand, dersom Verden er u-endelig, ville alle dens Parter forblive udi deres Ligevægt, og i Følge deraf vilde hver Fix-Stjerne beholde sin Platz, eller bevæge sig indtil den fandt et Sted hvor den kunde hvile sig i Kraft af saadan Ligevægt. Det er derfor siger hand, at nogle holde for, at den Meening om Verdens U-enderlighed er ikke ilde grundet. Saavidt *Autor*, til hvis Undskyldning man kand sige dette, at hand giver denne Lærdom ikke ud for sin egen, men siger ikkun at nogle holde den for, ikke at være ilde grundet. Man kand og ikke nægte, at der udi synes at være nogen Rimelighed, naar det staaer fast, at Stierne holdes udi Ligevægt, ved at den ene tynger paa den anden fra alle Kanter. Men Religionen tillader ikke, at man for at *conservere Newtons Systema* gjør Verden til Gud og *confunderer* de Skabte Ting med Skaberen.

Jeg forbliver etc.

En andet ønske er lidt mere omfattende; det drejer sig om Holberg's bog om **Natur- og Folkeretten**.

Bogen nævnes ganske vist et par steder, men det forekommer mig at Koch med fordel kunne have gjort mere ud af den. Ikke fordi der er tale om et meget originalt værk i moderne forstand (store partier er inspireret af Pufendorf og Thomasius, i en del tilfælde er der tale om en meget direkte »oversættelse«), men fordi værket er et stort anlagt forsøg på at få »tingene« til at hænge sammen.

Holberg's store indsats bestod ikke så meget i at han udviklede en ny natur- og folkeret, men i at han formulerede og formidlede den på en meget slagkraftig måde - endda på et letflydende og underholdende dansk.

Det er ganske rigtigt når Koch skriver at Holberg ikke var meget for de store filosofiske systemer, og at hans store filosofiske værk, *epistlerne* - i det mindste på overfladen - er meget løst struktureret. Men så meget mere nærliggende kunne det have været at inddrage *Natur- og Folkeretten*, som netop er et sammenhængende og gennemkomponeret værk, der sagtens »tåler« at blive læst dén dag i dag.

Dertil kommer at dette værk - til forskel fra flere af de andre - er ét som Holberg har arbejdet på gennem det meste af sit voksne liv, og man kan derfor være relativt sikker på at han har tænkt de forskellige problemstillinger - der behandles - godt igennem. Én af bogens påstande (som muligvis stammer fra Pufendorf og Thomasius i Halle) var at samfundets love må respektere de naturlige love for - i det lange løb - at kunne blive accepteret og håndhævet. Men samtidig argumenterer bogen også for en bestemt type af stat, den ideelle udgave af dén stat der blev etableret af Frederik III i samarbejde med borgerskabet og præstestanden¹

Endelig bør det nævnes at flere af de temaer som Holberg tager op i *Natur- og Folkeretten* behandles af Koch's personer (og af Koch selv), sidst naturligvis af A.S. Ørsted - der indtager en central rolle i konstitueringen af den danske retsvidenskab. Ørsted gjorde sig overordentlig dybe overvejelser om relationen mellem filosofi og ret - omend han, ifølge Koch, endte med at konstatere at retsvidenskaben måtte løsrides fra filosofien, for i retsvidenskab og filosofi benyttede man sig af helt forskellige videnskabelige metoder og man havde helt forskellige formål med sin aktivitet. [Jeg har ikke undersøgt det, men jeg vil formode at Ørsted har anset Holberg for at være alt for jordbundet og »ude på en galej« (hvis han overhovedet har læst *Natur- og Folkeretten*)].

Når man disponerer et bogværk som *Den Danske Filosofis Historie* må man koncentrere sig og foretage en række strukturelle og indholdsmæssige valg. **Her har man valgt at kombinere to »vinkler«; på den ene side en kronologisk, på den anden side en »institutionsbaseret«; første del handler om de filosoffer der havde professorater på Københavns Universitet eller Sorø Akademi og anden del om de filosoffer der måtte skaffe sig deres levebrød på anden vis.** Desuden er der kapitler der binder tingene sammen.

Bogens struktur forekommer at være både klar og effektiv, og beskrivelserne af hvad de enkelte fagfilosoffer mente er grundig, varieret og velskrevet; de enkelte filosoffer får »hvad de skal have«, men til gengæld bliver der en del gentagelser, som man dog næppe skal være ked af, for på den måde bliver nogle af de lidt vanskeligere temaer behandlet flere gange.

Med i købet får man desuden en antydning af hvad der kan have været årsagen til at det (danske) filosofiske landskab i den grad skiftede karakter i løbet af 1700-tallet.

1 Jf. BA Danske Lov-udgave ...

Nogle af de danske filosoffer blev **inspireret fra Frankrig** (Descartes (1596-1650), Bayle (1647-1706), Montesquieu (1689-1755)) og **England** (Locke (1632-1704), Hume (1711-1776)), men den største inspiration fik man øjensynlig fra **Tyskland**. I begyndelsen af 1700-tallet var det Leibniz (1646-1716) og Wolff (1679-1754) der satte dagsordenen, i slutningen var det Kant (1724-1804). **Men én ting er at Leibniz, Wolff - og senere Kant - sagde noget nyt og spændende, men hvorfor vandt det i dén grad genklang i Danmark?**

Skyldtes det at der var problemstillinger og synspunkter i den eksisterende filosofi der var utilstrækkelige eller forkerte? Skyldtes det at de nye problemstillinger og synspunkter var bedre? Var årsagerne af immateriel eller af materiel art?

På s. 31 finder man følgende betragtning, som virker meget sandsynlig:

»Når wollfianismen og dens opfattelse af overensstemmelsen imellem fornuft og religiøs tro vandt fodfæste i Danmark og fik så stor udbredelse, som den gjorde, var én af årsagerne, at dens intellektualisme var i overensstemmelse med den åndelige udadvendthed, reformiver og virkelyst, der omkring 1750 blandt andet i kraft et økonomisk opsving havde afløst pietismens følelsesbetonede og indadvendte kristendom.«

Når man i slutningen af 1700-tallet på det filosofiske Parnas hældede mere i retning af Kant, hang det muligvis sammen med at man havde brug for en filosofi der var bedre til at formulere et *individualistisk* standpunkt (jf. s. 36).

4. Enheden krakelerer og bryder sammen

Matematikeren og filosofen [Christian Wolff](#) [Christian Wolf] i Halle, f. 1679, d. 1754. Wolff var samtidig med Holberg (de døde samme år). Billede fra Koch's bog (s. 23). Wolf formulerede en særlig udgave af Leibniz' filosofi i et sammenhængende og konsekvent system »*som tillod selv mindre filosofisk kyndige at ræsonnere wolffiansk*«. Blandt de vigtigste elementer var modsigelsessætningen, den tilstrækkelige grunds princip, princippet om de uskelnelige størrelses identitet, monadelæren og læren om den præetablerede harmoni (se Koch s. 22). Wolff blev - af nogle - bebrejdet at hans lære førte til determinisme og for derved at være i strid med lutheranismen. Af samme grund blev Wolff i en periode forvist fra Halle, der var pietismens åndelige centrum.

Ét af de problemer der blev grundig diskuteret i 1600- og 1700-tallet var **teodicé-problemet**, dvs. diskussionen af hvordan man kunne forestille sig en Alvidende, Algod og Almægtig Gud og samtidig måtte konstatere at der var så meget Ondskab til i Verden.

Dette problem forholdt de fleste filosoffer sig til, ikke mindst Bayle og Leibniz - og på dansk grund Holberg. Dét var et problem der skilte vandene, og diskussionen var medvirkende årsag til at Filosofien måtte træde ud af Teologiens sfære. Men diskussionen blev også en medvirkende årsag til at Teologien måtte træde den modsatte vej og udvikle sig til hhv. *tro* og *kirkelig praksis* (begge dele til forskel fra en religionsvidenskab).

Ved 1700-tallets begyndelse var det nødvendigt for filosofferne og teologerne at give rationelle, fornuftsmæssige, forklaringer på alle ting, samtidig med at man forsøgte at fastholde forestillingen om en sammenhængende filosofi, teologi og etik. Én af dem var **Holberg** der på den ene side tog afstand fra de grundlæggende katolske forestillinger og på den anden side søgte at gribe problemet fornuftsmæssigt an, men som dog fastholdt nogle af den lutherske teologis grunddogmer.

Teoretisk set kunne man forestille sig en fuldkommen verden, et paradys på jord - en verden uden ondskab. Når den eksisterende verden slet ikke så sådan ud, måtte der nødvendigvis være en god grund, en grund der var i overensstemmelse med forestillingen om den Alvidende, Algode og Almægtige Gud.

Problemet var af overordentlig stor betydning, for kunne man ikke finde en sådan nødvendig grund, var det en nærliggende konklusion at Gudsforestillingen ikke kunne opretholdes. (Eller at man - som hhv. Kant og Kierkegaard gjorde på et senere tidspunkt - måtte skille videnskab fra tro og opgive ethvert forsøg på at bevise eller forklare Guds eksistens).

En af de mest udbredte forklaringer - på at den foreliggende verden ikke var et paradys - var at det ville være i konflikt med den lutherske forestilling om **menneskets fri vilje** og om menneskets ansvar for sine handlinger. Hvis menneskene havde en fri vilje, måtte de nødvendigvis også kunne træffe *forkerte* valg som allerede Adam og Eva.

Det måtte - mente man - være en logisk konsekvens af denne forestilling at de mennesker der led skade af den ene eller anden grund ville blive kompenseret på et senere tidspunkt, dvs. i Paradis, for ellers var Gud jo ikke Algod eller Almægtig.

Havde man ikke allerede taget forestillingen om **det Evige Liv i Paradis** som en forudsætning, måtte man nødvendigvis nå til denne forestilling som en art konklusion på sit bogholderiagtige ræsonnement.

En anden konsekvens af ræsonnementet var - mente man - at **man måtte anse den faktisk foreliggende Verden som den bedst mulige af alle verdener**. Ganske vist kunne Verden ikke være et Paradis, men den måtte dog være bedre end alle tænkelige andre udgaver, for selv om Gud havde givet mennesket en fri vilje og en fornuft, måtte der være grænser for hvor galt det kunne gå.

Der var givetvis en del, også blandt teologer og filosoffer, der kunne acceptere en sådan forklaringsmodel, men der var mange der - mere eller mindre fokuseret på dette problem - begyndte at gå helt andre veje, for Verden var ikke hvad den tidligere havde været.

Det aristoteliske verdensbillede var efterhånden faldet helt sammen efter angreb fra Kopernicus (1473-1543), Galilei (1564-1642), Kepler (1571-1630) og Newton (1642-1727). Også Ole Rømer (1644-1710) havde i 1676 bidraget til sammenbruddet - og til tegningen af en ny dynamisk verdensmodel - ved at påvise lysets tøven. Selv om der henstod mange forklaringsproblemer, var det guddommelige på tydelig retræte fra den fysiske verden.

Harvey (1578-1657) havde analyseret og beskrevet blodets kredsløb og bidraget til en afmystificering af menneskelivet - og hævdede desuden at

pattedyrene slet ikke var uforanderlige, men havde udviklet sig fra at være æglæggende. Et logisk spørgsmål kunne være: Hvordan så det oprindelige menneske ud? Var det som vi forestiller os det i Bibelen - eller var det noget mere »naturligt«. (De mange opdagelsesrejser havde givet anledning til mange gisninger om »naturlighed«).

Grotius (1583-1645) og Pufendorf (1632-1694) havde - uanset deres kristne baggrund - reableret Naturretten på grundlag af helt andre principper end dem der kunne udledes af Bibelen.

Måske er det her forklaringen - på at forestillingerne fra 1600-tallets slutning og begyndelsen af 1700-tallet måtte forlades og erstattes af nogle andre - gemmer sig? De gamle forestillinger var ikke længere tilstrækkelige eller dækkende og *måtte* erstattes. Det var ikke kun pietismen der blev forladt, der var tale om et langt mere grundlæggende paradigmeskifte.

5. Hvad blev tilbage? Hvad kom i stedet?

Men selv om flere af de grundlæggende forestillinger måtte forlades var der andre der blev opretholdt, fordi de havde vist sig at »holde vand«, således logikkens **modsigelsesgrundsætning** som indebærer at »noget« ikke kan være sandt samtidig med at dets negation er sand (groft sagt: A og ikke-A kan ikke eksistere samtidig).

Desuden **virkelighedssætningen** eller **eksistenssætningen: jeg er**, jf. Descartes' berømte cogito-sætning, som dog formentlig ikke er formuleret af ham selv, men af en dygtig pædagog - og som fik sin finurlige udformning af Holberg i »Jeppe på Bjerget«.

Og endelig opretholdt man en særlig **kausalbetragtning** der stammer fra Middelalderen: **Ex nihilo nihil** eller **nihil sit sine causa sufficiente**. Direkte oversat betyder det hhv.: *Fra intet (kommer) intet og intet eksisterer uden at der er en tilstrækkelig grund*, men disse »negativt« formulerede sætninger blev i almindelighed udlagt »positivt«: *Alt har en (tilstrækkelig) årsag*.

Ved begyndelsen af 1700-tallet var der imidlertid meget i filosofiens sfære der trak i retning af en **begrebsafklaring**. Man kritiserede hinanden sønder og sammen for ikke at ræsonnere korrekt, for at foretage skæve syllogismer, for at foretage ringslutninger (dvs. for i det skjulte at have forudsat dér der skulle bevises), for at konkludere at der var en kausal sammenhæng hvor der kun var tale om en analogi osv. (se fx s. 186) - og sidst men ikke mindst: for at påstå ting der ikke var empirisk dækning for.

Men når det oprindelige filosofisk-teologiske grundlag faldt sammen, opstod der et særligt problem: **Det moralske eller det etiske problem. Hvordan kunne man - som filosof - begrunde en moral, hvis man havde forladt den teologiske sfære? Og afledt heraf: Hvordan kunne man begrunde en retsorden, hvis man ikke kunne henvise til en guddommelig orden?**

Mange filosoffer hævdede det gamle standpunkt på forskellig måde, **at man ikke må gøre mod andre, hvad man ikke vil have at de skal gøre mod én selv**. Et standpunkt som **Kant** gav en ekstra drejning i slutningen af århundredet ved at postulere sit **kategoriske imperativ** at et menneske aldrig må betragte et andet menneske som et middel. Ifølge Koch's udlægning gik Kant - i det mindste på et bestemt tidspunkt - også ind for *det mosaiske retalionsprincip*, dvs. **Moselovens øje-for-øje-tand-for-tand-princip**, som indebærer at man skal være berettiget til at »betale tilbage« fuldstændig proportionalt, hvis man blev krænket (se fx s. 346 f.).

Var de enige om denne maxime - *at man ikke må gøre mod andre, hvad man ikke vil have at de skal gøre mod én selv* -, var de imidlertid uenige om hvordan den burde eller kunne begrundes. Lå begrundelsen i en gensidig forsikring? Ved at give afkald på at handle rent egoistisk, kunne man (mere

eller mindre) sikre sig imod at andre behandlede én selv rent egoistisk. Eller lå begrundelsen på et helt andet og højere niveau?

»Men hvad kan det vel være for en lov der er således at forestillingen om den uden indskrænkning kunne kaldes absolut god uden hensyn til den forventede virkning. Da jeg har berøvet viljen enhver tilskyndelse til at adlyde en eller anden lov udfra de konsekvenser en handlen efter loven ville medføre, så bliver der som princip for viljen intet andet tilbage end **den almengyldige handlingslov, den nemlig, at jeg aldrig skal bære mig anderledes ad end at jeg samtidig kan ville at min maksime skal være en almengyldig lov.** Det drejer sig her om den blotte lovmæssighed, der tjener, og dersom begrebet pligt ikke skal være en illusion og et blot indbildt begreb, nødvendigvis må tjene, som princip for viljen. Dette er i fuld overensstemmelse med den almindelige fornuft i dens bedømmelse af handlinger; den almindelige fornuft har altid det omtalte princip for øje.«

Fra Immanuel Kant: »*Grundlæggelse af Moralens Metafysik*«. Uddraget er fundet i Justus Hartnack (red.): »*Kant*«, Berlingske Filosofi Bibliotek, København 1966, s. 198. Min udhævning med fed.

»Nu hævder jeg at mennesket, og ethvert fornuftsvæsen i det hele taget, eksisterer som formål i sig selv, og ikke blot som et middel for vilkårlig brug for denne eller hin vilje. Ethvert menneske må i alle de handlinger der er rettede mod det selv eller mod andre fornuftsvæsener altid tillige betragtes som mål. Alle tilbøjelighedernes genstande har kun et betinget værd. Thi dersom tilbøjelighederne, og de derpå begrundede behov, ikke var der, så ville deres genstand være uden værd. Men tilbøjelighederne selv som kilde til vore behov, vil så langt fra at have en absolut værdi i sig selv, for hvis skyld man ønskede dem, snarere være noget ethvert fornuftsvæsen ønsker helt at blive fri for. Værdien af alle de genstande der er resultat af vore handlinger er således altid betinget. De væsener hvis eksistens ikke afhænger af min vilje men af naturen har derfor, forudsat det ikke er et fornuftsvæsen, kun en relativ værdi som middel og kaldes derfor sager. Fornuftsvæsener kaldes derimod personer; allerede deres natur udmærker dem ved at være et mål i sig selv, dvs. som noget der ikke blot kan benyttes som middel og som derved begrænser al vilkårlighed (og som er genstand for agtelse). Personer er altså ikke blot subjektive formål hvis eksistens har værdi for os som virkning af vore handlinger; de er også objektive formål; dvs. de er væsener hvis eksistens er et mål i sig selv; de er formål i hvis sted man ikke kan sætte noget andet som de blot skulle tjene som middel til. Thi der eksisterer intet andet end personer der har absolut værdi. Var alle værdier betingede, og derfor uden nødvendighed, så kunne der ikke findes noget højeste princip for fornuften.

Skal der således gives et højeste praktisk princip og - når det drejer sig om den menneskelige vilje - **et kategorisk imperativ**, så må det udgøre et objektivt princip for viljen. Dette princip dannes udfra forestillingen om det der er et nødvendigt mål for enhver eftersom det er et mål i sig selv. Det skal følgelig kunne tjene som en almengyldig praktisk lov. Dette princip grundlag er dette: **Den fornuftige natur eksisterer som mål i sig selv.** Således må mennesket nødvendigvis forestille sig sin egen eksistens. For så vidt er det altså et subjektivt princip for menneskelige handlinger. Men ethvert fornuftsvæsen betragter sin egen eksistens på samme måde og gør det udfra de fornuftsgrunde der gælder for mig. Det er derfor også et objektivt princip, og da det er det højeste praktiske grundlag må alle viljens love kunne udledes af det. Det praktiske imperativ er således dette: **Handl således at menneskeheden i din person såvel som i enhver anden person altid tillige behandles som mål og aldrig kun som middel.**«

Fra Immanuel Kant: »Grundlæggelse af Moralens Metafysik«. Uddraget er fundet i Justus Hartnack (red.): »Kant«, Berlingske Filosofi Bibliotek, København 1966, s. 214-215. Min udhævning med fed.

Samtidig udvikledes af nogle **en særlig pragmatisk eller differentieret tilgang til religionen og trosudøvelsen**. Skulle man virkelig forstå verden og de dybe sandheder, skulle man være i stand til at forstå sin bestemmelse og træffe de nødvendige beslutninger i overensstemmelse hermed således at man kunne **blive så fuldkommen som overhovedet muligt**, måtte man have de nødvendige forudsætninger; man måtte være filosof - eller i det mindste velorienteret og indsigtsfuld.

Flertallet kunne aldrig komme så langt, og derfor måtte religionen og trosudøvelsen finde sin særlige funktion som dét der skulle til for at sætte flertallet i stand til at handle i overensstemmelse med sin bestemmelse.

Spurgte man fortalernes for denne opfattelse, ville de aldrig acceptere at de tænkte kynisk eller at de anså troen eller religionen for den simple mands erstatning for fornuft, men derimod at der var tale om en meget menneskevenlig og nødvendig måde at tænke på. Det ville være umenneskeligt at forudsætte at dén der ikke *kunne* nå en høj grad af indsigt skulle handle *som om* han havde opnået den.

Imidlertid lå denne form for differentiering ikke langt fra en anden differentiering (som der er talrige eksempler på i praksis), nemlig i en differentiering mellem dén etik der gjaldt for magthaverne og dén der gjaldt for det store flertal.

Jeg har Holberg mistænkt for at han opgav at fuldføre sine overvejelser over teodicé-problemet af tilsvarende årsager som lå bag den første form for differentiering.

Måske har han, som dén rationalist han var, erkendt at forestillingen om den Alvidende, Algode og Almægtige Gud ikke kunne opretholdes.

Men tilsyneladende er han vendt tilbage til en simpel luthersk opfattelse, selv om det ikke kan udelukkes at han gjorde dette på skrømt, fordi det var det klogeste i en overordnet samfundsmæssig sammenhæng - og i øvrigt også nødvendigt hvis han skulle opretholde sin egen position i samfundet.

Om min mistanke er korrekt eller ej, kan næppe afgøres, for der kan siges meget *pro-et-contra*. Vi er derfor i en situation der minder en del om dén man er i, når man vil prøve at argumentere for og imod nogle af de grundlæggende lutherske forestillinger. Om dem gælder det samme, at de hverken kan bevises eller modbevises.

At der er adskillige af de religiøse dogmer som det må være svært - for ikke at sige umuligt - at opretholde når man tager de senere års naturvidenskabelige

resultater i betragtning, ændrer ikke ved det grundlæggende. Man kan ikke - selv med dén viden vi har i dag - bevise eller modbevise Guds eksistens.

I en vis forstand er vi på samme sted som på Holberg's tid: Hvordan skal eller kan man begrunde en etik når man ikke kan støtte sig på guddommelige principper?

Efter min mening kan man kun *postulere* en etik - og derefter gøre ét af tre:

(1) Sætte den igennem med magt (hvad der evt. ville være i modstrid med etikken selv),

(2) diskutere den igennem på demokratisk og fredelig vis, foretage de nødvendige ændringer og sikre den med nødvendige magtmidler -

eller

(3) opgive den igen.

Derimod kan man ikke nøjes med at insistere på et kategorisk imperativ, for erfaringen viser at det er alt for skrøbeligt og usikkert. Skal en etik få eller fastholde en realitet er man nødt til også at tænke i hvordan man vil håndhæve den.

Se evt. min diskussion af Kai Sørlander's bog »Om Menneskerettigheder. Er en global etik mulig?« i »Albanske Studier«, bd. 1, København 2002, s. 90 ff.

6. Et særligt område: Matematikken

Flere af dem vi i dag primært opfatter som filosoffer var overordentlig dygtige matematikere - og omvendt, således Leibniz, Wolff og Newton - og på dansk grund: Jens Kraft i Sorø. Leibniz og Newton grundlagde uafhængigt af hinanden differentialregningen; Wolff forsøgte (som mange efter ham) at anvende matematikkens metode og systematik inden for filosofien.

Men der var flere af 1700-tallets filosoffer der mente at filosofi og matematik tilhørte helt forskellige videnskabelige sfærer alene fordi udgangspunktet for filosofisk og matematisk virksomhed måtte være grundlæggende forskelligt. Mens filosofferne ved begrebsafklaring - dvs. ved en nøje analyse af en række udsagn - kunne »ende« med at formulere en rensset påstand, gjorde matematikerne det modsatte, de indledte med nogle påstande og udledte deraf en serie almen gyldige konsekvenser, dvs. konsekvenser der altid ville optræde på de givne forudsætninger.

I dag vil man nok hævde at der ganske vist ikke er overensstemmelse mellem filosofien og matematikken, men at der er forskellige typer af overlapninger, og at man kan have stor fordel af fra tid til anden at bytte briller.

Desuden kan man vel hævde at man - når man taler om virkelighedsorienteret filosofi og virkelighedsorienteret matematik - ofte står over for samme grundlæggende problem: Hvordan kan man beskrive virkeligheden mest adækvat og med den største succes? Og herunder: Hvordan kan man være sikker på at ens forestillinger er korrekte?, dvs. hvordan kan de kontrolleres?

Fra en noget senere tid kendes et muntært eksempel på at man har udviklet noget nær samme metode og nået til samme (tekniske) resultater på tre forskellige områder. Filosoferne udviklede den formelle logik. Matematikerne tilsvarende mængdelæren, og »datalogerne« udviklede (eller videreudviklede) den boole'ske algebra (efter **George Boole**, 1815-1864; jf. også bidrag fra **Augustus de Morgan** (1806-1871)). Hver »approach« havde sit særlige formål, sin specifikke notation og sine specifikke »tekniske regler«. Med den boole'ske algebra kombinerer man meget komplekse serier af A'er og ikke-A'er på kreativ vis, hvad alle der har rodet med elektronisk eller digital styring er vidende om og udnytter til mange forskellige formål.

I 1700-tallet udviklede den engelske **Thomas Bayes** (1702-1761) de første elementer i en matematik, der har fået navn efter ham. Hans matematik drejer sig om hvordan man - bedst muligt - kan udtale sig om hvad der vil blive resultatet af gensidige påvirkninger (og tilbagevirkninger) i »et komplekst system«. Denne form for matematik lå langt fra de temaer man »normalt« beskæftigede sig med i 1700-tallet og er også først for alvor blevet videreudviklet efter 2' Verdenskrig, hvor man har rådet over den nødvendige computerkraft, og har bl.a. haft til formål at tjene som hjælpemiddel for efterretningsvirksomhed og for militær virksomhed.

7. En pudsighed

Der er en lille pudsighed. Side 258 udnævnes **Tyge Rothe** af forskellige grunde til at være Danmarks mest *typiske* oplysningsfilosof, men ikke desto mindre er det ikke ham, men bifiguren **Jens Schiøderup Sneedorff** der pryder forsiden. Sneedorff der ikke engang har fået sit eget afsnit eller kapitel. (Som nævnt ovenfor blev han ansat i stats- og folkeret - *juris publici et politicae* - i 1751/52 på Holberg's anbefaling).

Nogle kunne måske synes at det skulle være **Holberg** der skulle bære titlen og være på forsiden, men det ville ikke være rimeligt, for selv om han muligvis var dén af alle de omtalte filosoffer der fik det største gennemslag, var han

meget langt fra at være typisk. Han var en éner, også blandt datidens filosoffer - og stærkt kritisk over for langt de fleste af slagsen.

8. Supplerende materiale

a. Christian Thomasius [fra: *Salmonsens*]

Christian Thomasius. Oliemaleri af Johann Christian Heinrich Sporleder. Så vidt vides er billedet fra 1754, dvs. en del år efter Thomasii død.

Thomasius (Thomas), Christian, tysk Jurist og Oplysningsskribent, f. 1. Jan. 1655 i Leipzig, d. 23. Septbr 1728 i Halle a. S. T., der var Søn af den ansete Prof. i Filosofi Jacob T. (1622-84), Leibniz' Lærer, blev efter omfattende Studier, Historie, Fysik, Matematik, Filosofi, og efter at have dyrket Jurisprudensen under Rhetius og Stryk i Frankfurt a. M. *Dr. jur.* 1679.

Hidtil var T. gaaet i de vante Spor, men efter Læsningen af Pufendorf's *Apologia* gik en ny Verden op for ham: For Oplysning, for Tankens Frihed vilde han virke, befri Videnskaben for Aristoteles' Eneherredømme, for den golde Skolastik, for alle dogmatiske Fordomme.

Opsigt og Forargelse vakte T.'s Dissertation *De crimine bigamiæ* (1685), hvorefter der ikke ud fra den rene Naturret kunde udledes noget Forbud mod Bigami, men endnu større blev Forbitrelsen da T. 1687 ved et tysk Program indbød til Forelæsninger i det tyske Sprog, i hvilke han med Gracian's »Grundregler« som Emne stillede fransk Esprit over for tysk Pedanteri.

Ved dette o. a. Programmer, ved sin personlige Optræden, sine Slag til de videnskabelige Gudebilleder, Aristoteles f. Eks., tirrede T. sine Kolleger i Leipzig, saaledes Professorerne Alberti og Garpzov, paa det føleligste. I sine berømte »Monatsgespräche«, de første i sin Art i Tyskland, angreb han med bidende Vid Pedanteriet og Tartufferiet.

Bekendt er hans Sammenstød med Christian V's Hofpræst H. G. Masius, der i sin Forbitrelse fik sin Regering til at skride ind over for T.'s Landsherre, en Fremfærd, som Pufendorf i sine Breve til T. med Rette overøser med Spot. Efterhaanden blev Stillingen i Leipzig uudholdelig for T.; det gik saa vidt, at der endog blev udstedt Arrestordre mod ham, 1690 forlod han Byen, blev hædrende modtagen i Berlin, fik Titel og Løn der samt Tilladelse til at holde Forelæsninger i Halle.

Af disse Forelæsninger, som han paabegyndte 1690, er det jur. Fakultet i Halle opstaaet, 1692 kaldtes den berømte Samuel Stryk dertil. Om T.'s imponerende Personlighed flokkedes snart begejstrede Disciple, og han tog sig af dem som en Fader. I et kernefuldt Sprog, paavirket af Weise og Luther, rettede T. stadig mere maalbevidst sine Angreb paa den rom. Ret. Receptionen heraf havde hemmet den nationale Ret. Mere end nogen anden har han virket for at fremme den tyske nationale Ret i Videnskab og Praksis. Den tyske Privatret bliver et Fag af selvstændig Betydning. Et Hovedværk er T.'s *Fundamenta juris naturæ et gentium* (1705). Vigtig er her T.'s Sondring mellem Retten (*justum*) og Moral og Anstand (*honestum et decorum*) som en Forløber for Kant's retsfilosofiske Opfattelse, men af endnu mere indgribende Betydning er det, at T. for første Gang rydder den jur.-teologiske Augias-Stald; skarpere og radikalere end

Grotius foretager T. den afgørende Udskillelse af Teologien fra Retslæren.

Som Strafferetslærer følger T. nærmest Pufendorf. Han forkaster Gengældelsesteorien, men hans »almindelige Forbedringsteori« er dog isprængt med teologiske Bestanddele.

Medens, T. ikke ubetinget brød Staven over Torturen, er det hans udødelige Fortjeneste, for øvrigt under Stryk's Indflydelse, fuldstændig at nægte Muligheden af Hekseriforbrydelsen (*De crimine magiæ* [1701]). Paa Kirkerettens Omraade ivrede T. mod enhver Tvang - *An hæresis sit criment* (1697) -, hans kirkeretlige og retsfilosofiske Anskuelser, delvis nærrede ved Studiet af Locke, førte til et Brud med Pietisterne, hvem han før i visse Punkter havde staaet nær.

1713 udkom et af T.'s Hovedværker *Notæ ad singulos Institutionum et Pandectarum titulos*. Frederik Vilhelm I søgte derefter at knytte T. og det jur. Fakultet i Halle til sine legislative Planer, dog uden synderligt Resultat. 1720-21 udgav T. sine »Ernsthaftte, aber doch Muntere und Vernünftige T.'sche Gedancken und Erinnerungen uber allerhand auserlesene Juristische Händel«, fortsat med »Gemischte Händel« (I-III 1723-25) og et Tillæg (1726). »Kleine deutsche Schriften« udgaves 1894 af J. O. Opel.

Baade Samtid og Eftertid var fulde af Beundring for T. Frederik den Store udtalte, at T. og Leibniz var de største Stjerner paa den tyske Videnskabs Himmel, men bortset fra, at T., som Julian Schmidt med Rette bemærker, er skaaren af grovere Træ end Leibniz, er en Sammenligning mellem T. og Leibniz' Geni ikke vel mulig. T.'s Aand var hverken dyb ell. fin. En Personlighed som Spinoza forstod han ikke. Han manglede baade filosofisk Sans og det sande historiske Blik. Men han var en tapper Stridsmand i Aandens Verden. Han var den sunde Fornufts ivrige og trofaste Tilbeder. Selv om han, som Landsberg siger, ikke har været en Stifinder, har han dog vist sin Tid Stierne.

I det kgl. Bibliotek i Kbhvn findes forsk. Breve til T. og enkelte videnskabelige Optegnelser af T. selv.

Holberg's »Introduction til Naturens og Folke-Rettens Kundskab« (1716) er »uddragen« bl. a. af T.'s Skrifter. (L i t t.: H. Luden, »G. T., nach seinen Schicksalen und Schriften dargestellt« [Berlin 1805]; D e r n b u r g, »T. und die Stiftung der Universität Halle« [Halle 1865]; B. A. Wagner, »C. T. Ein Beitrag zur Würdigung seiner Verdienste um die deutsche Literatur« [Berlin 1872]; Alex. N i c o l a d o n i, »G. T. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung« [Dresden 1887]; Ernst Landsberg, »Zur Biographie von C. T.« [Bonn 1894]; samme, »Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft«, III, I [München og Leipzig 1898], Tekst S. 71-111, Noter S. 45-64; Horst Krahmer, »Ein Colleg bei C. T.« [Halle a. S. 1905]; Emil G i g a s, »Briefe Samuel Pufendorfs an C. T. [1687-1693]« [München og Leipzig 1897]; R. E. P r u t z, »Gesch. des deutschen Journalismus« I [Hannover 1845], S. 286-449; S o l d a n-H e p p e, »Gesch. der Hexenprozesse« II [Stuttgart 1880], S. 245-65).

Fz.D. [Frantz Dahl, professor, dr.jur.]

b. Christian Wolff [fra: *Salmonsens*]

Wolf, Christian, tysk Filosof, f. i Breslau 1679, d. i Halle 1754, studerede Teologi, senere Filosofi, Matematik og Fysik i Jena og Leipzig, blev ved Leibniz' Indflydelse Professor i Halle allerede 1706 og samlede her ved sin udmærkede klare Undervisning store Skarer om sin Lærerstol; ved sin Rationalisme vakte han imidlertid Harmen blandt Pietisterne, der havde en af deres stærkeste Fæstninger i Halle, og det lykkedes dem at indbilde Frederik Vilhelm af Preussen, at det ved Hjælp af W.'s Filosofi var muligt at forsvare de berømte lange Soldaters Desertion, hvilket havde til Følge, at det ved Kabinettsordre blev paalagt W. straks at forlade Landet, da han ellers vilde blive hængt.

Han drog 1723 til Marburg, hvor han en Aarrække virkede ved Universitetet, og, skønt man i Berlin indsaa sin brutale Taabelighed, vendte han først 1740, da Frederik II blev Konge, tilbage til Halle, hvor han vel modtoges som Triumfator, men dog nu ikke var i Stand til at fastholde sin ledende Stilling, trods al den ydre Glans, der ogsaa fik Udtryk i, at han udnævntes til Rigsfriherre. Hans til en Tid meget store Indflydelse havde kulmineret inden hans Død.

W.'s Værker, der fremgik af hans Undervisning, udkom baade paa Tysk og paa Latin, og udgør en anseelig Række Bind, de fleste i flere Oplag. De tyske Skrifter, som er mindre vidtløftige og lettere tilgængelige, udgaves fra 1712 til 1725 og har som Fællestitel »Vernimftige Gedanken etc.«, de latinske, der er 23 Kvantbind, udkom 1728-53, hvortil slutter sig »Gesammelte kleinere Schriften« (1736-40). Efterhaanden behandles Logik, Metafysik, Moral, Statslære, Fysik, Teleologi, Fysiologi, Psykologi, rationel og empirisk, naturlig Teologi, Natur- og Folkeret og Statsøkonomi; det er saaledes en Videnskabernes Encyclopædi i Lærebogsform, og dette gigantiske Værk blev bestemmende for den tyske Universitetsundervisning, ogsaa længe efter at W.'s Filosofi havde tabt sin Indflydelse, trængte det teologiske Herredømme tilbage og hævdede videnskabelig Metode og Stringens ogsaa over for Tidens overfladiske Populariserings-Tendenser.

Maalet for W.'s Filosofi er, at Menneskene bliver lykkelige, hvilket forudsætter klar og tydelig Erkendelse, altsaa en filosofisk begrundet Morallære. Erkendelsens Grundprincip, hvorefter alt strengt logisk kan afledes, er Modsigelsens Grundsætning, den har ikke blot logisk, men ogsaa ontologisk Betydning, idet det i Følge den er umuligt, at noget opstaar af intet, hvorfor alt maa have sin tilstrækkelige Grund. I Grundopfattelsen af Tænkningen følger W. vel Leibniz, men han er i øvrigt ikke saa slavisk afhængig, som almindelig antages; saaledes spiller 'Leibniz' metafysiske Hovedtanke, Monadelæren, kun en ringe Rolle hos W., medens han hylder og nærmere udformer Theodice-Tanken, som gjorde god Nytte i hans vidtløftige Morallære og naturlige Teologi. Er der end, som i alle Systemer, ofte noget konstrueret, ofte noget indsnævret i W.'s Filosofi, maa det betones, at den er gennemtrængt af en konsekvent og redelig Stræben efter at gennemføre den rationalistiske Grundtanke om nødvendig Overensstemmelse mellem Tænken og Væren.

W .N. [W. Norwin]

C. Danske og Norske filosoffer i 1700-tallet

De filosoffer der har fået deres eget kapitel eller afsnit

Kapitel 3

Christian Thestrup
Johann Ernst Gunnerus
Børge Riisbrigh

Kapitel 4

Henrik Stampe
Anders Gamborg

Kapitel 5

Niels Treschow

Kapitel 6

Jens Kraft
Johann Bernhard Basedow

Kapitel 7

Ludvig Holberg

Kapitel 8

Frederik Christian Eilschov

Kapitel 9

Tyge Rothe

Kapitel 10

Johannes Boye

Kapitel 11

Christian Hornemann

Kapitel 12

Jens Baggesen

Kapitel 13

H.C. Ørsted
A.S. Ørsted

d. Bogoplysninger, forfatteren, links

Carl Henrik Koch: »Dansk oplysningsfilosofi 1700-1800«, bind 3 i: Steen Ebbesen & Carl Henrik Koch (red.): »Den Danske Filosofis Historie«, Gyldendal, København 2003. 388. s. Indbundet. ISBN: 8700762989. Pris: 348 kr.

Forfatteren

Carl Henrik Koch, f. 1938, dr.phil., docent ved Københavns Universitet, Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik.

Links

The Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/contents.html>

Franskmændene:

- René Descartes, se: Kurt Smith: »Descartes' Life and Works«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/descartes-works/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Pierre Bayle, se: Thomas M. Lennon, »Pierre Bayle«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/bayle/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Charles-Louis de Secondat baron de Montesquieu, se: Hilary Bok: »Baron de Montesquieu, Charles-Louis de Secondat«, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2003/entries/montesquieu/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Tyskerne:

- Christian Thomasius og Christian Wolff, se: Brigitte Sassen: »18th Century German Philosophy Prior to Kant«, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2003/entries/18thGerman-preKant/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Gottfried Wilhelm Leibniz > Immanuel Kant, se: Catherine Wilson: »Kant and Leibniz«, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/kant-leibniz/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Englænderne:

- John Locke, se: William Uzgalis: »John Locke«, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2004/entries/locke/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- David Hume, se: William Edward Morris: »David Hume«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/hume/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Thomas Bayes, se: William Talbott: »Bayesian Epistemology«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/epistemology-bayesian/>, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

e. Yderligere links

The Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/contents.html>

Franskmændene:

-René Descartes, se: Kurt Smith: »Descartes' Life and Works«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/descartes-works/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

-Pierre Bayle, se: Thomas M. Lennon, »Pierre Bayle«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/bayle/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.). Charles-Louis de Secondat baron de Montesquieu, se: Hilary Bok: »Baron de Montesquieu, Charles-Louis de Secondat« , <http://plato.stanford.edu/archives/fall2003/entries/montesquieu/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Tyskerne:

- Christian Thomasius og Christian Wolff, se: Brigitte Sassen: »18th Century German Philosophy Prior to Kant« , <http://plato.stanford.edu/archives/fall2003/entries/18thGerman-preKant/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Gottfried Wilhelm Leibniz > Immanuel Kant, se: Catherine Wilson: »Kant and Leibniz«, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/kant-leibniz/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

Englænderne:

- John Locke, se: William Uzgalis: »John Locke« , <http://plato.stanford.edu/archives/fall2004/entries/locke/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

- David Hume, se: William Edward Morris: »David Hume«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/hume/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

- Thomas Bayes, se: William Talbott: »Bayesian Epistemology«, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2003/entries/epistemology-bayesian/> , The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2003 Edition), Edward N. Zalta (ed.).

B. Tre teser

1. Billeskov's tese

Billeskov Jansen refererer og karakteriserer teodicé-diskussionen i sine kommentarer til Epistel-udgaven (bind 6, s. 8-15). S. 13 skriver han:

I 1750 indrømmer Holberg »ikke blot, at Leibniz' *Théodicée* ikke har kuldkastet Bayles *Theses* (Ep. 320), men at "mange holder for, at Bayles største Antagonister .. intet have udvirket" (Ep. 322). Hans egen Udvej er da at opgive det metafysiske *Ræsonnement* og henfly til et historisk-dogmatisk: Verden var fra Guds Haand fuldkommen, men fordærvedes ved Syndefaldet (Epp. 225. 232. 274. 320. 322). Det vil sige, at H har afskrevet Filosofiens Hjælpemidler og holder sig til Aabenbaringstroen alene.

[...]

H har over for det Ondes Problem udviklet sig imod Tidsaanden, saa at sige baglæns, tilbage til Ortodoksiens Positioner«.

Måske har Billeskov ret, for der er meget der - ud over en umiddelbar læsning af Holberg - peger i dén retning, men jeg er nu aldrig blevet helt overbevist siden jeg første gang læste det citerede for omtrent 35 år siden. Skulle Holberg have været igennem så mange overvejelser og spekulationer for til sidst at drage en så dogmatisk eller enfoldig konklusion?

Det er vel ikke umuligt, men temmelig påfaldende.

2. En anden forklaring?

Måske er der en anden forklaring, der egentlig er ret nærliggende? Måske var Holbergs konklusion nemlig at Bayle havde ret, men at han, Holberg - af forskellige politiske grunde - ikke *turde* sige det lige ud?

a. Parallel mellem det religiøse tema og det statspolitiske?

Med Kongeloven (1665) blev det dels fastslået at der ikke var nogen magt, nogen instans, mellem Gud og Kongen, dels at Kongen var Gud's statholder i Danmark-Norge. Formelt blev det med Kongeloven krævet at Kongen skulle følge den augsburgske trosbekendelse, hvormed i virkeligheden blev sagt at den dansk-norske stat skulle være lutheransk og at borgerne i rigerne skulle være loyale lutheranere¹.

1 Formelt fik bestemmelsen betydning da en prins, der havde plads i den danske arvefølge, gik over til katolicismen som forudsætning for at blive konge af Polen; hermed havde han

Når Kongen skulle anses som Gud's statholder på Jorden, rejser spørgsmålet sig om Holberg's diskussion af teodicé-problemet foruden at have en »himmelsk« også havde en »jordisk« dimension, dvs. om dén skepsis der rejstes eller drøftedes i forbindelse med forestillingen om en algod, alvidende og almægtig Gud også havde en »jordisk« parallel. Havde Holberg med sin diskussion af det religiøst-filosofiske problem også statsfilosofiske bagtanker?¹

»Faldt« religionen pga teodicéproblemets eventuelle uløselighed, kunne regenten ikke længere betragtes som en gudelig statsholder på Jorden (hvorimod man – logisk set – ikke vil være nødsaget til at slutte modsat: »Faldt« regenten igennem, ville religionen også »falde«).

Holberg drøfter Kongens stilling i Naturretten:

»Jeg sagde ogsaa, at en Konge er høyere end Lovene, forstaaende derved alleene de Borgerlige og Menneskelige Love, hvilke have deres Oprindelse og Bestandighed af Regenterne selv, og derfor ikke kunne forbinde dem: Men en Regent er ikke høyere end de Guddommelige og naturlige Love, men forbindes at leve efter dem, hvorvel han egentlig ikke kand straffes af Menneskerne, om han overtræder dem« [Naturretten, FBJ-udgaven, s. 298; digital udgave s. 205]

Lidt senere skriver han at Regenten bør give love og regere på en måde som er til det fælles bedste:

Alle Dyder ere en Regent vel anstændige, men besynderlig Gudfrygtighed, Mildhed og Tapperhed, og maa han alle Tider have sine Undersaatteres Velfærd for Øyne, og tænke paa det: *Salus Populi suprema lex esto*, gjøre saadanne Love, som tiene til det gemeene Beste, indrette saadan Disciplin, at Borgerne beqvemme sig til at leve efter Love, ikke saa meget af Frygt for Straf, som af Skik og Sædvane, og besynderlig have Omsorg for, at den Christelige Lærdom uforfalsket bliver lært [...] [Naturretten, FBJ-udgaven, s. 312; digital udgave s. 214]

Lever en Konge eller Regent ikke op til kravene, er han ikke god nok, men dette giver dog ikke nogen umiddelbar ret til at gøre oprør eller til at afsætte ham. [Uddybes senere; se bl.a. Fabricius: Kongeloven, s. 359]

Måske drog Holberg således – på det umiddelbare plan – en konklusion der var politisk og religiøst uangribelig, men som til gengæld var så himmelråbende naiv at den måtte tvinge en læser til at drage en rigtigere, men skjult konklusion? I så fald handlede Holberg ganske vist bedragerisk, men – på underfundig og næsten paradoksal vis – i oplysningens tjeneste.

fortabt sin adkomst til den dansk-norske trone. Jf. brev fra den danske Frederik 4' fra 1717, omtalt i Knud Fabricius: »Kongeloven«, s. 355.

- 1 Bent Holm er i sin »Skal dette være Troja? Om Holberg i virkeligheden«, inde på en ganske parallel tanke, jf. s. 204: »Teater har karakter af *fiktion*, dvs. ikke-virkelighed, slår den rod i tilskuernes sind er næste skridt tvivl, skepsis, også om de bærende sandheder, Guds og kongens suverænitét«.

Måske var Holberg som tænker heller ikke så modsigelsesfri som man umiddelbart kunne tro?

Under alle omstændigheder er der ingen grund til at mene at han - personligt - skulle have behov for at ende som enfoldig dogmatiker; tværtimod er det - psykologisk set - langt mere sandsynligt at han så skarpt og realistisk på situationen, og at han nøgternt kalkulerede hvordan han skulle fremlægge sit standpunkt.

Måske havde Holberg således en dobbelt natur, der fik ham til at være samfundsstøtte i nogle sammenhænge og samfundskritiker i andre? Til at være moralist hér, til at være kritiker af den flade moral dér, og til - ind imellem - at hævde standpunkter der dengang var helt u- eller amoralske? Tag hans åbenlyse glæde ved at fremstille udspekulerede og manipulerende, men dog også ofte jordbundne, figurer i komedierne.

(1) Kan denne tese sandsynliggøres?

(2) Eller kan vi - modsat - afvise den fuldstændig - og til gengæld acceptere Billeskov's tese?

(3) Eller er vi tvunget til at drage en tvetydig og dunkel konklusion?

Man kunne begynde med endnu engang at læse Holberg's egne tekster. Er der andre udsagn der kan belyse hans filosofiske og religiøse standpunkt i de sidste år? Er der ting i skrifterne eller i Holberg's øvrige praksis der støtter eller svækker tesen? Er der andre steder hvor han bruger en lignende teknik?

Endelig kunne man undersøge om der overhovedet er vidnesbyrd om læsere af en skjult Holberg.

En variant af tesen kunne være at Holberg indså at Bayle havde ret, men at han af politiske grunde ikke *ville* indrømme dette, men derimod anbefalede at man - til udvortes brug - fastholdt den lutherske dogmatik. Så kunne den kyndige læser bag lukkede døre fastholde en Baylesk konklusion - hvis man ellers var enig i den - men under alle omstændigheder skulle man udøve en fundamentalistisk praksis?

I så fald taler vi ikke om en renlivet oplysningsmand, men om en orkestrator, for nu ikke at sige manipulator.

3. Modeludkast

Den synlige H: det »bogstavelige« - og til tider »moralske« - forfatterskab

At tale om det »umiddelbare« forfatterskab - i stedet for det »bogstavelige« - ville være helt misvisende

Det kontrollerede forfatterskabs øverste og 3' niveau

**Sproglig
beherskelse
Genre- og
stilbevidsthed
Kendskab til
forbilleder**

Den åbenlyst skjulte H: den »pseudonyme« H

En særlig variant er at H (uden at skjule sig) undertiden skriver til et (falsk) pseudonym og tillægger den »pseudonyme« adressat en særlig rolle - således i Epistlerne

Den tilsyneladende skjulte - og undertiden »amoraliske« - H

Det kontrollerede forfatterskabs 2' og 1' niveau

H i drifternes vold? Den H der er delvis skjult (for ham selv) - eller snarere: den H der er næsten helt ustyrlig

Når H »går bersærk« over for konkurrenter og »provokatører«

Det ukontrollerede, eller kun delvist kontrollerede, forfatterskab

Et foreløbigt forsøg på at »få hold« på Holberg's forfatterskab. Maj 2005

Som modellen fremtræder er den temmelig statisk. Noget beror på at den aktuelle model beskriver et afsluttet forfatterskab og nogle af dets modsætninger, men ikke forfatteren eller arbejdsprocessen eller udviklingen i forfatterskabet. Når der i modellen tales om H, er det altså hans forfatterskab der tænkes på, ikke ham selv som person.

En model der ville beskrive forfatteren H osv. må bringe dynamikken og spændingerne frem i lyset. Dels dynamikken på et bestemt tidspunkt, som rummer de spændinger der findes dér - dels en dynamik over tid, udviklingsforløbet med dets skiftende spændinger, konflikter og forløsninger.

Måske vil der i begge tilfælde være tale om en relativt kraftig påvirkningsstrøm nedefra og op, dvs. fra det driftsbestemte til det reflekterede og »elaborerede« - og en relativt svagere påvirkningsstrøm ovenfra og ned.

Måske kan en freudiansk inspireret model hjælpe lidt - især hvis man går forsigtigt til værks?

4. Erik A. Nielsen's tese

Fredag 29. april 2005 var der **møde i Holbergsamfundet i Antikvariat Aldus** på Vesterbrogade. Her fremlagde *Erik A. Nielsen*, netop tilrådt som professor i dansk, en opfattelse der bygger på mange års grundige studier af Holberg's komedier.

Har Erik A. ret, så bør man læse de tidlige komedier som en raffineret studie i bedrageri. Holberg komponerede en række *scenarier* hvor han - inspireret af romerske, italienske og franske forbilleder - lod en sværm af figurer gennemspille forskellige moralske temaer, men hvor udgangen dog var bestemt på forhånd - fuldstændig som Goliath var dømt til at tabe til David.

Holberg interesserede sig, synes det, langt mere for strukturer og strukturel dynamik end for personpsykologi. Figurerne havde selv sagt en vigtig rolle, men primært som *strukturelle agenter*.

Holberg udleverede de indskrænkede og snævertsindede og viste hvem der fik fordel, hvem der vandt - nemlig de der (som han selv?) kunne gennemskue den givne struktur, løfte sig fra den, instrumentere de andre personer og orkestrere spillet til egen fordel.

Det forekommer mig (hvad jeg også sagde på mødet) at der er mange lighedstræk mellem Erik A.'s læsning af komedierne og min af den holbergske teodicé, så det er klart at jeg har fået en ekstra grund til at fordybe mig i Erik A.s læsning.

C. Den Gode Gud og Alverdens Ondskab. Teodicé-problemet

Pierre Bayle (1647-1706)

Si deus bonus, unde malum? Hvis Gud er God, hvor kommer så det Onde fra?

Der er meget Ondt i Verden. Men der er også, mener kristne teologer, en God, Alvidende og Almægtig Gud.

Kan det forenes? Er det Ondes eksistens ikke et tydeligt bevis på at Gud hverken er Algod, Alvidende eller Almægtig?

Paradokset er stort og lader sig ikke »trylle væk«, hverken af lægmand eller af behændige teologer og filosoffer. Det er heller ikke et problem der »er gået over« med tiden. Det er tværtimod et paradoks der er blevet diskuteret gennem århundreder uden at man er kommet til en løsning der accepterer præmisserne.

Enten er man blevet i den kristne tro, men har opgivet at løse paradokset. Eller man er blevet ved med at lede efter en løsning i håbet om at den en dag ville blive fundet. Eller man har forladt den kristne tro for i stedet at tro på »noget andet«, hvor problemerne blev stillet på en anden måde eller hvor der blev tilbudt en mere tilfredsstillende løsning. Eller man har opgivet at tro i religiøs forstand.

De fleste har - hvis de overhovedet har interesseret sig for problemet formentlig blot fortrængt det i en koncentration over det jordiske livs udfordringer.

Blandt dem der brugte megen energi på at diskutere problemet om »Det Gode og Det Onde« var Ludvig Holberg. Han forsøgte i årenes løb flere forskellige

muligheder og nåede hver gang en konklusion - men ikke desto mindre vendte han nogen tid efter tilbage for at finde en mere tilfredsstillende løsning. Til sidst opgav han, nogle mener at han endte med at indtage et dogmatisk standpunkt.

1. Humanistisk og naturvidenskabelig tilgang

En filosofien over Det Ondes Problem ligner megen humanistisk og samfundsvidenskabelig virksomhed, men adskiller sig fra naturvidenskabelig.

Inden for naturvidenskaberne kunne (og kan) man - med en vis sikkerhed konstatere om en påstand er korrekt eller forkert når man havde gennemført et egnet forsøg - eller når man havde gjort iagttagelser i virkelighedens verden, **der på overbevisende måde havde kunnet be- eller afkræfte påstanden.**

På Holberg's tid var det afklaret at Jorden var rund. Der var også førende astronomer der mente at Jorden drejede sig om Solen, og at Jorden derfor ikke længere kunne anses for at være Verdensrummets Centrum

Alle synspunkter om at Jorden var »flak som en pandekage« kunne - på dette tidspunkt - tilbagevises som objektivt forkerte. Se den kendte passage i »*Erasmus Montanus*«, 3' akt:

JERONIMUS: Mig er sagt, at I har saadanne egne Meeninger; Folk skulle jo tænke, at I var gall eller catolsk i Hovedet; thi hvorledes kand et fornuftigt Menniske falde til den Daarlighed, at sige Jorden er rund?

MONTANUS: Ja profectò er hun rund, jeg maa sige det, som Sanden er.

JERONIMUS: Det maa være Pokker ikke sanden, saadant kand u-mueligt andet end komme fra Fanden, som er Løgnens Fader. Jeg er vis paa, at der er ikke et Menniske her i Byen, der jo fordømmer saadan Meening; spør kun Fogden, som er en fornuftig Mand, om hand ikke er af samme Meening med mig.

JESPER RIDEFOGED: Det kand endelig komme mig paa et ud, enten hun er lang eller rund; men jeg maa troe mine egne Øyne, som viser mig, at Jorden er flak som en Pandekage.

MONTANUS: Det kand ogsaa komme mig paa et ud, hvad Tanke Fogden eller de andre her i Byen har der om, men det veed jeg, at Jorden er rund.

JERONIMUS: Hun er Pokker ikke rund. Jeg troer I er gall. I har jo Øyen i Hovedet saa vel som andre Mennisker.

MONTANUS: Det er jo bekiendt, min kiære Svigerfar, at der boer Folk lige under os, som vender deres Fødder mod vore.

JESPER: Ha, ha ha, hi hi hi, ha ha ha.

JERONIMUS: Ja Fogden maa nok lee; thi hand har virkelig en Skrue løs i Hovedet. Forsøg I kun at gaee her under Taget, og vend Hovedet ned, og see saa til hvorledes det vil løbe af.

MONTANUS: Det er en gandske anden Sag, Svigerfar! thi - - -

JERONIMUS: Jeg vil aldeles ikke være jer Svigerfar. Jeg har min Datter kæretere, end at jeg skulle give hende saaledes bort.

Situationen var (og er) anderledes på det teologiske eller filosofiske område.

Man havde ikke - som i naturvidenskaberne - mulighed for på en håndfast måde at afklare om en påstand var korrekt eller forkert, således heller ikke om der objektivt set var en algod, almægtig og alvidende Gud.

Stjerner og planeter eksisterede objektivt og kunne beskrives på en objektiv måde.

Den Gode Gud eksisterede muligvis, men hans eksistens kunne ikke bestemmes direkte, kun indirekte og kun med støtte i en række fortolkningsmæssige forudsætninger.

Teodicé-problemet eksisterede (som alle andre problemer) ikke i sig selv eller uafhængigt af menneskene, men kun når mennesker rejste og diskuterede det.

Mens planeterne og de andre himmellegemer eksisterede og evt. bevægede sig uafhængig af de menneskelige observationer og diskussioner, forholdt (og forholder) det sig ganske anderledes med teologiske problemer som Teodicéproblemet. Der består en særlig vanskelighed der måske kan siges at have med komplementaritet at gøre¹.

Den slags problemer eksisterer kun fordi de »bæres« og bearbejdes af en menneskelig bevidsthed, og derfor kan de næppe findes i nogen ren form, men altid i en specifik historisk form.

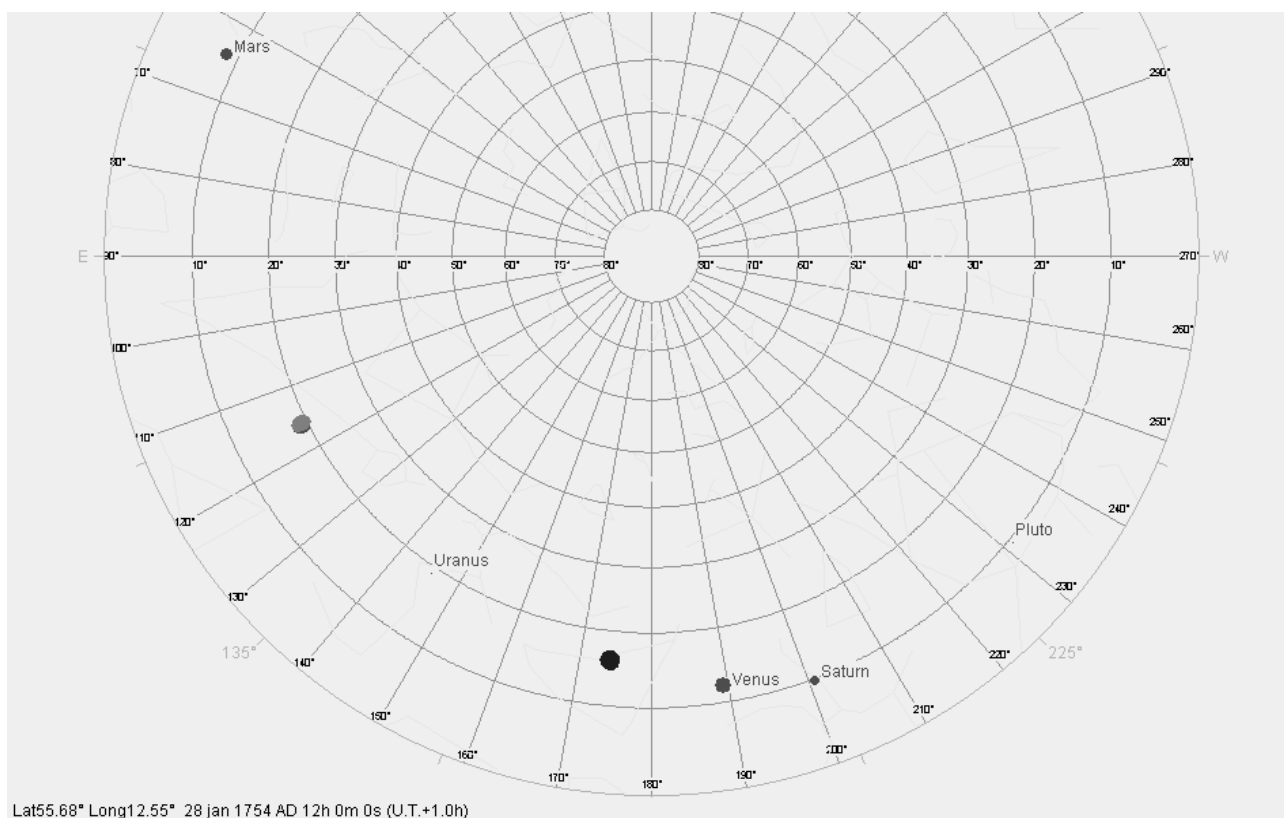
På Holberg's tidspunkt var det ikke længere så tilfredsstillende eller tilstrækkeligt - som det engang havde været - blot at tro og at stole på Skriftens ord. Man havde behov for noget mere, et bevis eller en overbevisende sandsynliggørelse. Frem for alt blev det overvejet om det var muligt på logisk vis at ræsonnere sig frem til Guds eksistens og karakter.

Med hensyn til teodicé-problemet stiller sagen sig på en lidt anden måde: Vi er nødt til at bruge sproget til at diskutere noget der »burde« ligge uden for sproget (Gud og Det Onde), men som formentlig -kun har en sproglig eksistens.

Gud og Det Onde kan ikke - uden videre - betragtes som »Virkelighed«, men kun som sproglige, kulturelle eller psykologiske »Konstruktioner«.

Som følge heraf kan man - som udgangspunkt - formode at problemet er grundlæggende påvirket af dén der rejser og drøfter det.

1 Niels Bohr udtalte at man ikke både kunne måle en partikels hastighed og dens position. Målte man hastigheden, ville man påvirke positionen. Målte man positionen, ville man påvirke hastigheden. Målemetoderne var for »kraftige« i forhold til dét der skulle måles.

0 Stjernehimmelsens sydlige del set fra København 28. januar 1754 kl. 12.00. Dygtige astronomer kunne med ret stor præcision beregne hvor de forskellige himmellegemer ville »stå« til forskellige tider - især de af dem der var overgået til det kopernikanske paradigme. På kortet kan fra E mod W ses Månen (i begyndelsen af 1' kvarter), Uranus, Solen, Venus, Merkur (skjult, ca. 'under' 'us' i Venus), Saturn og Pluto.

Nogle brugte de astronomiske beregninger som grundlag for astrologiske forudsigelser, nogle holdt sig til videnskabelige undersøgelser. Selv om videnskabsfolk har placeret astrologien i et raritetskabinet, lever den i »bedste velgående«, omend i et »hjørne« af kulturlivet. I 1600- og 1700-tallet havde astrologien derimod ret stor betydning.

Én af grundene til at det Ondes Problem blev vendt og drejet i 16- og 1700-tallet var at man var nået til en helt ny erkendelse af hvordan tingene forholdt sig i Verdensrummet og af at Jorden ikke kunne anses for at være et fast centrum.

2. Tilgang og metode

Holberg forsøgte - i diskussionen af Teodicé-problemet - at gå metodisk, næsten videnskabeligt til værks - men dog ikke i samme grad eller på samme måde hele vejen igennem.

Hvor han var mest omhyggelig klargjorde han sine forudsætninger og sin metode - ligesom ræsonnementet blev lagt frem fra begyndelsen til slutningen.

Men selv hvor han var mest omhyggelig var der tydelige begrænsninger, hvad enten disse var af »personlig« eller »samfundsmæssig« art.

3. Cykliske forløb. Kometens bane

Det var dengang en udbredt opfattelse på vores breddegrader, at der var en evig og personlig Gud der ikke kunne reduceres til noget andet; Gud var - i modsætning til mange andre af livets foreteelser - oprindelsen til sig selv.

Måske forekom denne tanke ikke så »mærkelig« dengang som den forekommer i dag i nutidens udviklingsorienterede samfund?

I dag kasserer man biler og computere der kun har få år på bagen. Man går efter hurtig behovstilfredsstillelse; er man ikke tilfreds tager man ofte et initiativ for at få ændret på tingene og skifter hus, kæreste eller arbejde - hvis det ellers er muligt.

Dengang tænkte man mere i cykliske forløb end vi gør nu - og ud fra en forestilling om at tingene ikke sådan lod sig forandre eller at de burde forandres. Nok voksede kornet på markerne, modnedes og skulle høstes, nok blev kalve til køer og grise til svin, men der skete det samme næste år. De dagligdags processer gentog sig, ikke én eller to gange, men uendeligt mange gange.

Undertiden skete der noget helt andet. Kometen kunne varsle slemme ting. Der kunne komme stormflod. Pesten kunne bryde ud. De høje herrer kunne sætte en krig i gang.

Nu om stunder spiller Gud og religionsudøvelse ikke en lige så central rolle som dengang, hverken i det private eller i det offentlige liv. Gud og religionsudøvelse er nærmest blevet »udgrænset« samtidig med at det »cykliske« er blevet erstattet af noget lineært opadstræbende.

Der er vel mange der tror på noget, men ikke i en sådan grad eller på en sådan måde at det har særlig dybtgående betydning for dén måde de forstår eller lever livet.

Dengang var Gud derimod en eksistentiel nødvendighed [spm: kan dette verificeres?] - i dag er han en kuriositet og en ejendommelighed. Tror man

meget på Gud, er man ikke kun troende, men også aparte - og måske ligefrem utilregnelig.

Nogle teologer beskrev dengang Gud som en altomfattende ubegribelighed, men de mere »jordnære« af dem - de der havde en menighed at tage vare på tillagde Gud en række menneskelige og rationelle egenskaber ^[*8]. Leibniz skrev at »mange« egentlig mente at Guds og menneskenes moralopfattelse var kongruente¹.

Hvordan Gud kunne »se ud«, skal jeg ikke diskutere nærmere, men det var almindeligt at antage at der var tale om en mandlig & hvid Gud. Forskellige »vestlige« filosoffer har i tidens løb hæftet sig ved at Gudsbegrebet er en transponering af menneskelig tankegang, derfor ofte også et begreb der er bestemt af specifikke historiske omstændigheder.

Muslimerne har det lidt »nemmere«, de må ikke søge at afbilde Gud, for enhver afbildning ville være udtryk for en reduktion.

4. Kunne Holberg være kætter hvis han ville?

På Holberg's tid kunne man sige meget, men langt fra alt. Der var i Danmark forskellige grundlæggende synspunkter man ikke kunne tillade sig at anfægte og slet ikke offentligt. Således kunne man ikke anfægte Guds eksistens uden at det ville få ubehagelige personlige konsekvenser².

Skulle det forholde sig sådan at Holberg nærrede ateistiske eller andre kætterske opfattelser, var det overvejende sandsynligt at han ville blive ramt hårdt. Han ville miste sit professorat. Han ville ikke kunne blive eller vedblive at være baron. Hans forfatterskab ville blive angrebet eller umuliggjort. Han ville sandsynligvis blive straffet med fængsel eller på anden måde. Det samfundsmæssige pres var sammenlagt så stærkt at det måtte anses for umuligt for Holberg offentligt at være ateist eller kætter.

1 Jf. Nedergaard-Hansen om Teodicé-problemet bd. I, s. 184.

2 Jf Langslet kunne Kopernikus anerkendes på højeste sted.

5. *Hvad mente mon Holberg, når det kom til stykket?*

Det er i dag ikke til at afgøre hvad Holberg »virkelig« mente, i hvert fald ikke med sikkerhed.

Der er ikke tvivl om at Holberg på det offentlige plan fastholdt sin tro på Gud hans godhed, alvidenhed og afmægtighed - men det er usikkert om han også privat - i fuldstændigt enrum - opretholdt denne tro. Det kan i det mindste ikke på forhånd - udelukkes at han privat var nået til en mere radikal og kættersk opfattelse end værkerne umiddelbart tyder på.

Jeg vil inddrage nogle af de biografiske oplysninger som Holberg selv har givet. Biografiske oplysninger kan have en vis positiv betydning i tolkningen af et forfatterskab, for de kan være med til at belyse hvornår og hvordan en forfatter kom i berøring med en bestemt tematik, lige som de kan være med til at belyse om der var overensstemmelse eller konflikt mellem »det skrevne liv« og »det levede liv«. Man skal selvfølgelig være varsom med at bruge biografiske oplysninger - især hvis de findes i en publiceret autobiografi - som en art facitliste¹, for det er ofte konstateret at selvbiografiske meddelelser har været dygtigt friserede.

Det kunne måske hævdes at Holberg's private standpunkter er relativt uinteressante, og at man - rent principielt - må indskrænke sig til at diskutere hvad han har udgivet.

Her drejer det sig imidlertid ikke om at analysere et fiktionsværk, hvor det med større ret kan hævdes at man bør holde sig til værkets konstruerede »verden« og at man tilsvarende bør holde sig fra »biografien« og »apokryfe« udsagn men om at analysere ganske anderledes skrifter hvis formål var at påvirke læserne ved brug af fornuftsmæssige argumenter.

Når det forholder sig sådan, og når det desuden må formodes at forfatterne på dén tid har måttet være forsigtige med at udtrykke eventuelle kætterske standpunkter på direkte måde, bør man gøre hvad der kan gøres for at sikre sig at der er overensstemmelse mellem hvad Holberg skrev og hvad han mente, dvs. for at sikre sig at Holberg stod inde for hvad han skrev og for at han ikke holdt relevante betragtninger tilbage. Er der uoverensstemmelser, må hans tekster tages med passende forbehold.

Men mig bekendt findes der ikke private udsagn der kan belyse spørgsmålet, hverken udsagn som Holberg selv eller udsagn som nogle i hans bekendtskabskreds er fremkommet med [skal checkes yderligere!].

I dag er der ikke meget andet at gøre end at læse hans tekster omhyggeligt og at afdække eventuelle sprækker i dem.

1 Forholdet mellem biografi og forfatterskab er forskelligt fra forfatter til forfatter. Jeg tror ikke man med fordel kan opstille nogen generel regel om hvordan man bør forholde sig.

En undersøgelse må bl.a. omfatte

en karakteristik af de forskellige positioner Holberg indtog i tidens løb, og

en diskussion af om opfattelsen på et bestemt tidspunkt var konsistent, dels når man ser på de værker der direkte drejer sig om Teodicé-problemet, dels når man ser på andre af hans værker fra den tid, herunder også dem der ikke direkte vedrører Teodicé-problemet, men har en beslægtet tematik.

Nogle muligheder, foreløbig opsummering

1) Holder man sig til Epistlerne ser det ud til at Holberg resignerede i den sidste del af sit liv - og indtog et relativt ortodokst og trosbaseret standpunkt, et standpunkt der ikke gik i en rationalistisk retning, men i »den modsatte«¹¹.

Denne tolkning har meget for sig, selv om den i realiteten indebærer at Holberg til sidst dementerede en ret stor del af sin filosofiske og rationalistiske indsats.

Formentlig er tolkningen rigtig, selv om det vel er trist at konstatere at Holberg har resigneret eller opgivet, men måske er den misvisende.

2) Måske har Holberg besluttet sig for at indtage et ortodokst standpunkt af politiske grunde, selv om han privat mente noget andet.

Jf. Billeskov Jansen's konklusion i Kommentar til Epistel 1, s. 13 nederst-14 øverst.

Årsagen kunne da være at han ikke fandt tiden moden til en fundamental diskussion af protestantismen som på det tidspunkt var statsreligion.

I så fald er der ikke grund til - i det mindste i samme grad som før - at tale om »dementier«. I dette tilfælde må man betragte Holberg som en »konservativ« eller samfundsbevarende politiker, der mere eller mindre kynisk har tilsidesat sin egen tænkning og sin egen metodik.

3) Eller måske har Holberg besluttet sig for at indtage et ortodokst standpunkt, fordi han ikke turde andet, men dog sådan at han gennem sin diskussion i Epistlerne havde bragt alle problemerne tydeligt frem og dermed skabt tvivl i sine læsers sind.

I så fald kunne (og kan) man betragte Holberg som en »dækket« kritiker.

Når jeg ikke uden videre accepterer hidtidige beskrivelser og tolkninger, selv om de måske vil vise sig at være de stærkeste, er det fordi det er utilfredsstillende at netop Holberg skulle have givet op. Men er det det han har, må det være sådan.

Hvad enten der er holdepunkter for en nytolkning eller ej, er det nyttigt at få vendt »bunken« endnu engang.

Det cirerede fra Langslet¹ vedrører tidspunktet for Erasmus' udgivelse ... Er beskrivelsen dækkende? Gælder den i givet fald også den sidste periode?

HVIS det gør, må det betragtes som en indikator på at Holberg ikke stræbte i retning af at være »skjult« kritiker, men tværtimod

6. Oversigt

(meget foreløbig udgave)

Hvad endte Holberg med at mene? [dette skema er ganske foreløbigt både med hensyn til kategorier og med hensyn til udfyldning]				
Udsagn	Evt. filosofisk eller teologisk begrundelse	Evt. praktisk konsekvens	Evt. samfunds-mæssig begrundelse	Evt. praktisk konsekvens
Der er en algod, alvidende og almægtig Gud		I sin yderste konsekvens er menneskene ansvarsfri	Holberg angiver ikke i Epistlerne nogen eksplicit samfundsmæssig begrundelse for at tro. Parallelt med diskussionen om Det Onde bearbejder Holberg »Naturretten og Folkeretten«. Selv om denne bog siges at være skrevet på et kristent grundlag, er kristendommen næsten forsvundet; argumentationen og synspunkterne	[? Mener Holberg at Kongen er Guds statholder på Jorden?]
Det Onde er en nødvendighed eller en logisk konsekvens af at Mennesket har en fri vilje (den fri vilje er »forud« for eller en forudsætning for Syndefaldet)	Syndefaldsmyten	Mennesket skal bekæmpe det Onde i sig selv og støtte sig på Sognepræsten		Sande kristne må roses (og støttes), som Skanderbeg i »Sammenlignende Helte« ...
Jesus Kristus tog Alverdens lidelse på sig og vil befri Menneskene på den yderste dag		Det afgørende er imidlertid ikke de gode gerninger, men at tro		

1 »Holberg havde selvfølgelig ingen problemer med at godtage Erasmus' påstand om at 'jorden er rund' — det havde oplyste folk vidst siden oldtiden, og det stiller 'Bjergets' folk i et latterligt lys, at de stadig ikke vil tro på det. Men også for Holberg blev Erasmus „en nar på jorden“, når han i tilgift tog så klart parti for det kopernikanske system - for i Danmark havde de fleste lærde (deriblandt Holberg selv) hældet mere til landsmanden Tycho Brahes system: at jorden 'står stille', hvorimod planeterne bevæger sig om solen. I det mindste skulle de to 'systemer' være ligestillet i astronomi-undervisningen. Det var først professor Horrebow, som med kongens stiltiende tilladelse autoriserede Kopernikus i Danmark. Men Holberg tog her parti mod Horrebow, og for folkene på 'Bjerget' - vi skal nok være glade for, at han havde afslået tilbuddet om at blive professor i matematik (herunder astronomi)!« (s. 156-157)

			kommer andetsteds fra	
--	--	--	--------------------------	--

7. H's første position

Da Holberg i epigrammerne (som udkom i 1737) kommer ind på problemet - om foreneligheden af Guds alvidenhed, algodhed og almægtighed med det ondes eksistens - forsøger han ikke for alvor at »løse det« - det ville, genren - og dens forskellige underfundigheder - taget i betragtning, også have været »ved siden af«?

Han indskrænker sig til at sige at hvis det onde ikke var, var det gode heller ikke (II,94); de to positioner forudsætter hinanden (uden at de dog på dialektisk vis »går op i en højere enhed«¹

Non curare homines Nomen, putat impius, orbem

Tot vitiis pressum, cum videt atqve malis

FBJ skriver i kommentaren til »Moralske Tanker« (s. 531):

»Epigrammet. Vers 1-2 af 8. Den Vantro mener, naar han ser Verden tyngt af saa mange Laster og Onder, at Gud ingen Omsorg har for Menneskene (1-2). Men der vilde intet Godt eksistere, hvis der intet Ondt var (3-8).«

I III,78 (Müller, s. 19) lyder det tilsvarende:

»Siger Du, Leved i Sandhed en Gud, var der ej noget ondt til svarer jeg: Uden en Gud fandtes der ej noget godt«

Det ligger snublende nær at konkludere at Det Gode og Det Onde betragtes som to sider af samme sag.

1 Dialektik er ganske vist et begreb man allerede brugte i Antikken. Jeg har ikke undersøgt det nærmere, men jeg tvivler på at man tænkte i former som »en højere enhed« på Holberg's tid. Den form for tanke- og virkelighedsformer blev først udviklet af Hegel og siden - i en anden retning - af Marx.

8. H's anden position

I Epist. tertia (1743) - Memoirer, s. 182 ff - skriver Holberg

»at Menneskene kunde have været skabt fuldkomnere; jeg tilstaar«, siger han, »at de kunde have været skabt saaledes, at de aldrig kunde have syndet; [...]«,

men så måtte menneskene være maskiner og Gud dermed være »afskåret« fra at være lovgiver og dommer.

Denne tanke genfindes i »Moralske Tanker« ad II, 94, jf. nedenfor.

Jf. Leibniz¹ - der havde dét synspunkt:

»[Gud] kunne have skabt en verden, der ikke indeholdt noget ondt, men den ville ikke have været så god om den virkelige verden. Det skyldes, at nogle store goder er logisk forbundet med visse onder« (efter Russell II 493).

Holberg's lyssyn er nu - mener Billeskov i kommentaren til Ep 1 - gennemtænkt til »filosofisk Optimisme, næret først og fremmest af Leibniz«. Hvad angår Leibniz især ved modstanden med den manikæiske dualisme i Bayle'sk regie og ved klassificeringen af det onde.

- - -

Uden for pædagogisk rækkevidde?

[Hvad mener H, når det kommer til stykket?]

»Moralske Tanker«: »Men jeg forstaaer her ved Atheister de practiske, det er saadanne som føre et ryggesløst og ugudeligt Levnet, og derfor finde deres Regning ved, at der er ingen GUd til, og at der er ingen Straf og Belønning at vente. Mod deslige Folk hjælper hverken Ord eller Urter, saa at man for dem maa alleene catechisere med Riis og Svøbe: og viser Erfarenhed, at saadan Conversions Maade haver havt Virkning, hvor de andre ingen have havt.«

- - -

1 Leibniz udgav sin »Theodicé« i 1710 mod Bayle der var død i 1706. 169

9. H's anden position, fortsat

[Følgende MT-stof undersøges senere: Holberg's def/forklaring på et ondt menneske, et menneskes onde tilbøjeligheder]

MT tog udgangspunkt i Holberg's Epigrammer, men drøftelserne hviler på Holberg's standpunkt på denne tid og har - ikke mindst hvad Teodicé-problemet angår - en helt anden og højere kvalitet.

Det er karakteristisk at Holberg ikke holder sig til kristne teologer, men at han trækker flittigt på antikke forfattere, hvad han også gør i »Naturen og Folkeretten« (1714-1750; det er ikke checket om der er afgørende forskelle på de forskellige udgaver hvad dette angår).

Ad I, 100 Gud = Gud. Gud kan ikke bevises, Gud er

Ad I, 100 [54/255, FBJ s. 106]: »Thi det er et Beviis paa menneskelig Daarlighed, at ville beskrive et Væsen, som er og stedse vil blive ubegribeligt for Forstanden.«

Ad I, 100 [54/255; FBJ s. 107]: GUd er GUD: qvicqvid est in Deo, Deus est. »Den almindelige Concept, som vi kand gjøre os om det Guddommelige Væsen, er denne: Vi see for vore Øjen en Verden, som synes u-endelig. Vi see en forunderlig Bygning, som holdes vedlige. Vi see derudi over alt en Ordentlighed, Konst og Ziirlighed. Vi see, at alt dette kand ikke være af en Hendelse, men at det maa have en Skaber og General-Bygmester.«

Ad I, 100 [57/255, FBJ s. 112] refererer Holberg den franske Charron [jf. bilag] med tilslutning: »Det er en dristig Daarlighed, at ville beskrive det Guddommelige Væsen, og sige, hvad GUD er: thi Menneskets Fornuft og Creaturernes Grændser strækker sig ikke saa vidt. GUDs Væsen er noget, som ikke kand kiendes, end ikke fornemmes; Der er ingen Proportion imellem det Endelige og U-endelige, og ingen Adgang fra det første til det sidste. Det skarpsindigste Hovet og den stærkeste Imagination kommer her ikke nærmere end den svageste og ringeste. Den største Philosophus, den lærdeste Theologus kiender GUD ikke meere end den ringeste Haandverksmand. Hvor ingen Vej eller Tilgang er, er der intet kort eller langt. GUD, Guddommelighed, Evighed, Almægtighed, U-endelighed ere Ord, som tales hen i Vejret og røre os intet. Thi det ere Ting, som ikke manieres af den menneskelige Fornuft.«

Holberg slipper vel ikke [checkes] tanken om at Gud fundamentalt set er ubegribelig, men han går dog ret langt med at gøre sig forestillinger om hvad Gud er og ikke er - og med hvad der kan have været Guds bevæggrunde for at handle som han har gjort, herunder med hensyn til »udstyrelsen« af Adam og Eva og den efterfølgende udstødelse af dem fra Paradiset.

Ad II, 85 Enhver har ret og pligt til at ransage sin tro [s. 136/255 ff, FBJ s. 262 ff]

Her siges bl.a.:

»Man maa tilstaae de første Reformatorum Meriter: de bortdreve den Taage, som Christendommen var nedsiunket udi. De gave os Skriften i Hænderne, som var forbuden at læse. De rensede Lærdommen fra menneskelige Paafund; saa at Kirken fik i alting en bedre Skikkelse. Det er ogsaa troeligt, at Reformationen havde bleven almindelig, hvis de stedse havde holdet ved deres første Principia. Mange meene, at

Reformationens største Hinder foraarsagedes af Secternes Mængde, og at det var saadant, som de Romerske mest forargede sig over. Men det er troeligt, at saadan Hinder reisede sig fornemmeligen af ovenmeldte Forandring udi egne Principiis. Thi Reformationens Grundvold var den Christelige Frihed i at randsage, førend man troer, og naar Grundvolden svækkes, falder den heele Bygning. Det maatte da heede, at Reformatores søgte at give os mange Paver i steden for een, og i steden for en infallibel Kirke stiftede adskillige andre med samme Myndighed; saa at Reformationen bestoed udi at forflytte et Herredom fra Rom til Tydskland, Engelland og Holland.«

Dvs. at nok skal der tros, men på basis af en særlig kundskab, den personlige tilegnelse af hvad der står i Bibelen?, jf. også det følgende:

»Vil man sige, at det er sikkert at troe hvad som efter nøye Examen af lærde Folk er fundet for Sandhed, end at forlade sig paa sin egen Skiønsomhed, og at derfor enhver Privat-Person gjør ilde, der veigrer sig for at underskrive de ved Love stiftede Confessioner, saa indvikler man sig udi uendelige Labyrinther: thi derved svækkes, som sagt er de første Reformatorum Argumenter mod den Romerske Kirke.«

og:

»Og saasom det er hver Christens Pligt at randsage før man troer, saa er jeg forsikret, at naar en med Fliid leder efter Sandhed, at GUd tager Villien for Verket, endskiøndt han ikke finder den. De fleste Mennesker ere opblæste af en Troe, som de aldrig have examineret, og som de ingen reede kand gjøre for end af Fødselen og Education. Jo ukyndigere de ere, jo meere Infallibilitet tilegne de sig. De vide alting til Punct og Prikke, just fordi de vide intet, saa at det gaaer dem, som alle halvlærde Folk, hvilke ingen Vanskelighed finde udi Videnskaber, efterdi de alleene haver været ved Skallen deraf. Det forunderligste er, at de med Myndighed søge at paatrykke andre, der med Fliid have randsaget alle Ting, deres egne Meeninger, som de selv ikke have examineret.«

10. Holberg's 3 principper

»Hvad min Lærdom angaaer, da henger jeg stift ved 3 Principiis, som er 1.) intet at troe, som strider imod de almindelige Sandser. 2.) Intet at antage, som svækker Grundvolden af den Lærdom, som jeg profiterer. 3.) At forkaste alt det, som strider imod Guds Attributa.«

Det første princip indebærer en Forkastelse af transsubstantiationslæren ...

Det andet en Afstandtagen fra religiøs tvang og forfølgelse ...

Det tredje en Afstandtagen fra prædestinationslære, den absolute skæbnetro.

Skulle prædestinationslæren være gyldig, måtte det betyde at Gud var ansvarlig for Verdens Ondskab, men dette er i direkte modstrid med de grundlæggende forestillinger om Guds Algodhed (i kombination med hans Alvidenhed og Almagt).

Ad II, 90 Gud dømmer ikke af forgodtbefindende til frelse eller fortabelse

[s. 148/255, FBJ s. 283 ff]:

»At fordømme en Chineser eller Mahomedaner alleene i Henseende til den falske Troe, som de bekiende, er at fordømme dem, efterdi de ere fødte udi Peking eller Constantinopel. Intet kand i mine Tanker give slettere Idée om Guds Oeconomie, og ingen Meening er derfor mindre antagelig.«

Holberg om barnets uskyldighed og om **devshirme**

»Ligesom nu det strider imod Retfærdighed og Godhed at fordømme een formedelst hans Fødested, saa ubilligt er det ogsaa at felde saadan Dom, i Henseende til eens Education og Opdragelse; thi et Barn kand selv ikke udvælge sig Ammer og Læremestere, men maa lade sig nøje med dem, som det af en Hendelse faaer, saasom de spæde Aar udfodre, at det maa staa under andres Direction. Nu viser daglig Erfarenhed os, at de Principia som man faaer ved Ammens Melk, og som af de første Lærere indpræntes, blive til characteres indelebiles, til Plette som ikke kand aftoes, og til Folde som ikke kand jevnes. Man seer dagligen spæde Christne Børn at bortføres til Tyrkiet¹, og der at opdrages udi den Mahomedanske Religion; man seer de samme stedse siden at hænge derved med saadan Iver, at de sette Liv og Lemmer til for dens Forsvar. At fordømme saadanne Børn, er at fordømme dem alleene formedelst den Uheld de have haft at blive bortførte udi deres spæde Aar; og at tilkiende deres Brødre eller Søstre Salighed efter dette Liv, er det samme som at aabne dem Paradises Porte, efterdi de have haft den Lykke, ikke at falde udi Røveres Hænder.«

»[...] de vildfare, som ikke eftertænke, at GUD tilgiver heller 100 Feil, som reise sig af Misforstand, end en eeneste Brøde som flyder af Villien. Plato siger derfor heel fornuftig: pæna errantis est doceri, det er: den Vildfarendes Straff er Underviisning.«

Efterse: Memoirer s. 121 ff 1' Levnedsbrev 1728 og jf Ep 16, hvor Holberg siger:

1 Jf. Skanderbeg

»At spæde Børn egentlig ikke kan kaldes selv Syndere, men fordervede Planter, der fødes besmittede med Forældrenes Synd«.

[Kommentar udarbejdes senere]

Uddrivelsen fra Paradis. Freskomaleri af Masaccio [ca. = 'Klodsede Thomas'], Tommaso di Giovanni di Simone Gudi (1401-1428). Masaccio anses for at være én af de første store Renæssance-malere; den rumlige virkning og skyggevirkningerne i hans billeder var nyt. Billedet er fra ca. 1427 og findes i silkehandler Brancacci's kapel i Santa Maria del Carmine i Firenze. Billedet blev renset i 1980'erne - nogle mener for hårdhændet.

11. Mod den manikæiske dualisme. Analytisk opdeling

Ad II, 94 Gud er ikke årsag til det onde i verden [152/255, FBJ s. 290 ff]]

Holberg tager afstand fra manikæisk dualisme - især som den er gengivet (og måske videreudviklet) af Pierre Bayle:

»Saasom man finder adskilligt Ont at regiere i Verden, og det menneskelige Kiøn er underkastet megen Uheld, saa have Vantroende deraf taget Anledning til at bestride Religionen. Nogle have deraf taget sig den Dristighed at negte GUDs Existentz, eller i det ringeste hans Forsyn. Andre have foregivet, at der maa være to lige mægtige Principia, nemlig et got og et andet ont, og at alle Uheld flyde fra den onde Gud, hvilket den gode Gud ikke kand hindre, saasom Magten er deelt imellem dem. Denne sidste Lærdom haver været forfægtet af de gamle Persiske Magis: den haver siden været forplantet af Manichæerne, og er opkaaget udi vor Tiid, fornemmelig af M. Bayle, hvilken vel aabenbare ikke haver dristet sig til at forsvare den selsomme Lærdom om de tvende Principiis; men foregivet, at det er fast umueligt at igiendrive Manichæernes Argumenter, hvilke han haver anført med saadan Subtilitet, at alle Theologi derover have været satte i Bevægelse.«

Der er ikke to ligeværdige kræfter, men kun én (God) Gud ... og en mængde ondskab, som det er svært at forklare årsagen til.

Holberg begynder med at opdele ondskaben i klasser, fordi antagelsen er at hver klasse må beskrives og forklares for sig:

»Det Onde i Verden kand henføres til 3 Classer, nemlig 1) til det Onde, som reiser sig af Ufuldkommenhed. 2) Til det naturlige Onde, som bestaaer udi Lidelse, Sygdom, Død &c. 3) Til det moralske Onde, som Synd og Laster. Hvad det første, nemlig Ufuldkommenhed angaaer, da kand ikke negtes, at adskilligt jo synes ufuldkomment, helst, naar man ligner det eene mod det andet: saaledes er Englene ufuldkomne, naar man ligner dem med GUd, som er den højeste Fuldkommenhed. Menneskene ere ufuldkomne, naar man ligner dem med Engler; Dyr, naar man ligner dem med Mennesker; Træer og Planter i Henseende til Dyr, skjønt et hvert kand være fuldkomment udi sit Slag, en Engel, saa vit den er en Aand, et Menneske, saa vit det er et Menneske, og et Dyr, saa vit det er et Dyr.«

Citatet fortsætter således:

»Den Spanske Konge Alfonsus havde den Dristighed at sige, at, hvis han i Skabelsen havde været i Raad med GUd, skulde Verden være bleven meer ordentlig og fuldkommen. Ingen Tale kunde være meere ugudeligt, og tilligemed meere daarlig: thi den U-ordentlighed, som foregaves, bestod

Holberg hentyder især til noterne til artiklen »Manikæere« i Bayles »Dictionaire historique et critique«, 1'. udg. 1695-97, 2. udg. med tilføjelser og flere nye artikler 1701; Holberg har formentlig ejet 3. udg., der blev udgivet 14 år efter Bayle's død, dvs., i 1720¹.

alleene udi hans egen Imagination. Intet er daarligere, end at spørge, hvorfor der er ikke meere end 7 Planeter; hvorfor de samme have en u-lige Gang; hvorfor alle Linier ere ikke lige rette, og hvorfor der er ikke en Lighed blant alle Creature. Det er af U-ligheden selv og Skabningens Varietet Verket mest recommenderes og Konsten fremskinner. GUd haver dannet Verden efter sin Velbehag, og, naar Skabningen er Skeed efter hans Villie, kand intet siges at være ufuldkommet, og, om man kand sige, at een Skabning er herligere end en anden, saa viser dog det, som er mest herligt, intet andet, end at Gud vilde have en Forskiel imellem de skabte Ting, dog saaledes, at et hvert skulde være fuldkomment i sin Art.«

Dvs.: ALT er fuldkomment, eftersom det hidrører fra Gud. Jf. her s. 155/255. [Udbygges]

»Nu staaer tilbage at tale om den sidste Objection, som tages af det moralske Onde. Denne maa man bekiende at være den vigtigste og vanskeligste at besvare: thi den store Corruption og de mange Laster som have taget Overhaand i Verden, synes vanskeligt at conciliere med GUds Viisdom og Godhed: og have Religionens Fiender deraf taget Anledning til at nægte GUds Forsyn, og at tilskrive alting en blind Skiebne. Thi man kand herom ikke sige, som om physiske onde Ting, nemlig, at de ogsaa ere fornødne, og at de contribuere til den heele Verdens og det heele menneskelige Kiøns Vedligeholdelse. De gamle Stoici have søgt at løse Knuden paa den Maade, hvilket sees af Cleanthis Bøn saaledes forfattet: O Jupiter! du som est alting udi alt, styr min Skiebne: jeg skal følge dig blindt. Enten jeg er nedsiunken i Laster, eller jeg skinner af Dyder, saa finder jeg mig ligemeget fornøden til

1 Der kan henvises til Nedergårds disputats bd I, s. 166 ff. [eftergås]

Skabningens Fuldkommenhed &c. Men det er i steden for at løse en enkel Knude at gjøre en dobbelt: Thi derved gøres enten den guddommelige Forsyn til intet, eller GUd bliver Aarsag til Synden.«

Herefter følger en central opsamling af Epikur's standpunkt - der er særlig vigtigt fordi Pierre Bayle - som karakteriseres som en moderne Vantro - byggede videre på det:

»Epicurus betienede sig af saadant Argument for at nægte den guddommelige Direction. Hans Ord ere disse: GUd vil afvende det Onde, men kand ikke; eller kand, men vil ikke, eller han hverken vil eller han kand. Dersom han vil og ikke kand, saa er han et afmægtigt Væsen: dersom han kand, men ikke vil, saa er han et ont Væsen: dersom han hverken vil eller kand, saa er han ond og afmægtig tillige. Ergo er der ingen Gud. Thi dersom

Holberg skriver på dette sted ikke moderne, men, kunne have gjort det. Her skriver han: »[...] udi vor Tiid Mr. Bayle«. S. 69/255 og s. 116/255 omtales imidlertid »en moderne Philosophus«.

han baade vil og kand, hvilket tilhører en guddommelig Natur, hvoraf reise sig da de mange onde Ting, som tage overhaand i Verden?»

Om Bayle og hans modstandere skriver Holberg [155/255]: Bayle mente

»at det strider imod GUds Godhed at skabe Mennesker, hvis Ondskab han forud haver seet. Hans Modstandere derimod have viset, at det ikke strider imod GUds Godhed at skabe Mennesker med fri Villie, og at hans Forudseelse af Menneskets Synder imponerer ingen Necessitet til at synde [tvinger ingen til at synde].«

a. Det to-leddede svar på paradokset

Løsningen på det overordnede paradoks er to-leddet:

(1) Menneskene har en fri vilje, og dette skal tages bogstaveligt. Dette første led indebærer at menneskene kan handle moralsk forkasteligt og ofte også vil gøre det.

(2) Det onde - det moralsk forkastelige - kan imidlertid ikke stamme fra Gud selv, være inspireret af denne, uden at man måtte tænke sig en særlig form for guddommelig skizofreni eller legesyge.

Det onde kan vanskeligt tænkes at være opstået ud af »ingenting«, men må så længe man opretholder forestillingen om at Verden er skabt -komme et sted fra, hvad enten dette er »menneskene selv« (hvad der fører til nye forklaringsproblemer) eller fra noget andet, en tilsyneladende stærk kraft ved siden af den Gode Gud.

I den kristne forestillingsverden spillede som bekendt Slangen i Paradisets Have, dvs. i den tidligste historie - rollen som en »ondskabens inspirator«.

Med hensyn til første led medgiver Holberg at menneskene - i en vis forstand kunne være skabt mere fuldendte, men så havde de netop ikke været mennesker, men en slags »maskiner«.

Fri vilje er ensbetydende med at menneskene kan handle moralsk forkasteligt og jævnlige gør det - men dette forklarer ikke forekomsten af Det Onde.

Med hensyn til andet led trækker Holberg på en engelsk filosof - Wollaston [Holberg skriver: Wholaston¹] - der hævdede, at

»Vi [ikke bør] skyde Skylden paa et andet Væsen, efterdi Laster og ondeTing flyde ikke af andet end af den Misbrug vi gjøre af vor frie Villie og Evne.«

Wollaston's forklaring løser imidlertid ikke problemet, men fører os enten tilbage til »begyndelsen« eller til en forestilling om at Det Onde findes, fordi det tjener til at afprøve menneskene.

Dette er - på de givne forudsætninger - en mulighed, men så synes det at forudsætte at menneskene skal gøre gode gerninger for at blive »accepteret«? Hvis dét ikke er tilfældet, må der være en anden forklaring, som vi - pt - ikke kan forestille os.

Hvis menneskene imidlertid skal gøre gode gerninger for at blive »accepteret« opstår der et betydeligt teologisk problem for lutheranerne, for efter luthersk opfattelse kan man ikke arbejde eller betale sig til at blive »accepteret«, så har man forladt den augsburgske trosbekendelse, som hele »systemet« byggede på. I Danmark var den augsburgske trosbekendelse endog en del af »statsræsonen«, jf. således »Danske Lov« 1-1-1.

Efter den augsburgske trosbekendelse er det troen der er det afgørende, ikke de evt. gode gerninger².

1 I MT ad II, 94 tales om en »Wholaston« (det drejer sig formentlig om William Wollaston der har udgivet værket »The religion of Nature delineated« (Billeskov Jansen's noter til 1943-udgaven, s. 531-532). Desuden nævnes i ad IV, 168 en »Woolston« (sammesteds s. 557). Fornavn er her ikke angivet, men der tænkes nok på Thomas Woolston, som optræder tre gange i »Epistlerne«, nemlig i Ep 7 (I,30), Ep. 217 (III, 117) og Ep. 465 (V, 59). Ifølge FBJ's kommentarer drejer det sig her om deisten Thomas Woolston, se særligt kommentarerne til Ep. 217 og Ep. 465.

2 Det følgende forkortes evt. **Check citatet ...**] Den augsburgske trosbekendelse, artikel 20:

Med urette anklages vore for, at de forbyder gode gerninger, for deres foreliggende skrifter om de ti bud og andre af lignende indhold bevidner, at de har ført nyttig lære om alle livets forhold og pligter, hvilke livsforhold og hvilke gerninger der i et ethvert kald behager Gud. Derom lærte prædikanterne forud kun lidet og fremhævede kun barnagtige og unødvendige gerninger, såsom bestemte helligdage, bestemte faster, broderskaber, valfarter, helgendyrkelse, rosenkranse, munkevæsen og lignende. Dette vænner vore modstandere sig nu af med efter vor påmindelse og prædiker ikke så meget om disse unyttige gerninger som forhen. Desuden begynder de at omtale troen, om hvilken der forhen var en besynderlig tavshed. De lærer, at vi ikke retfærdiggøres af gerninger alene, men de forener tro og gerninger og siger, at vi retfærdiggøres ved tro og gerninger. Denne lære er tåleligere end den første og kan bringe mere trøst end deres gamle lære.

Da nu læren om troen, som bør være den vigtigste i menigheden, har ligget ukendt så længe, eftersom alle nødvendigvis må tilstå, at der i prædikenerne har været den dybeste tavshed om troens retfærdighed, og at blot læren om gerningerne har været fremme i menighederne, så har vore påmindet menighederne således om troen:

b. Paradokset kan ikke forklares

Holberg gør hvad han kan, men når - fornemmes det - til dén opfattelse at paradokset ikke kan forklares.

Der er en God Gud, der er meget Ondt, men det Ondes oprindelse er der ikke nogen fornuftsmæssig acceptabel forklaring på, og det er grunden til at Holberg forsøger sig med en analogi, der dog ikke forekommer at være særlig vellykket:

»Bør dette alleene ikke overbevise os, at de samme Fuldkommenheder findes udi de Ting selv, som vi ikke kand begribe? jeg læser en Bog, hvorudi jeg finder, at Autor haver disponeret sin Materie udi en herlig Orden, og tracteret den paa en lærd og

Først, at vore gerninger ikke kan forsoner Gud eller fortjene syndernes forladelse, nåde og retfærdiggørelse, men dette opnår vi alene ved troen, når vi tror, at vi tages til nåde for Kristi skyld, han, der alene er sat som midler og forsoning, ved hvem Faderen forsones. Den, som derfor tror, at han ved sine gerninger fortjener nåden, han foragter Kristi fortjeneste og nåden og søger uden Kristus ved menneskelige kræfter vejen til Gud, skønt Kristus har sagt om sig selv (Joh. 14.6): "Jeg er vejen, sandheden og livet."

Denne lære om troen behandles overalt af Paulus (Ef. 2.8): "Af nåde er I frelste ved troen, og det ikke af eder selv, Guds er gaven, ikke af gerninger" osv.

Og for at ingen skal beskyldes os for at udtænke en ny fortolkning af Paulus, så har hele denne sag fædrenes vidnesbyrd. for Augustin forsvarer i mange bind nåden og troens retfærdighed over for gerningernes fortjenester. Og noget ligende lærer Ambrosius i "Hedningenes Kaldelse" og andetsteds. Således siger han nemlig i "Hedningenes Kaldelse": "Forløsningen ved Kristi blod ville blive agtet ringe, og de menneskelige gerningers fordringer ville ikke bøje sig under

Hentet fra: <http://www.folkekirken.dk/Tro/Bekend/CA.htm>. Trosbekendelsen menes at være udformet af Philipp Melanchton (se bilag bagest). Jf teologen Søren Holm der skrev:

»Lutheraneren »Melanchton skriver i den Augsburgske Konfession fra 1530, at den menneskelige Vilje har en Slags Frihed til at udøve en borgerlig Retfærdighed og vælge, hvad Fornuften fatter; men den evner ikke uden den hellige Aands Bistand at praktisere en Retfærdighed, som gælder over for Gud« (Søren Holm Determinisme, ca. s. 32), og Luther selv mente, man måtte tro »på, at frelsen er Guds værk alene«, idet man derved frigøres »fra at skulle gøre gode gerninger for sin egen skyld« og nu kan »komme til at gøre virkelig gode gerninger for sin næstes skyld« (Helge Bechmann i »Determinisme«, s. 103)

Guds barmhjertighed, hvis retfærdiggørelsen, som sker ved nåden, skulle skyldes forudgående fortjenester, så at den ikke var en gave af giveren, men den arbejdenes løn."

Men skønt denne lære foragtes af de ukyndige, erfarer dog fromme og ængstede samvittigheder, at den bringer den største trøst, fordi samvittighederne ikke kan beroliges ved nogen gerning, men kun ved troen, når de er fuldt overbeviste om, at de for kristi skyld har en forsonet Gud. På samme lærer Paulus (Rom. 5.1): "Retfærdiggjorte ved tro har vi fred med Gud." Hele denne lære må henføres til hin kamp i den forfærdede samvittighed og kan ikke forstås uden hin kamp. Derfor dømmer ukyndige og verdslige mennesker dårligt om denne sag, når de drømmer om, at den kristelige retfærdighed ikke er andet end den borgerlige og filosofiske retfærdighed.

fornuftig Maade, men hvorudi jeg tilligemed seer nogle Paginas skrevne paa et Sprog, som jeg ikke forstaaer. Jeg lukker vel da Bogen til; men jeg gjør det dog ikke uden at være fuldkommelingen forsikkred om, at den Fornuft, som regierer udi den heele Bog, ogsaa findes udi de Paginis af Bogen, som jeg ikke forstaaer, efterdi de ere skrevne paa et ubekendt Sprog. Og er denne min Persvasion desbedre grundet, efterdi jeg á priori haver de Raisons, som tillade mig ikke at tvivle om, at det jo er den samme Autor, der haver skrevet den heele Bog. Saavidt Wholaston.«

Holberg afslutter denne »Moralske Tanke« på følgende måde, der på en måde gør den utilfredsstillende analogi endnu mere utilfredsstillende:

Forhen plagedes samvittighederne af læren om gerningerne, de plejede ikke at høre trøsten ud fra evangeliet. Nogle dreves af samvittigheden ud i ørkenen, i klostre, idet de håbede, at de der ville kunne fortjene nåden ved deres munkeliv. Andre udtænkte andre gerninger for at vinde nåden og gøre fyldest for synderne. Derfor var der i høj grad trang til at fremsætte og forny denne lære om tro på Kristus, for at de ængstede samvittigheder ikke skulle mangle trøst, men vide, at nåden og syndernes forladelse gribes ved tro på Kristus.

Folk påmindes også om, at det ord tro her ikke alene betegner en sådan kundskab om det historiske, som de ugudelige og djævelen har, men det betegner den tro, som ikke blot tror historien, men også historiens virkning, nemlig denne artikel: syndernes forladelse, at vi nemlig ved kristus har nåde, retfærdighed og syndernes forladelse.

Den, som nu ved, at han ved Kristus har en forsonet fader, han kender i sandhed Gud, han ved, at Gud har omsorg for ham, han påkalder ham, og han er i det hele ikke uden Gud som hedningene. For djævlene og de ugudelige kan ikke tro denne artikel: syndernes forladelse. Derfor hader de Gud som fjende, påkalder ham ikke og venter intet godt af ham. Augustin påminder også sin læser om ordet tro på denne måde og lærer, at ordet tro i skriften ikke tages om kundskab, således som denne findes hos de ugudelige, men om en tillid, som trøster og oprejser de forfærdede sjæle.

Desuden lærer vore, at det er nødvendigt at gøre gode gerninger, ikke for at stole på ved deres hjælp at fortjene nåden, men fordi Gud vil det således. Kun ved tro gribes syndernes forladelse og nåden. Og fordi man ved troen får Helligånden, så fornyes nu hjerterne og ifører sig nye tilbøjeligheder, så at de kan frembringe gode gerninger. Således siger nemlig Ambrosius: "Troen er moder til den gode vilje og den retfærdige handling." For de menneskelige kræfter er uden Helligånden fulde af ugudelige tilbøjeligheder og for svage til at kunne frembringe gode gerninger for Gud. Tilmed er de i djævelens magt, som driver menneskene til forskellige synder, til ugudelige meninger og til åbenbare forbrydelser, som man kan se hos filosofferne, der, til trods for, at de selv forsøgte at leve hæderligt, dog ikke har formået at udføre det, men blev besmittede med mange åbenbare laster. Således er menneskets svaghed, når det er uden tro og uden Helligånd og kun styrer sig selv ved sine menneskelige kræfter.

Heraf ses det let, at denne lære ikke bør anklages for at forbyde gode gerninger, men at den langt snarere bør roses, fordi den viser, på hvilken måde vi kan gøre gode gerninger. For uden tro kan den menneskelige natur på ingen måde gøre det første eller det andet buds gerninger. Uden tro anråber den ikke Gud, venter intet af Gud, tåler ikke korset, men søger menneskelig hjælp og stoler på menneskelig hjælp. Således hersker alle lyster og menneskelige råd i hjertet, når troen og tilliden til Gud er borte. Derfor har Kristus også sagt: "Uden mig kan I intet gøre",

»Og hvad Helvedes Ævighed er angaaende, da drister jeg mig vel ikke at henflye til Origenismum, men lader mig alleene nøje med at sige, at GUD intet gjør, som strider mod hans Retfærdighed og Godhed; item, at en Dommer kand uden Formindskelse af sin Retfærdighed og Sandruelighed indskrænke og moderere sine Trusler. Thi det er med Trusler anderledes, end med Løfter: hine kand modereres, men disse maa til Punct og Prikke opfyldes.«

Holberg fastholder ikke ganske sin »indledende« tanke om Guds ubegribelighed, men hævder at Gud ikke kan handle i modstrid med de grundlæggende forestillinger om Retfærdighed og Godhed.

Joh. 15.5. Og menigheden synger: "Uden din guddomsmagt er der intet i mennesket, intet, som er uden skyld".

c. Gode gerninger og materielle glæder. Andre religioner

Spørgsmålet om de gode gerninger tages op i en senere »Moralsk Tanke«, nemlig ad III, 40 [s. 185/255, FBJ s. 350 ff.], der handler om at man i visse religioner »lover materielle glæder«. Holberg skriver:

»En anden Aarsag er denne, at, saasom Mennesker ere componerede af Kiød og Blod, saa bevæges de meere af legemlige Straffe og Belønninger end af Aandelige. Disse menneskelige Egenskabe have visse falske¹ Propheter merket; og er det besynderligen i Henseende til den sidste, at de have fabriqueret kiødelige Himmeriger, hvorudi de have lovet Mennesker alle de Herligheder og Vellyster, som de mest have fundet Smag udi i dette Liv. Dette have de meenet at kunne gjøre større Virkning udi Mennesker, end Løfter om Aandelige Ting, efterdi kiødelige Creature ikke ville ansee Aandelige Ting, som en Realitet, men ville have noget hvilket de ligesom med Hænder kand tage og føle paa. Falske Religions Stiftere have derfor opfyldt de lovede Paradiser ikke alleene med kiødelige Vellyster, men endogsaa med saadanne, som en hver Nation udi dette Liv haver haft mest Tilbøjelighed til. De Nordiske Folk, for Exempel, have fundet Behag udi Striid og Kamp, udi sterkt Øll og Miød; hvorudover man haver for dem gjort saadan Afrisning paa de tilkommende Othins Boeliger, nemlig at de der skulde have samme Kriigs Exercitier, som udi dette Liv, og at Miød med stærkt Øll skulde i Overflod for dem skienkes. Andre Nationer, som have fundet størst Vellyst udi Omgiengeelse med Qvinde-Kiøn, have af deres Propheter faaet Løfte om Paradiser fulde af deilige Jomfruer, hvormed de udi det andet Liv skulde forlyste sig.

Ingen haver taget dette meer udi agt, end Mahomed. Den samme havde nøje udstuderet Arabernes Tilbøjelighed, nemlig, at de funde størst Vellyst udi kiølige Vinde, udi rindende Bekke, udi Viin og Fruentimmer, og derfor haver opfyldt alle Himmeriges Værelser med slige vellystige Ting. Det er derfor troeligt, at, hvis samme Prophet havde stiftet en Religion i andre Lande, havde han i det andet Liv lovet andre slags Vellyster og anden slags Spiise: han vilde, for Exempel, have lovet Engelænder et Paradiis, forsyned med saftig Oxekiød: de Franskes Paradiis skulde være bleven opfyldt med Urter og Hvedebrød: de Hollænderes med stoppede Tobakspiber: de Tydskes med kraftig Brunsviger Mumme: de Spaniers med Lehnstoele, hvorudi de Troende skulde sidde med Hænderne i Kaars: for de Danske havde han fabriqueret et Himmerig af Smør; og udi det Moscovitiske Himmerige skulde Aqvavit-Floder have passeret.«

Holberg har på ingen måde skiftet standpunkt, det er stadig troen der er afgørende, ikke straf for onde, respektive eller belønning for gode gerninger, men han kunne ikke dy sig for at få »lidt morskab« ud af sagen.

1 Jeg ved ikke om analogien stammer fra Wollaston eller om dén er Holberg's egen.

12. Billeskov's opsummering

Billeskov opsummerer:

»Vi kan ikke tvivle om, at [denne] »Moralske Tanker« [...] tankemæssigt nogenlunde har dækket Holberg's deistisk-agnosticistiske Standpunkt« (s. 195);

i denne sammenhæng må anføres, at Holberg sammesteds kritiserer menneskets antropomorfisme, dét at man overfører menneskelige egenskaber på naturen og overnaturlige væsener:

»Hvis Gud skabte os i sit eget billede«, sagde Voltaire, »så har vi sandelig besvaret hans compliment« (efter Boorstin s. 196)

13. H's tredje position

Epistel 1¹ [I: Bayle's indvendinger mod Guds Godhed] [Findes ikke i digital udgave på nettet, men følger nedenfor i OCR-udgave efter FBJ's udgave] [indtil videre sat i antikva som hos FBJ med udhævninger i kursiv]

1 Overskrifterne til epistlerne stammer fra FBJ-udgaven.

a. Epistel 1. Bayles Indvendinger ...

HUSKE AT CHECKE RETTELSE TIL EPISTLER

Denne den første epistel overhovedet drejer sig om Teodicé-problemet, hvad der fmlt. indikerer emnets vigtighed.

Hvis der er en både God og Almægtig Gud, hvorfor har han så skabt menneskene på en sådan måde at de kunne handle moralsk ondt?

Holberg hævder - som også andetsteds - at dette er en logisk konsekvens af at Gud har givet menneskene en fri vilje og ikke gjort dem til viljeløse maskiner.

Holberg viser sig - ved et nærmere øjesyn - at være overordentlig splittet; han er fanget af dét paradoks som Bayle har stillet op; han prøver at løse det, men kan ikke. Og når det kommer til konklusionerne, så enten ikke kan eller ikke vil han tage konsekvensen af sin analyse.

På den ene side bruger han en rationalistisk og logisk metode, på den anden side kan han ikke slippe nogle rent trosmæssige forudsætninger: Han antager nemlig som en given ting at Gud har skabt mennesker og engle, ligesom han antager at den »historie« vi kan læse i GT - i det mindste på en række grundlæggende punkter - er korrekt. Endelig ræsonnerer han temmelig vidtgående om begge »kategoriers« eksistensvilkår uden at have egentlig viden.

Både engle og mennesker blev udstyret med en fri vilje, skriver Holberg. På den måde var de ens stillet. Men englene »bestod en prøve« - de syndede ikke da de blev fristet - og blev derfor gjort impeccabiles, dvs. »præmieret« med at blive gjort ude af stand til at synde for al fremtid.

Selv når man tager skabelsesforudsætningerne - og skabelsesvilkårene - for givet, må man undre sig. Hvorfor skulle englene gøres ude af stand til at synde, når de netop havde vist at de kunne holde stand mod fristelserne? Grunden er formentlig - at vi alle »véd« at englene er syndefri, og så må der etableres en passende forklaring.

Menneskene derimod (dvs. Adam og Eva) bestod - som vi også »véd« - ikke den tilsvarende prøve, og blev følgelig udstødt af Paradis.

Men hvorfor fandt Gud det nødvendigt at straffe ikke blot Adam og Eva, men hele rækken af deres efterkommere? Hvorfor fandt Gud det nødvendigt at udstyre menneskene med en arvesynd?

Holberg's svar er at menneskene lever en vis tid og derfor har en begrænset hukommelse, mens englene har et evigt liv og en evig hukommelse. Hvert enkelt menneske må derfor - på én eller anden måde - gøre sig fortjent til at

komme i Himmelen osv., hvorimod englens har gjort sig fortjent én gang for alle.

Det sidste er heller ikke noget Holberg kan vide noget om; der er tale om en trosmæssig forudsætning, et rent dogme.

Forestillingen om at der blev afholdt - og stadig - afholdes prøver som man kan bestå eller ikke bestå rejser i øvrigt et spørgsmål der er meget intrikat og meget vigtigt for Lutheranerne, ikke mindst for Holberg, nemlig spørgsmålet om de Gode Gerningers Betydning.

Holberg forsøger at »trække sagen endnu en omgang« ved at hævde at det ikke er gerningerne i sig selv der er det afgørende, men holdningen bag dem, dvs. Troen. Det fremgår tydeligt i diskussionen om dén groteske prøve Gud - ifølge GT - satte Abraham på:

Abraham ofrer Isak

- jf. <http://www.bibelselskabet.dk/danbib/web/bibelen.htm>

1' Mosebog, kapitel 22: Abraham skal ofre Isak

»v1 Senere skete det, at Gud satte Abraham på prøve. Han sagde: »Abraham!« og da Abraham svarede ja,

v2 sagde han: »Tag Isak, din eneste søn, ham du elsker, og begiv dig til Morijalandet. Der skal du bringe ham som brændoffer på det bjerg, jeg giver dig besked om.«

v3 Tidligt næste morgen sadlede Abraham sit æsel og tog sine to karle og sin søn Isak med. Da han havde kløvet offerbrændet, begav han sig på vej til det sted, Gud havde givet ham besked om.

v4 To dage efter fik Abraham øje på stedet i det fjerne,

v5 og han sagde til karlene: »Bliv her med æslet, mens jeg og drengen går derhen for at tilbede; så kommer vi tilbage til jer.«

v6 Abraham tog offerbrændet og lagde det på sin søn Isak. Selv tog han ilden og kniven, og så gik de to sammen.

v7 Isak sagde til sin far Abraham: »Far!« Abraham svarede: »Ja, min dreng!« Isak sagde: »Vi har ilden og brændet, men hvor er offerlammet?«

v8 Abraham svarede: »Gud vil selv udse sig et offerlam, min dreng.« Og så gik de to sammen.

v9 Da de kom til det sted, Gud havde givet ham besked om, byggede Abraham et alter og lagde brændet til rette; han bandt sin søn Isak og lagde ham oven på brændet på alteret.

v10 Så rakte Abraham hånden ud og tog kniven for at slagte sin søn.

Michelangelo Merisi da Caravaggio (1573-1610): Abraham ofrer Isak

v11 Men Herrens engel råbte til ham fra himlen: »Abraham, Abraham!« Han svarede ja,

v12 og englen sagde: »Læg ikke hånd på drengen, og gør ham ikke noget! Nu ved jeg, at du frygter Gud og end ikke vil nægte mig din eneste søn.«

v13 Da Abraham så op, fik han øje på en vædder, som hang fast med hornene i det tætte krat bagved. Abraham gik hen og tog vædderen og bragte den som brændoffer i stedet for sin søn.

v14 Abraham gav dette sted navnet: »Herren ser«. I dag kaldes det: »Bjerget, hvor Herren viser sig.«

v15 Herrens engel råbte igen til Abraham fra himlen:

v16 »Jeg sværger ved mig selv, siger Herren: Fordi du har handlet sådan og ikke nægtet mig din eneste søn,

v17 vil jeg velsigne dig og gøre dine efterkommere så talrige som himlens stjerner og som sandet ved havets bred. Dine efterkommere skal erobre deres fjenders porte.

v18 Alle jordens folk skal velsigne sig i dit afkom, fordi du adlød mig.«

v19 Så vendte Abraham tilbage til sine karle, og sammen gik de til Be'ersheba, og dér blev Abraham boende.«

Bayle stillede i sin tid spørgsmålet om hvorfor Gud ikke havde gjort Abraham »syndefri« ligesom englenerne.

Holberg svarer at grunden må være at der er en markant niveauforskel mellem dén prøve Englenerne i sin tid ikke blot - og dén prøve Abraham bestod »nu«.

At det forholder sig sådan ved vi på grund af »Belønningernes Ulighed«, skriver Holberg, og alene på grund heraf [FBJ-udgaven, s. 3 nederst].

Der er en markant niveauforskel, det fremgår af GT, som skyldes at Gud har behandlet englenerne og menneskene (in casu Abraham) vidt forskelligt. Men eftersom Gud er fuldkommen retfærdig, må der være en grund, og den kan kun bestå i at situationerne eller udfordringerne har været lige så forskellige.

Er dette ikke en ringslutning, så er det særdeles tæt på.

Men bortset fra dét er der - efter Holberg's opfattelse - ikke nogen direkte sammenhæng mellem hvad Abraham gjorde og hvad Gud efterfølgende besluttede:

»[...] det Gode, som GUD bevisede Abraham i Henseende til hans Troe og Lydighed, er en puur Naade, og grunder sig paa ingen Fortieneste« [FBJ-udgaven, s. 4]

Holberg's argumentation er temmelig sofistikeret, men den virker dog - i det mindste i dag - ikke overbevisende, snarere som en lang serie af defensive påstande, der - på det nærmeste - bliver mindre og mindre antagelige.

Kan man kritisere Holberg for demagogi eller tilsvarende? Ville det ikke være en ahistorisk form for kritik?

Måske, men man undervurderer sandsynligvis Holberg, hvis man antager at han ikke var bevidst om at han var i gang med en tryllekunst.

Var han bevidst herom, kan han bebrejdes at have brugt »prokuratorkneb« for at fremme sin sag, med andre ord for kynisme. Var dette tilfældet, kunne det vel også være tilfældet på et senere tidspunkt?

Var han ikke bevidst herom, må det skyldes at der var grænser for hans rationalisme, at hans bevidsthed var bundet af de historiske forudsætninger.

Måske er svaret at han »stod« midt imellem; at han håbede på med tiden at kunne løse Bayle's paradoks, men at han i ét eller andet omfang fornemmede at paradokset måske var uløseligt, og at tro og rationalisme derfor ikke kunne forenes.

Måske mente Holberg desuden at det var klogest ikke at gå for vidt; samfundet kunne risikere meget hvis han - og andre - gik for hurtigt frem. På den anden side var det nødvendigt at vise hvori problemet bestod og at diskutere det.

Holberg skriver i Epistel 1:

»Naar derfor denne [Bayle's] Hoved-Skandse bestormes, maa den heele Fæstning give sig; og de sædvanlige Argumenter, som han tilforn haver foragtet, ville alle faae nye Kræfter, og blive staaende udi fuld Gyldighed.«

Hvad er konklusionen, hvis Bayle's fæstning ikke må give sig?

b. Epistel 16. Arvesyndens Teologi

[Skal udbygges. Er det hér rationalismen sættes? Nemmest kan identificeres?]

Holberg rangordner kravene til en teologisk hensigtsmæssig behandling af »det åbenbarede«:

- 1) Accepter ikke synspunkter der strider mod den sunde fornuft. »Stå« ikke på en påstand om »Guds uransagelige veje« eller på traditionelle forestillinger (der ikke kan forklares fornuftsmæssigt)
- 2) Gennemgå Bibelen grundigt for at finde den mest rimelige forklaring, se væk fra de skriftsteder der ikke kan forstås.

»Jeg vil slutte mit Brev med et Ønske, at lærde Theologi maatte tilholdes ved grundige Skrifter at vise Revelationens [Åbenbaringens] Overensstemmelse med den sunde Fornuft, og derefter at indrette deres Commentarier saaledes, at saa ofte et Sted udi Skriften forekommer, som synes vanskeligt, da heller afvige fra Bogstaven og fra de almindeligen antagne Meninger, end at beraabe sig paa Fornuftens Ufuldkommenhed og Guds uransagelige Veye, hvorved alle Religioner kand autoriseres, og et Skiold gives for visse Mænds Dovenhed, der ikke ville bryde deres Hoveder med at conferere et Skriftens Sted med et andet, for deraf at udleede de grundigste Meeninger.«

c. Epistel 17. Forholdet mellem Fornuft og Aabenbaring

d. Epistel 25. Mit Helbred og mine religiøse Studier.

e. Epistel 26. Guds Alvidenhed

Pt ved jeg ikke (præcis) hvornår tingene er skrevet / udgivet. Muligvis er flow'et og progressionen meget bevidst

Epistel XXVI handler om Guds Alvidenhed [denne Epistel findes ikke i digital form]; Holberg har - siger han - drøftet forskellige Gudsforhold med en bekendt, bl.a. om Gud er alvidende eller ej.

Gud må nødvendigvis have en »homogen« karakter. Gud kan ikke både være retfærdig og uretfærdig, god og ond, almægtig og afmægtig (FBJ, I, s. 112), men dette er ikke det samme som at Gud - på forhånd - vil udelukke onde handlinger.

Gud kan forudse hvad der vil ske, alt andet ville være en indskrænkning af hans alvidenhed - men dette er ikke ensbetydende med at alle ting er bestemt på forhånd. Der er ikke grundlag for en kalvinistisk prædestinationslære, som principielt er i modstrid med forestillingen om en fri menneskelig vilje (FBJ, I, s. 113).

Efter luthersk opfattelse har menneskene en fri vilje, og derfor er det meningsløst hvis man tænkte sig at Gud - de onde gerninger eller hændelser forudset - skulle nære noget ønske om at forhindre dem.

Holberg skriver at hans samtalepartner - angiveligt en C.K. - var af dén opfattelse at Pierre Bayle's synspunkter ikke var gendrevet, og at man havde haft en nemmere sag, hvis man ikke opretholdt standpunktet om en alvidende Gud - og om at denne nødvendigvis måtte forudse alt hvad der ville ske, særligt at der var mennesker der ville foretage sig onde ting.

Holberg selv mente, skriver han sidst i Epistlen, at der er tale om et stort paradoks, og han har ikke til hensigt at ofre det ene standpunkt (Guds alvidenhed) for at opretholde det andet (menneskenes fri vilje) eller omvendt. Han ønsker at de to standpunkter skal forenes.

C.K. - en fiktiv person med risikable standpunkter?

Om der har eksisteret en C.K. ved jeg ikke, men det er meget sandsynligt at der er tale om en »teknisk person«, en person Holberg har opfundet til formålet, og som han uden store problemer kunne tillægge tvivlsomme eller endog risikable standpunkter.

Holberg var givetvis bevidst om at der var en grænse for hvad man kunne tillade sig at sige med sin egen stemme, og hvad man måtte lade andre om.

Konsekvenserne af at udtrykke noget »forkert« kunne have ansættelsesmæssige og andre sociale konsekvenser, som Holberg ikke var parat til at tage eller som han ikke mente det var hensigtsmæssigt - eller nødvendigt - at tage.

f. Epistel 28. Guds Alvidenhed (forts)

»Min Herre« er formentlig også en litterær opfindelse, men mere »uskyldig« end C.K..

Den eneste der på dette tidspunkt var i en position at kunne beordre Holberg til noget som helst var Kongen, men det er ikke meget sandsynligt at Kongen ville træde frem på en sådan måde - uanset hvad han måtte mene, på den anden side ønskede Holberg formentlig at give sine Epistler en særlig aura: Han sad ikke og skrev ud i det blå, han stod i rapport til »højere magter«.

Øverst Gud, så Kongen, så måske et 3' niveau - og straks derefter: Holberg.

Efter Holberg's opfattelse forholder det sig sådan at Gud satte Adam og Eva på Jorden og udstyrede dem med en fri vilje - såvel som et forbud mod at spise af Kundskabens Træ.

Som bekendt fra GT overtrådte vore forfædre forbuddet, og det førte til at de og vi - blev uddrevet af Paradisets Have osv.

Mens Bayle hævdede at det eneste rimelige - på de givne præmisser - måtte være at Gud ændrede på »præmisserne« ved at fratage Adam og Eva den fri vilje og ved at forhindre at menneskene gjorde så mange forkastelige ting som figura har udvist, mente Holberg at hans eget grundlæggende, paradoksale, standpunkt måtte opretholdes, dvs. både forestillingen om en alvidende Gud og om menneskenes frie vilje.

g. Epistel 46. Moralsk katekismus

h. Epistel 47. Teologien bør forsvare Kristendommen

i. Epistel 50. Beviser for Guds Tilværelse

j. Epistel 52. Straffen efter Døden

k. Epistola 178. Guds Alvidenhed endnu en Gang

14. H's fjerde position

Tomus III-IV - Ep 184-446 - udgivet 1750

a. Epistel 225. Gud og Materien

b. Epistel 229 [ikke skannet]

Mine teologiske særmeneringer ... gås efter ... scannes

c. Epistel 232. Er vor Verden den bedst mulige?

d. Epistel 274. Antikke Forfattere om det Ondes Problem

e. Epistel 320. Det Ondes Stilling før og efter Syndefaldet

Ad Epistel CCCXX: [Det Ondes Stilling før og efter Syndefaldet] [Fandtes ikke i digital udgave]

Jf. Epistel 1.

Englene har eksisteret fra Tidernes Morgen og vil fortsat eksistere, menneskene derimod lever og dør, og der opstår nye generationer der ikke har dén bevidsthed som Englene har. Det er nødvendigt at give menneskene en fri vilje for ellers kunne de ikke beundre Guds Skaberværk. Englene har ikke brug for en fri vilje, de har nemlig erindringen om hvad der skete dengang nogle af dem gjorde oprør.

Holberg konkluderer at det ikke er lykkedes at gøre op med Bayle, slet ikke fuldstændigt overbevisende.

[Uddybes ... dels på grund af indholdet, dels fordi Ep er én af Holberg's senere; den er fra 1750-udgaven]

2' Petersbrev, 2' kap.: Falske profeter og lærere

»v1 Der var dog også falske profeter i folket, ligesom der også blandt jer vil komme falske lærere, som vil indsmugle ødelæggende vranglærdomme og tilmed fornægte den Herre, som købte dem. De nedkalder en brat tilintetgørelse over sig selv,

v2 men mange vil følge dem i deres udsvævelser, og sandhedens vej vil komme i vanry på grund af dem.

v3 I deres griskhed vil de søge at udnytte jer ved hjælp af opdigtede historier; men dommen over dem er fældet for længe siden, og deres fortabelse slumrer ikke.

v4 Gud skånede jo ikke de engle, som syndede, men styrtede dem i afgrunden, hvor de holdes i mørkets lænker indtil dommen;

v5 han skånede ikke den gamle verden, men bevarede kun Noa, retfærdighedens forkynner, samt syv andre, dengang han lod syndfloden bryde løs over de ugudeliges verden.

v6 Byerne Sodoma og Gomorra dømte han til undergang og lagde dem i aske og gjorde dem dermed til et advarende eksempel for ugudelige mennesker i kommende slægter.

v7 Men han reddede den retfærdige Lot, som døjede under frække menneskers udsvævende liv;

v8 for da den retfærdige mand boede midt iblandt dem, pintes hans retfærdige sjæl ved dag efter dag at se og høre deres lovløse gerninger.

v9 Herren formår at fri de gudfrygtige fra fristelse, men at holde de uretfærdige i forvaring til straffen på dommens dag,

v10 især dem, der beherskes af kødet i smudsig begær og foragter Herrens myndighed. Hensynsløse og selvhævdende, som de er, viger de ikke tilbage for at spotte overjordiske magter,

v11 mens dog englene, som overgår dem i kraft og styrke, ikke udtaler nogen spottende dom mod dem for Herren.

v12 Disse mennesker, der spotter, hvad de ikke begriber, er som umælende dyr, hvis natur det er at fødes for at fanges og dræbes; og de skal også omkomme på samme måde som dyrene

v13 og gå glip af det udbytte, de havde håbet at få af deres uretfærdighed. De regner det for en nydelse at svire ved højlys dag, de er vanærende skampletter, når de svælger i deres egne bedragerier, mens de holder gilde sammen med jer;

v14 deres øjne er altid på kvindejagt og utrættelige, når det gælder om at synde, de forfører ubefæstede sjæle, og deres hjerter er opøvet i griskhed – forbandede, som de er!

v15 Da de forlod den lige vej, fór de vild og slog ind på samme vej som Bileam, Bosors søn, der kastede sin kærlighed på uretmæssig vinding,

v16 men måtte lade sig overbevise om sin egen overtrædelse: Et umælende trækdyr gav sig til at tale med menneskestemme og hindrede profeten i hans galskab.

v17 Disse mennesker er udtørrede kilder og tåger, der jages af stormen, og dystert mørke venter dem.

v18 De bruger opblæste og tomme ord, og ved hjælp af deres udsvævelser forfører de i kødeligt begær andre, som lige har gjort sig fri af de folk, der lever i vildfarelsen;

v19 de lover dem frihed, skønt de selv er slaver af fordærvelsen; for det, man ligger under for, er man slave af.

v20 Hvis mennesker gennem erkendelsen af vor Herre og frelser, Jesus Kristus, har gjort sig fri af verdens urenhed, men igen lader sig besnære og overvinde af den, er det sidste værre for dem end det første.

v21 For det havde været bedre for dem slet ikke at have lært retfærdighedens vej at kende end først at lære den at kende og siden vende sig fra det hellige bud, som de har fået overdraget;

v22 så er det gået dem, som ordsproget træffende siger: »Hunden vender tilbage til sit eget bræk,« og: »Når en so er vasket, vælter den sig i sølet.««

f. Epistel 321. Guds Hensigt med Skabelsen

g. Epistel 322. Mit teologiske System

h. Epistel 447. Mine seneste Aar

Tomus V - Ep 447-539 - udgivet posthumt 1754

Epistlen findes bl.a. flg. steder: FBJ's samling af Holberg's »Epistler«, i »Memoirer« [se litteraturlisten] og endelig i »Udvalgte Værker« bd. 12; og som følge deraf også på internettet (kan lokaliseres via: <http://bjoerna.dk/Holberg/paa-nettet.htm>)

15. Epistlerne sammenfattet

Holberg var i mange år - og helt frem til sin død - stærkt berørt af Teodicéproblemet. Han var klar over at problemet var en »bombe« under den kristne teologi, ikke mindst den lutherske statsteologi.

Holberg var - formentlig - stærkt påvirket af Pierre Bayle's ateistiske konklusion, og han havde svært ved at imødegå Bayle's diskussion og konklusion på en logisk konsistent og overbevisende måde.

Måske må man konkludere at Holberg's forehavende ikke lykkedes for ham.

Det er tænkeligt at Holberg fra tid til anden selv har næret ateistiske forestillinger, men det kan ikke bevises eller sandsynliggøres på anden måde end ved at konstatere at han vendte tilbage mange gange, dels med gentagelser, dels med udvidelser - i nogle tilfælde med drejninger.

Om Holberg's overvejelser har påvirket andre i hans samtid og umiddelbare eftertid kan jeg ikke sige pt. Måske »stod« han et sted som næsten var »umuligt«.

Det følgende har pt. den rene formodningens karakter

Mange i tiden tænkte vel i mere naive baner og nøjedes med at tro - og dette i en mere eller mindre følelsesbetonet eller inderlig form. Mange af disse var »almindelige« indbyggere på land og i by, andre indtog mere »betydningsfulde« positioner i stats- og samfundslivet.

Andre tænkte formentlig i meget rationalistiske baner og troede ikke, men lod det ikke komme frem fordi en erklæret rationalisme og ateisme ikke var »politisk acceptabel« og kunne få mange personlige konsekvenser.

Hvis de pågældende læste Holberg's overvejelser har de formentlig set dem som et supplement til udenlandske skrifter og overvejelser, som de måske var stødt på under rejser og studieophold i udlandet.

Atter andre tænkte formentlig mere kynisk. De brugte religionen og kirken som et politisk magtinstrument, hvad enten de selv var kirkefolk eller arbejdede på ledende poster i statstjenesten.

Holberg brugte mange kræfter på at tackle Teodicé-problemet, og i en vis forstand hindrede det ham i at komme videre i filosofisk forstand. Men betydningen af dette skal ikke overdrives, for formentlig ville Holberg have handlet moralsk som han gjorde, hvad enten han i sit inderste troede på Gud eller ej.

Dét som det kommer an på - ifølge Holberg - er egentlig ikke om man tror eller ej, men om man handler retskaffent eller moralsk godt eller ej. Ganske uanset om der var en efterfølgende belønning eller ej.

Teoretisk set, men slet ikke politisk eller praktisk set, kunne Holberg have ophævet Teodicé-problemet ved at drage en Bayle'sk konklusion, som nogle eksistentialister drog på et langt senere tidspunkt: At det enkelte menneske må påtage sig ansvaret for sine egne gerninger²¹.

Formentlig lå dette standpunkt langt tættere på Holberg's »gemyt« end at hengive sig til blot at tro.

NB Billeskov mener at H ender med at indtage et ortodokst standpunkt, Kommentarer s. 14 ... at han bebægede sig baglæns

Med mindre man er barn, senil eller psykisk utilregnelig. Problemet er drøftet i megen litteratur. Nogle har eksperimenteret med absurdisme, andre med en filosofisk kynisme, atter andre har søgt at vise at man måske nok kunne handle på én måde ud fra en opfattelse af at alter-tilladt og intet-forbudt, men at man alligevel mange gange kunne blive »fanget« eller »imødegået« af sin underbevidsthed, sin »samvittighed« eller sit »over-jeg«.

Andre har flyttet sig væk fra en individualistisk betragtningsmåde og hævdet at de virkelige problemer ikke handlede om det her omhandlede paradoks, men om at få gjort op med økonomisk og social undertrykkelse og om at etablere - om ikke et Paradis på Jord - så væsentligt bedre leveforhold for den almindelige befolkning, både i økonomisk, sundhedsmæssig og uddannelsesmæssig forstand.

a. Positions- eller Udviklingsskema

Postion	Billeskov siger:	Holberg siger:	Kommentar:
0			
1	1737: To epigrammer der udtrykker et naivt Lyssyn: 1) Man kan ikke fjerne det Onde uden at tage det Gode med. 2) Spørgsmålet vendes om. Der spørges ikke om hvorfor der er så meget Ondt, men hvorfor der er så meget Godt.		
2	1743-44: »Epistola tertia« og »Moralske Tanker« . Heri en gennemtænkt filosofisk Optimisme støttet på Leibniz.		
3	1748: »Epistler« tom. III. H har læst Bayle og indsér at han ikke tidligere har løst Knuden. Det samlede Problem splittes op. H rykker væk fra Leibniz' position ...		
4	1750: »Epistler« tom. III-IV. H indser at problemet endnu ikke er løst og at de hidtidige argumenter ikke er tilstrækkelige. Han forlader det metafysiske standpunkt og indtager et historiskdogmatisk standpunkt		
5	? 1754: »Epistler« tom. V		

[Skrives færdig til sidst]

16. Holberg's valg [hans positionering?]

Holberg valgte det sidste standpunkt. Han opgav den første løsning som uacceptabel.

Muligvis har han tænkt over at blive ateist, men det virker - når man tager hans mange skrifter og gentagne overvejelser over problematikken i betragtning - ikke sandsynligt.

Han har stået »et andet sted«. Han troede, før han havde Troens argumenter, men han vidste der var et alvorligt intellektuelt problem og derfor blev han ved med at tumle med det [bearbejdes].

Holberg lagde - hen over tid - accenten forskellige steder og udviklede sit standpunkt, men han nåede ikke en egentlig løsning, og - sandsynligvis - var han helt bevidst herom. Han skriver ganske vist ikke klart og tydeligt: Her er et paradoks, jeg ikke kan løse - men han bliver ved med at bakse med det, og hvis han overbeviste sig selv, var det kun for kortere tid. Snart efter tumlede han med problemet igen.

Vi regner både i Norge og Danmark Holberg som én af de helt store i udviklingen af Oplysningslitteraturen og Oplysningstiden, men man kunne dog ikke dengang mene eller skrive hvad man ville. Der var strenge restriktioner, og Kongemagten havde etableret et Censurinstrument som skulle forhindre udbredelsen af vranglære.

Forholdt det sig sådan at Holberg var parat til at tænke frit, så kunne han kun gøre det i enrum, men der er ikke noget spor i hans skrifter af at han var parat.

En del af Holberg's tid gik med forskellige praktiske gøremål.

Der var universitetsopgaver at passe - i den sidste del af karrieren væsentligst på det praktiske og økonomiske område.

Der var andre forretninger at varetage: Hans bøger skulle udgives, trykkes og sælges.

Men en stor del af hans tid gik dog med at reflektere og det foregik oftest med en pen i hånden. Der var ofte meget kort vej fra læsningen af andres bøger og artikler til skrivningen af egne - og som bekendt er Holberg én af vores allermest produktive forfattere.

Vi véd ikke om der var »mere«; om der var vigtige tanker Holberg ikke ville eller turde nedfælde, men bortset fra dét er vi godt »dækket ind«.

Der er filosofiske værker. Historiske og biografiske - tilmed selvbiografiske værker.

Der er mange komedier hvor nogle af problemerne vendes og drejes.

Og endelig er der en lang række essayistiske overvejelser, der vel nogle gange er en slags »laboratorieøvelser«, men andre gange er gennemtænkninger af et hverdagsagtigt problem eller af et mere omfattende filosofisk eller politisk problem.

Foreløbigt:

Teodicé-problemet må - formentlig - betragtes som et uløseligt problem.

Det er »naturligt« at det dukker op og bliver gentaget. For det er næppe tilfredsstillende at vælge »skarpt« mellem de to hovedmetoder:

1) At tro og

2) Kun at holde sig til hvad der kan forklares nu (eller som kan formodes at ville kunne forklares senere).

Hvad skulle nemlig være kriterierne for at afgøre hvad der skal tros på og hvad der ikke skal tros på?

Mennesker der har én eller anden forestilling om at der er en Gud er næsten nødt til at bruge en række fornuftsmæssige metoder til at skelne mellem hvad der er troværdigt og hvad der ikke er.

Men har man én gang valgt et trosmæssigt udgangspunkt, ligger det lige for at konstruere et mere eller mindre sindrigt system af påstande og forklaringer. Jo større konsistensen er i tankebygningen, desto bedre.

Dette gælder eksempelvis også forskellige udgaver af astrologi. Astrologi bygger grundlæggende på nogle trosmæssige forudsætninger; herefter gøres en række iagttagelser og observationer, der opbygges et forklaringsapparat og der udvikles horoskoper. En avanceret astrologisk praksis er særdeles kompliceret ... givne foreteelser/observationer tolkes ikke éndimensionalt, men temmelig komplekst og »videnskabeligt«. Astrologien kan bruges af nogle af dem der tror til at få en slags videnskabelig forklaring. Men mange troende bryder sig ikke om astrologien, fordi én af de vigtigste påstand er at en givens persons muligheder grundlæggende er bestemt ved undfangelses- eller fødselstidspunktet, dvs. grundlæggende er skæbnebestemt.

Er der skrigende selvmodsigelser eller er der for meget der ikke kan »forklares« på de givne præmisser, vil der være en tendens til at tilhængerne opgiver troen eller vælger en anden, når den måtte blive tilbudt.

Holberg handlede næsten som astrologerne - og dog ikke. Han accepterede en række forudsætninger, dogmer og myter, og afviste andre. Blandt dét han afviste var katolikernes idé om de gode gerningers betydning og kalvinisternes prædestinationslære. Disse forestillinger blev afvist fordi de stred mod (andre) grundlæggende dogmer.

Andre forestillinger blev afvist fordi de stred mod fornuften, således transsubstantiationslæren. Holberg insisterede på - desto tættere diskussionen kom på den aktuelle og materielle virkelighed - kun at acceptere påstande der ikke stred åbenbart mod fornuften.

Imidlertid lever Holberg ikke fuldstændig op til sine egne krav og påstande, jf. således diskussionen om Abraham (s. XXX), hvor Holberg tillader sig en logisk ringslutning, benytter sig af både interpolation og ekstrapolation [forklares]. »Ting« der alle sammen kan kritiseres i dag, men som også kunne kritiseres dengang. Kort sagt havde Bayle en stærkere sag end Holberg.

17. Er Teodicé-problemet relevant? Er Holberg's diskussion?

Den primære grund til at jeg har beskæftiget mig med Holberg's overvejelser er af historisk og litterær art. Holberg's diskussion indtager en betydningsfuld plads i den ræsonnerende del af forfatterskabet, og den forløb parallelt med at han arbejdede med sin bog om »Naturretten og Folkeretten«.

Formentlig er der nogle der er blevet berørt af problemet, og som har ladet deres livsopfattelse afhænge af hvordan de så på netop dét problem? Men egentlig tror jeg det er de færreste der lader deres livsopfattelse bero på en systematisk gennemtænkning af de mest relevante argumenter og synspunkter.

18. Om relevansen af Holberg's diskussion

[Den grundlæggende problematik står stadig og formentlig også elementer af Holberg's (eksplicite) forudsætninger, hans metode og resultater - men i det store og hele er Holberg's diskussion så tidsbestemt at en moderne diskussion bedre kan foretages på et »opdateret« grundlag og ikke med udgangspunkt i Holberg]

NB Hans overordnede problem: Er der en mening med det hele? Hvor kommer »Verden« fra osv? Hvorfor og hvordan er den opstået? ... Dette tema findes stadig, hvad enten man har fundet vand på Mars eller ej

-

Hvordan sættes problemet?

-

Hvordan diskuteres det? Hvilke argumenter bruges?

-

Hvordan verificeres?

-

Videnskabelig teknik: 1) Konsistent, 2) Omfattende, 3) Simplest mulig

VII. Betænkning om kvægsygen. 1745. Empiri og logik mødes

Jf Epistel 114 (trykt 1748).

Holberg er rimelig »tæt« på. Han afviser mange forskellige forklaringer osv. og ræsonnerer sig frem til at sygdomskilden må være nogle meget små insekter, der muligvis kun kan ses under et mikroskop.

Iflg Salmonsens XV Kvægpest har der været tale om en særdeles smittefarlig sygdom, der undertiden har været forvekslet med M&K. ... Men der »mangler« noget i udredningen, skriver man. Dødelig udgang i 75-95%.

Mon sygdommen kan bekæmpes med penicillin?

Fra 1745 til 1752 døde 2 mio stk hornkvæg i DK; konsekvenserne var så omfattende at regeringen måtte eftergive skatter (i stort omfang, formoder jeg).

Kvægpest

hentet fra:

http://www.foedevarestyrelsen.dk/Dyr/Husdyrsygdomme/Anmeldepligtige_husdyrsygdomme/Danmark/Kvaegpest/forside.htm

Kvægpest hedder på engelsk rinderpest, hvilket er den betegnelse der anvendes i internationale sammenhænge.

Kvægpest er en smitsom virussygdom hos klovbærende dyr, der forårsages af et morbillivirus, der er nært beslægtet med får- og gedepestvirus, hundesygevirus og mæslingevirus. Virustyperne varierer markant i værtsspektrum, og virulens. Kvægpest kan ikke smitte til mennesker, og kontakt med smittede dyr udgør således ikke nogen sundhedsmæssig risiko for mennesker.

Som epidemi er kvægpest den mest dødelige sygdom, der er beskrevet hos kvæg. Modtageligheden varierer mellem de klovbærende dyrearter, og kan også smitte svin, dog uden at give sygdom.

Kvægpest blev udryddet i Danmark i 1782 som den første husdyrsygdom, der blev bekæmpet.

Sygdomstegn

Kvægpest er karakteriseret ved kraftig savlen hos flere dyr, hvorefter enkelte kan udvikle diarré. Der ses store sår i hele mundhulen, og kreaturerne vil senere udvikle gulligt næse- og tårreflåd.

Efter en inkubationsperiode, der er den tid der går fra dyret er blevet smittet til det udviser symptomer på sygdom, på 3-15 dage begynder kliniske symptomer at optræde: feber, ophørt ædelyst, og depression. Øje- og næseflåd optræder 1-2 dage efter og indenfor 2-3 dage begynder små nekrotiske læsioner at optræde i mundhulen, der dog hurtigt øges i omfang. Både den hårde og bløde gane er omfattet af skaderne. Øjen- og næseflåd bliver pusagtigt og mulepladen bliver tør og skorpet. Diarré er det sidste symptom, der kan observeres, og kan være vandig, blodig eventuelt indeholdende slimhinder. Dyrene viser tydelige tegn på kraftig abdominal smerte, tørst, og åndenød og dør ofte af dehydrering.

Det tager lang tid at komme sig over sygdommen og den kan blive kompliceret af andre infektioner som følge af generel nedsættelse af immunforsvaret.

Ved obduktion af dyr kan der i hele mavetarmkanalen og de øvre luftveje ses store områder med beskadiget væv og blodfyldninger - det sidste kendes som "zebra-striber" i endetarmen. Lymfeknuder er meget hævede langs hele mavetarmkanalen.

De sygdomsmæssige fund er tilstrækkelige til at diagnosticere kvægpest i endemiske områder, og efter første laboratoriediagnose i epidemiske områder. I områder, hvor sygdommen ikke er almindelig skal der anvendes laboratoriediagnostik til at differentiere kvægpest fra BVD, mund- og klovesyge, IBR, og ondartet katarrfeber.

Laboratoriediagnosen stilles ved isolation af virus fra blod, milt eller lymfeknuder, samt påvisning af antistoffer i blod eller vævsvæsker. Det er nødvendigt at udtage prøver fra flere dyr i den tidligere fase af et klinisk udbrud - helst før tegn på diarré.

Til endelig bekræftigelse af sygdommen skal indsendes stabiliseret fuldblod, lymfoidt væv, milt og tarme skal udtages aseptisk og transporteres i frossen stand eller med køleelementer i forsendelsen.

Den der har modtagelige dyr i sin varetægt, skal ved mistanke om kvægpest straks tilkalde en dyrlæge.

Smittespredning

Virus udskilles i næseflåd fra inficerede dyr i 1-2 dage før dyrene får feber. Efter udbrud af kliniske symptomer er udskillelsen massiv i alle sekreter, men falder hurtigt hos de dyr, der overlever og begynder at danne antistoffer. Smittespredning sker ved direkte kontakt eller tæt indirekte kontakt mellem dyr, og infektionen sker i næse-svælgregionen. Der er ikke risiko for udvikling af raske smittebærere, men virusinfektionen vedligeholdes gennem konstant overførsel mellem modtagelige individer.

Efter opformering i lymfeknuderne i næse-svælgregionen, vandre virus via lymfesystemet til slimhinderne i mavetarmkanalen, samt de øvre luftveje. Vævsskaderne skyldes en direkte nedbrydende effekt af virus. Virale antigener inducerer et kraftigt svar fra immunsystemet, der hurtigt begrænser infektion med opheling af vævsskaderne, hvis disse ikke er for udbredte.

I områder, hvor kvægpest forekom endemisk (Indien og Afrika), ses infektion af unge dyr efter ophør af den immunitet der gives fra moderdyret og før en vaccination har effekt. Dette betyder ofte en efterfølgende spredning til får, geder og til vilde klovbærende dyr med risiko for tilbagesmitte til kvægbestanden. Morbiditeten er lav og de kliniske tegn ofte milde. I epidemiske områder (dele af Afrika, Asien) inficeres hovedparten af modtagelige dyr og bliver selvbeholdende, da morbiditeten er næsten 100% og mortaliteten er op til 90%.

Behandling, bekæmpelse og kontrol af sygdommen

Sygdommen er anmeldepligtig, og der foretages ikke behandling. Såfremt der opstår en mistanke om kvægpest, der ikke kan afvises af den regionale Veterinærchef, bliver den berørte besætning sat under offentligt tilsyn og der udtages materiale til undersøgelse på Danmarks Veterinærinstitut.

Veterinærafdelingen i fødevareregionen foretager smitteopsporing til andre besætninger, der har modtaget dyr fra besætningen de sidste 30 dage. Endvidere smitteopspores kontaktbesætninger i de seneste 30 dage. Sådanne kontaktbesætninger sættes også under offentlig tilsyn.

Ved positive diagnose skal den smittede besætning, samt dyr i kontaktbesætninger, slås ned. Kadaverne bortskaffes enten ved destruktion eller ved nedgravning. Rengøring og desinfektion skal godkendes af Fødevareregionen.

Der oprettes 3 kilometer beskyttelseszoner og 10 kilometers overvågningszoner omkring smittede besætninger.

Det er muligt at vaccinere mod kvægpest, og immuniteten er livslang.

Der er international enighed om, at bekæmpe kvægpest globalt ved iværksættelse af massive vaccinationkampagner – et mål, der snart er inden for rækkevidde.

Forekomst

Kvægpest blev udryddet i Danmark i 1782 som den første husdyrsygdom, der blev bekæmpet. Sygdommen var tidligere meget udbredt i Afrika og Asien, men er nu så godt som udryddet i hele verden.

Lovgivning

Lov nr. 432 af 9. juni 2004 om hold af dyr

Bekendtgørelse nr. 1123 af 22. november 2004 om lister over smitsomme sygdomme til lov om hold af dyr

Bekendtgørelse nr. 138 af 6. marts 2003 om bekæmpelse af kvægpest.

Bekendtgørelse nr. 1082 af 12. november 2004 om ændring af bekendtgørelse om bekæmpelse af kvægpest

Link

Andre eksotiske sygdomme manual

Kvægbrugets hjemmeside om kvægpest

Kvægpest

Symptomer

Flere kreaturer står med kraftig savlen (sår i mundhulen), feber, næseflåd eller diarré.

Sygdommen smitter ved direkte kontakt mellem kreaturer.

Kvægpest skyldes et virus, der er beslægtet med mæslinge- og hundesygevirus

Udbredelse

Kvægpest var den første sygdom, der blev udryddet i Danmark.

Det skete i 1782 og var årsagen til, at dyrlægeuddannelsen blev oprettet.

Se: <http://www.lr.dk/kvaeg/diverse/kvagpest-web-k.htm>

VIII. Sammenfatning: Et åbent sind?

Hvor står vi nu? Hvad kan vi konkludere?

Inddrages:

Kirkehistorie

Jødiske Historie

Erigeret til baron

Rømer: Lysets tøven

Rømer: Matriklen

Rømer: Mål- og vægt

IX. Kronologi

NB Korrigere oplysningerne i iFinger, når H-kronologien er på plads. **Evt. lægge en iFinger-udgave på CD ... Andre iFinger-ting på CD?**

Rigtige titler angives

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1683	Wien belejres af tyrkerne. Köprülü / Jan Sob.	Christian V: "Danske Lov" af 1683 ["Norske Lov"]		
1684	Paven, den tyske kejser, Venezia og Polen danner et anti-tyrkisk forbund.	Christian V	Holberg fødes i Bergen (3.12.)	
1685	Nantes-ediktet ophæves; de franske huguenotter udsættes for forfølgelse. Karl II. af England dør; efterfølges af sin bror, Jakob II. (check årstal)	Christian V. Leonora Christina løslades fra Blåtårn		-1
1686	Check året: Bill of Rights grundlægger det konstitutionelle monarki i England.	Christian V	Holberg's far, Christian Nielsen, dør 29.3., ca. 65 år gml.	1-2
1687	Personalunion mellem Østrig og Ungarn. 1687 Sir Isaac Newton (1642-1727) udgiver Philosophiae Naturalis Principia Mathematica	Christian V		2-3
1688	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion. Wilhelm af Oranien fordriver med det engelske parlaments støtte Jakob II og bliver selv engelsk konge.	Christian V. Den store matrikel.		3-4
1689	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion.	Christian V Det kgl. operahus i Kbh. brændte 16.04.1689; 200 omkom		4-5

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
	[Østrig-Ungarsk indmarch i Kosovo-Makedonien]. Peter d Store bliver russisk zar.			
1690	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V		5-6
1691	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V		6-7
1692	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V		7-8
1693	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V 1693 De sidste heksebrændinger foretages i Danmark	LH i Bergens Katedralskole	8-9
1694	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion. Samuel Pufendorf dør (1672: De jure naturæ et gentium)	Christian V	LH i Bergens Katedralskole	9-10
1695	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V	LH i Bergens Katedralskole Holberg's mor, Karen Lem, dør om efteråret under en epidemi. LH hos sin mors fætter, sognepræst Otto Munthe, Fron i	10-11

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
			Gudbrandsdalen (1695-ca. 1696)	
1696	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion	Christian V	LH hos sin mors fætter, sognepræst Otto Munthe, Fron i Gudbrandsdalen (1695-ca. 1696) > LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	11 - 12
1697	1688-1697: Den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig pdes og den tyske kejser, Nederlandene, England og Spanien pdas standser den franske ekspansion.	Christian V	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	12 - 13
1698		Christian V	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	13 - 14
1699	Karl XII går ind i Gottorp. Efter årtiers krig mister Tyrkiet ved Freden i Karlowitz Ungarn og Siebenbürgen, hvorefter Østrig-Ungarn bliver en europæisk stormagt.	Christian V / Frederik IV. Griffenfeld dør [fængslet fra 1676]	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	14 - 15
1700	Karl XII's tropper gør landgang på Sjælland; tvinger – støttet af England og Nederlandene - Danmark til fred. Svensk sejr over Rusland ved Narva.	Frederik IV. Store Nordiske Krig [Sverige engageret 1700-21 mod forskellige lande; 1700 kortvarigt mod Danmark. Ole Rømer får indført den gregorianske kalender i Danmark. [Check:] 23.10.1700 forordning mod bestikkelse	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	15 - 16
1701	Den Spanske Arvefølgekrig bryder ud.	Frederik IV. Landmilitsen oprettes	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702)	16 - 17
1702	Svensk sejr over Polen ved Klissow.	Frederik IV. Vornedskabet ophæves 19.5.: Bergen brænder.	LH hos sin morbror, købmand Peder Lem i Bergen (ca. 1696-1702). Peder Lem's hus nedbrænder. Student, Kbh: Indskrevet som student, juli; straks efter retur til Norge; huslærer hos provst Weinwich i Voss.	17 - 18

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1703	Zar Peter grundlægger Skt Petersborg.	Frederik IV. Ths. Kingo dør	Huslærer hos provst Weinwich i Voss.. Efteråret: I Kbh	18 - 19
1704	John Locke dør.	Frederik IV. Det andet Kommercekollegium oprettes	10.3.: Examen philosophicum (metafysik, etik m.m.); April: Examen theologicum (teologisk attestats). Efteråret: Huslærer hos vicebiskop Niels Smed i Bergen. Rejste et år til Holland	19 - 20
1705		Frederik IV	I Holland. Ca. 1.10. i Kristiansand.	20 - 21
1706	Pierre Bayle dør. Svensk fred med Sachsen-Polen i Altranstädt.	Frederik IV. Halle-missionen starter i Trankebar	Kristiansand. April 1706 til England med Brix (2,5 år ca)	21 - 22
1707	Union mellem England og Skotland.	Frederik IV	I England	22 - 23
1708	Karl XII angriber Rusland.	Frederik IV. Fattiglovgivning for byerne og for landet. Store Nordiske Krig bryder ud.	I England. Sommeren 1708 tilbage i Kbh. Okt 1708: Til Dresden og Leipzig som mentor for Poul Winding's søn	23 - 24
1709	Karl XII slås ved Poltava, flygter til Tyrkiet	Frederik IV. Store Nordiske Krig: Dansk besættelse af Skåne, men kastes tilbage (Helsingborg 1709? 1710?) <i>1709-oversættelsen udkommer</i>	Holberg på et kort ophold i Halle i 1709 (hvor han flygtigt traf Christian Thomasius) Jan ? Tilbage i Kbh. Huslærer for Admiral Gjeddes sønner Aug. 1709-11.2.1714 Alumne på Borchs Kollegium	24 - 25
1710		Frederik IV. Store Nordiske Krig. Ole Rømer dør. Pest i Kbh <i>Årene efter 1710 hører til de mørkeste i dansk naturvidenskabs historie</i> siger Helge Kragh (Bogen om Ole Rømer, s. 301)	Aug. 1709-11.2.1714 Alumne på Borchs Kollegium. Gav vist timer uden at tjene ngt videre	25 - 26
1711	Krig mellem Tyrkiet og Rusland	Frederik IV. Store Nordiske Krig	Aug. 1709-11.2.1714 Alumne på Borchs Kollegium	26 - 27

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		1711 Byldepesten hærger hele Danmark og dræber bla. en trediedel af Københavns indbyggere.	Introduktion til de europæiske rigers historie (debut): "Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier, fortsat indtil disse sidste Tider, med et tilstrækkeligt Register" Kbh. : 1711 Kbh., 2. udg. : 1728 Kbh., 3. udg. : 1757 I 1711 (eller <i>muligvis</i> 1712) kom Holberg til Falster på flugt fra pesten i København ... Møder Marie Grubbe	
1712	Krig mellem Tyrkiet og Rusland	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Gadebusch 1712	Aug. 1709-11.2.1714 Alumne på Borchs Kollegium Introduktion til de europæiske rigers historie	27 - 28
1713	Karl XII hos den tyrkiske sultan efter slaget ved Poltava. Krig mellem Tyrkiet og Rusland. Freden i Utrecht efter Den Spanske Arvefølgekrig. Arcangelo Corelli dør (1653-1713)	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Stenbock belejres i Tønning. Fængsles. Gottorp besættes.	Aug. 1709-11.2.1714 Alumne på Borchs Kollegium Introduktion til de europæiske rigers historie: Anhang – udkom 04: "Anhang til hans historiske Introduction eler Underretning om de fornemste Europæiske Rigers og Republiques Stater" Kbh. : 1713	28 - 29
1714	Karl XII's ridt til Stralsund	Frederik IV. Store Nordiske Krig.	Professor extraordinarius (løfte om udnævnelse 29.1.1714); stipendium [check]. Forår: Rejser via Holland til Paris (er væk i ca. 2 år?)	29 - 30
1715	Stralsund falder 1715. Karl XII til Sverige.	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Rügen og Stralsund erobres.	1½ år i Paris via Holland og Belgien; derefter (Aug. 1715) til Marseille > Genova > Rom (vinteren 1715-1716); så bl.a.	30 - 31

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
			italiensk komedie I 1715 traf Mikkel Røg og Holberg hinanden i Paris; da Holberg ville til Italien, hjalp Mikkel Røg ham ved at låne ham sit kongelige rejsepas "Moralske Kierne, eller introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab 1-2" Kbh. : 1715 Kbh., 2. udg. : 1716 Kbh., 3. udg. : 1734 * "Naturens og Folkerettens Kundskab" Kbh., 4. udg. : 1741 Kbh., 5. udg. : 1751 Kbh., 6. udg. : 1763	
1716	Gottfried Wilhelm Leibniz dør. Karl XII angriber Norge.	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Tordenskjold i Dynekilden.	Februar 1716: Gik gennem Italien over Alperne og gennem Frankrig til Paris. Forår 1716: Over Amsterdam og Hamburg til Kbh. Introduktion til Natur- og Folkeretten	31 - 32
1717		Frederik IV. Store Nordiske Krig Andreas Hojer: 1717 konkurrerede han forgæves om et med. professorat	Dec. 1717 Professor i metafysik og logik	32 - 33
1718	Karl XII falder ved Frederiksten.	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Svensk angreb på Norge. Skt. Jan erhverves.		33 - 34
1719	Svenske frihedstidsforfatning. Daniel Defoe: Robinson Crusoe	Frederik IV. Store Nordiske Krig. Tordenskjold erobrer Marstrand. Dansk offensiv fra Norge mod Sverige -	1' sang af Peder Paars; resten i løbet af 1719-1720 (på dansk); jf Vergil: Æneiden "En sandfærdig ny Wiise	34 - 35

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		men måtte opgives pga stormagtsindgriben Andreas Hojer: skrev paa Tysk en » <i>Kurtzgefasste dännemarkische Gesch.</i> « (1718), der fremkaldte et hvast Angreb fra Holberg, hvem han havde beskyldt for Plagiat. Samtidig udgav han paa Latin en naturretlig Afh. om Ægteskab mellem Nærbeslægtede, som vakte en saadan Opsigt, at det teol. Fakultet endog vilde have ham landsforvist.	om Peder Paars som gjorde en Reyse fra Callundborg til Aars, skreven til Lægdom, Trøst og Husvasvalse for alle gotfolk, som lide Kaars og Modgang her i verden” Kbh., 2. udg. : 1719 Hojer's kritik af Holberg - og Holberg's svar (to skrifter, to fingerede disputatser, på latin)	
1720		Frederik IV. Store Nordiske Krig. Freden på Fredensborg. Sverige tilbagekøber Marstrand, Wismar, Rügen og Stralsund af Danmark.	Maj 1720 Professor eloquentiæ (nærmest = latin; direkte oversat: veltalenhed, dvs. retorik) Universitetsprogram (undertrykkes)	35 - 36
1721	Freden i Nystad mlm Sverige og Rusland. Sverige afstår Livland, Estland, Ingermanland, Syd-Karelen og Karelske Næs med Viborg.	Frederik IV. Gottorpske del af Slesvig indlemmes. Arvehyldningen i Slesvig. Hans Egede til Grønland. Rytterskoler. Hamburger-Operisterne.	”Democritus Heraclitus. Addressered til Mag”	36 - 37
1722	Lademann: herrnhuterne: Brødremenigheden; evangelisk-kristeligt samfund, udgået fra Bøhmiske Brødre. 1722 fik en landflygtig flok af grev Zinzendorf tilladelse til på hans gods i Sachsen at opføre byen Herrnhut (Herrens beskyttelse), hvor de 1727 konstituerede sig som den såkaldte Brødremenighed, hvis eneste rettesnor skulle være Bibelen. Inderlig kristentro, menighedstugt og uhyre missionsheroisme præger herrnhuterne, der efter 1760 blev et selvstændigt	Frederik IV. Grønnegadeteatret åbnes 23.9. (Lille Grønnegade) Hojer: 1722 til kgl. Historiograf	4 skæmtedigte og Zille Hansdotter ”Hans Mikkelsens 4 skiemte-Digte med tvende Fortaler, samt Zille Hans Dotters Forsvars-Skrift for Qvinde-kiønnet” Kbh. : 1722 Kbh., 2. udg ?1728 Skrev første 5 komedier (Grønnegade 1722-1728): Kandestøber / Vægelsindede / Jean / Jeppe / Westphaler) (udkom i perioden 1723-1725)	37 - 38

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
	kirkesamfund med en synode i spidsen; i dag findes der selvstændige samfund i Nord- og Sydamerika, Tyskland og Storbritannien og en udstrakt hedningemission. Var en overgang kendetegnet ved en stærkt følelsesmæssigt betonet forkyndelse med pietistisk islæt, og som vækkelsesbevægelse bredte den sig til de fleste evangeliske lande. 1772 oprettedes Brødremenigheden Christiansfeld, Sønderjylland. [Hvornår til DK?] Om Zinzendorff's relation til det danske kongehus, se Bent Holm: Troja, s. 166.			
1723		Frederik IV	Skrev første 5 komedier (Grønnegade 1722-1728): Kandestøber / Vægelsindede / Jean / Jeppe / Westphaler) (udkom i perioden 1723-1725) "Nye-Aars prologus til en Comoedie allerunderd., presenteret af den heele Danske Bande" ? : 1723 "Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads", 7 tomer Kbh. : 1723, 1724-25	38 - 39
1724		Frederik IV. Gehejmekommissionen undersøger korruption i administrationen. Én af dem der blev anklaget var	Skrev første 5 komedier (Grønnegade 1722-1728): Kandestøber / Vægelsindede / Jean / Jeppe / Westphaler)	39 - 40

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		Frederik Rostgaard. Rostgaard blev Jan. 1725 frataget sine hverv og forvist fra Kbh. Senere blev han gradvis rehabiliteret (marts 1725, 1727).	Julestue, Mascarade m.fl. (udkom i perioden 1723- 1725) "Barselstuen : komedie i 5 akter" Kbh. : 1724	
1725	Peter d Store dør.	Frederik IV	Skrev første 5 komedier (Grønnegade 1722-1728): Kandestøber / Vægelsindede / Jean / Jeppe / Westphaler) (udkom i perioden 1723- 1725) Sommer: Over Hamburg til Aachen og Paris (sidste udlandsrejse; varighed ca 1 år?) Teaterfallit?	40 - 41
1726	Jonathan Swift: Gullivers Rejser.	Frederik IV. Kbh får monopol på import af vin, spiritus, salt og tobak.	Februar tilbage til Kbh over Amsterdam og Hamburg. Efteråret: "Metamorphosis eller Forvandlinger" Kbh. : 1726	41 - 42
1727	Isaac Newton dør.	Frederik IV. 25.2. Teatret i Lille Grønnegade standser	"Holger Danskes Brev til Buurmann" Kbh.	42 - 43
1728	Europæisk fredskongres i Soissons.	Frederik IV. Kbh.s brand 20.-22. oktober. Storbrand i København ødelægger 1670 huse.	1' levnedsbrev (på latin): Epistola ad virum perillustrem. "Ad virum perillustrem. Epistola" Kbh. : 1728, 1736 To samtaler, om Det ostindiske Kompagni og om Kbh.s Indførselsprivilegier "Samling af adskillige nye Samlinger holdne for Tidsfordriv i disse Dage paa denne og hin Side af Elven. Første Samling indeholder sex Samtaler" ? : 1728	43 - 44

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1729		Frederik IV. Ostindisk Kompagni går fallit.	"Samtale imellem tvende Kiøbmænd Montanus og Sylvester, oplagt igien efter adskillige got Folkes Begiering og formecret med nye Spørgsmaal" Kbh. : 1729 "Dannemarks og Norges Beskrivelse" Kbh : 1729 I forordet vedkender Holberg sig pseudonymet Hans Mikkelsen. Bogen findes i to trykvarianter, idet s. 1-576 blev eftertrykt pga større efterspørgsel (jf Antikvariat Alkdus, Kat. # 12) "Dannemarks og Norges geistlige og verdslige Staat" Kbh. 2. udg.: 1749?	44 - 45
1730		Frederik IV / Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Landmilitsen ophæves. Hojer: Afskediges (efter Kongens død)	Professor i historie og geografi Historiske værker i de flg år	45 - 46
1731		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Et faktisk stavnsbånd indføres.	Den Danske Skueplads I-V "Dännemarckische Norwegische Staats-u. ReichsHistorie" Kbh. : 1731 Udgiver?	46 - 47
1732		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Asiatisk Kompagnis oktroj.	"Dannemarks Riges Historie. Deelt udi 3 Tomer" Kbh. : 1732-35 Kbh., 2. udg. : 1753-54, 1762-64(3) Danmarks Riges Historie 1-3	47 - 48
1733	Polske Arvefølgekrig bryder ud.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede	Danmarks Riges Historie 1-3	48 -

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		(forordning 21.3.1738). Kongen nedsætter kommission om falsk lære. Forordningen om landmilits og stavnsbånd. Skt. Croix købes.		49
1734	Voltaire: Lettres philosophiques.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Kommissionen om falsk lære afslutter sit arbejde: Kongen »lukker« sagen; de stridende skal ophøre med at strides. Fra Herrnhut'er-pietisme til statspietisme fra Halle (TB: DBO, s. 63 f.) Thurah opfører Eremitageslottet. Vestindisk-guinesisk Kompagnis oktroj. 1734 Det andet guldhorn findes ved Gallehus, Tønder. Højer: 1734 ansattes han som Prof. i Natur-, Folke- og Statsret ved Univ En bonde fra Ugerløse lidt syd for Kalundborg var forsvundet engang i slutningen af november 1734 [Tyge Krogh] ... Senere retssag i Herredsretten og indankning for Højesteret: Én blev pisket på skafottet, fik brændt tyvemærke i panden og blev indsat på Bremerholm. Tre mænd blev hængt. Flere af kvinderne blev sat i spindehuset. Desuden havde én af mændene - en tidligere landsoldat - fået en dødsdom ved landstinget, men han var pga sin høje alder sluppet med at blive jaget af landet, dvs fra Sjælland. Da han senere vovede sig	Danmarks Riges Historie 1-3	49 - 50

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		tilbage, blev han pågrebet under en tiggerjagt og sat i tugthuset, hvor han døde. De umyndige børn blev sat i pleje - men kun for gode ord og betaling. Havde der været tale om børn af ærlige forældre havde taksten været mindre; her var det nødvendigt også at betale for tab i plejefamiliens anseelse.		
1735	Fred efter Polske Arvefølgekrig. Krig mellem Rusland og Tyrkiet.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Thurah opfører Eremitageslottet. Kornmonopolet. Sabbatsforordning. Tredje Kommercekollegium.	Danmarks Riges Historie 1-3 Rektor (1735-36)	50 - 51
1736		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Thurah opfører Eremitageslottet. Konfirmationen indføres (200 år efter Reformationen). Kurantbanken oprettes. 1736 blev Hojer Generalprokurør og fik Sæde i Kancellikollegiet og Højesteret Juridisk Embedseksamen etableres	Rektor (1735-1736), afskedstale 31.5.1736	51 - 52
1737		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738)	2' levnedsbrev (på latin): Opuscula latina (1. og 2. del af erindringer samt latinske epigrammer). Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Bergens Beskrivelse (April) "Den berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse" Kbh. : 1737, 1750, 1757	52 - 53

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1738		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Juni 1738: Almindelig Kirke-Historie "Alm. Kirkehistorie fra Christendommens første begyndelse til Lutheri Reformation", 2 bind Kbh. : 1738 Kbh., ny udg. : 1740	53 - 54
1739	Fred mellem Rusland og Tyrkiet.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Skoleforordningen. Generalkirkeinspektionskollegiet oprettes. 28/8 Andreas Hojer dør	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Marts: Sammenlignede Heltehistorier "Adskillige store heltes og berømmelige mænds, især Orientaliske og indianske sammenlignede historier og bedrifter efter Plutarchi Maade. I-II" Kbh. : 1739 Kbh., 2. forbedr. udg. : 1742 Kbh., 3. forbedr. udg. : 1753, 1763	54 - 55
1740	Østrigske Arvefølgekrig.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Skoleforordningen trækkes tilbage.	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Flytter til professorboligen i Fiolstræde 9. 13.4.: Køber Brorup for 16.000 Rdl. (fmtl har Christian Thostrup tidl. orienteret LH om den daværende ejer ... og om mulighederne for på sigt at overtage gården). April: Forpagtning af avlen udbydes	55 - 56
1741	Krig mellem Sverige og Rusland.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Forår: Niels Klim (på latin) "Niels Klims underjordiske reise : 1741-45" Kbh. : 1741	56 - 57

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1742		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Videnskabernes Selskab oprettes. Grosserersocietetet oprettes. Erik Pontoppidan udgiver brevromanen »Menoza«, der er set som en svar på Hoibergs »Niels Klim«. Jf. Bent Holm: Troja, s. 177	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Marts: Jødiske Historie "Jødisk historie fra Verdens begyndelse forsatt til disse tider", 2 bind Kbh. : 1742	57 - 58
1743	Fred mellem Sverige og Rusland.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Opuscula latina med 3. del af erindringer og flere epigrammer "Den Danske Skue-Plads deelt udi 5 Tomer" J.J. Høpfner : 1743	58 - 59
1744		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Januar: Moralske Tanker "Moralske tanker. Deelte udi 2 Tomos. I-II" Eget Forlag : 1744	59 - 60
1745	Skotske oprør for stuarterne nedkæmpes.	Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede (forordning 21.3.1738). Selskabet for Nordisk Historie og Sprog oprettes (Holbergs rolle?)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Februar: Sammenlignede Heltindehistorier "Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignede historier efter Plutarchi Maade I-II" Kbh. : 1745 18. Maj: Køber Tersløsegård "Ludvig Holbergs trende Epistler til ***, hvorudi befattes det Fornemste af hans liv og levnet" Kbh. : 1745, 1745(n)	60 - 61
1746		Christian VI: Pietismen; teatrene lukkede	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751	61 -

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		(forordning 21.3.1738) / Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Søfartstraktat med Algier.	Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge December: Oversættelse af Herodians Historie med en Forberedelse om Årsagen til Roms umådelige Tilvækst "Den danske Comoedie Ligbegængelse, med Taliæ Afskeeds tale, forestillet til allersidste Slutning af de Danske Acteurs den 25. Februarii 1727" Kbh. : 1746 "Ludvig Holbergs mindre poetiske Skrifter, udi en samling baade af dem, som tilforn hve været trykte, og af nogle, som aldrig ere seete i Trykken" Kbh. : 1746	62
1747		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Jens Kraft professor i Sorø	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Friherre (baron)	62 - 63
1748	Fred efter Østrigske Arvefølgekrig. Montesquieu: De l'Esprit des Lois	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Teatret på Kongens Nytorv indvies.	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Epistler I-IV. Kgl. Teater på Kgs. Nytorv. Holberg skriver endnu 6 komedier "Epistler befattede adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske, item skiemtsomme Materier. Deelt udi 2 Tomer" Kbh. : 1748, 1749, 1750, 1754, Frederik Bierre foged på Tersløsegård 1748-1752 (hvor FB dør)	63 - 64
1749		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Berlingske Tidende udkommer.	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Epistler I-IV LH afskediger fogeden	64 - 65

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
			Winderslev på Brorupgaard. LH rejser erstatningssag, men taber i 2 instanser Fmtl uoverensstemmelser med Gynther (omtales som den grove præst)	
1750	Johann Sebastian Bach dør.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793)	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751 Epistler I-IV I 1750 og -51 peger Holberg på Jens Schiølderup Sneedorff til ansættelse i Sorø	65 - 66
1751	Den store franske encyklopædi udkommer.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Søfartstraktat med Tunis. Klopstock indkaldes.	Kvæstor, fritaget for forelæsninger 1737-1751. Universitetets senior (fra ...) Januar: Moralske Fabler. April: Frasier sig Kvæstorphvervet	66 - 67
1752		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Søfartstraktat med Tripolis.	Universitetets senior (fra ...) Foged Frederik Bierre dør	67 - 68
1753		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Handelstraktat med Marokko.	Universitetets senior (fra ...) Den Danske Skueplads VI-VII "Sendebrev, som indeholder nogle Anmærkninger over de nylige i Trykken udgangne Historiske Mærkværdigheder, angaaende Dronning Christina af Sverrig" Kbh. : 1753 Opsang til skuespillerne ... Ca. 14/1 Africanus hos LH; 30/1 LH skriver til biskop Hersleb 26/2 LH til Kongen ang pastor Gynther	68 - 69
1754		Frederik V. Det nye Sorø	Universitetets senior (fra	69

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
		Akademi (1747-1793). Kunstakademiet. Staten køber De Vestindiske Øer.	...) Holberg dør 28.1. Den Danske Skueplads VI- VII September: Epistler V December: LHs kiste sættes i Klosterkirken i Sorø	- [7 0]
1755	Kolonikrigen mellem England og Frankrig bryder ud.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Serampore / Frederiksnagore i Bengalen erhverves.		
1756	Den preussiske Syvårskrig bryder ud.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Handelstraktat med Sultanen.		
1757	Slaget ved Plassey og engelsk erobring af Bengalen.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Frederiks Hospital oprettes.		
1758	De franske fysiokraters hovedværk: Tableau économique.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793).		
1759	Georg Friedrich Händel dør.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Private godsreformer indledes i Nordsjælland.		
1760	James Macpherson: Ossian-digtene.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Kartoffeltyskere på alheden.		
1761		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Den videnskabelige ekspedition til Arabien.		
1762	Jean-Jacques Rousseau: Émile og Contrat social.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Konflikt med Rusland.		
1763	Fred efter Kolonikrigen og Den preussiske Syvårskrig.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793).		
1764		Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Landmilitsen ophæves. Hans Adolph Brorson dør.		

År	Ude i Verden	Danmark-Norge-Island	Holberg	
1765	James Watts dampmaskine.	Frederik V. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Alliance med Rusland.		
1766		Frederik V. Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793).		
1767		Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Foreløbig mageskiftetraktat med Rusland.		
1768	Krig mellem Rusland og Tyrkiet.	Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793).		
1769		Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Første folketælling.		
1770	Boston-massakren.	Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Struensee til magten. Censuren ophæves.		
1771		Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Struensees hoverilovgivning.		
1772	Statskup i Sverige. Polens første deling.	Christian VII. Det nye Sorø Akademi (1747-1793). Paladsrevolutionen og magtskiftet. Christiansfeld grundlægges.		

X. Litteratur

Forfatter, efternavn	Forfatter, fornavn	Titel	1' udg.	Benyttet udgave: Forlag, sted, år	Udgiver	Stik- ord
Ludvig Holberg's værker						
Holberg	Ludvig	Holberg			Verner Dahlerup	BRV
Holberg	Ludvig	Levnedsbreve			Aage Kragelun d	LEV
Holberg	Ludvig					
Holberg	Ludvig	Introduktion til Folkeretten og Naturretten	1716	12 bind	F.J. Billeskov Jansen [+ digital udgave v/ BA]	NAT
Holberg	Ludvig	Komedier [de første]	1722 ff			KOM
Holberg	Ludvig	Dannemarks og Norges Beskrivelse	1729			
Holberg	Ludvig	Seks komedier		Det Danske Sprog- og Litteraturselsk ab. 2' udgave 2004	Jens Kr. Andersen	SEKS
Holberg	Ludvig	Heltehistorier	1739		Carl V. Petersen	HEL
Holberg	Ludvig	Moralske Tanker	1744		F.J. Billeskov Jansen	MT
Holberg	Ludvig	Heltindehistorier	1745		Carl V. Petersen	HELT INDE
Holberg	Ludvig	Betænkning over Kvæg- Sygen [forelæst 1745]	1746			
Holberg	Ludvig	Epistler I-IV	1748- 1750		F.J. Billeskov Jansen	EP
Om Holberg og hans værker						
Billeskov	F.J.	Essayisten m.fl.				FJB-

Forfatter, efternavn	Forfatter, fornavn	Titel	1' udg.	Benyttet udgave: Forlag, sted, år	Udgiver	Stik-ord
Jansen						..
Billeskov Jansen	F.J.	Danmarks Digtekunst, bd 2		2. udgave, Munksgaard, Kbh 1964		FJBj-DD2
Brandes	Georg	Ludvig Holberg				GB
Bredsdorff	Thomas	Den brogede oplysning		Gyldendal 2003		TB: DBO
Holm	Bent	Skal dette være Troja? Om Holberg i virkeligheden				BH
Johansen	Paul	En Samling Holberg bøger	1984	Dansk Bibliofil-Klub [Holberg's 300 års-fødselsdag og en udstilling o dén anledning]		PJ
Koch	Carl Henrik	[Holberg som filosof]				CHK
Kruuse	Jens	Holbergs maske	1964	1964		JK
Langslet	Lars Roar	Den store ensomme				LRL
Lyding	Henrik	Komisk nar og tragisk helt				HL
Nielsen	Erik A.	Holbergs komik				EAN
Sivertsen	Gunnar	Foredrag om Holberg, Bidermann og »Jeppe«, Schæffergården 27.06.2006 og efterfølgende e-mail-udveksling.				GS-Scæff
Stegelmann	Jørgen	Hvem er hvem hos Holberg?				
Thomsen	Ejnar	Sfinxen				ET
Om tiden m.v. [slutningen af 1600-tallet – slutningen af 1700-tallet]						

Forfatter, efternavn	Forfatter, fornavn	Titel	1' udg.	Benyttet udgave: Forlag, sted, år	Udgiver	Stik-ord
Krogh	Tyge	Natmandskomplottet				TK
Friederichsen, Per m.fl.	Ole	Ole Rømer – videnskabsmand og samfundstjenert	2004	2004		RØM
Andre emner						
Andersen	Bjørn	Albanske Studier [sædvaneret m.v.]				BA:AS
Andersen	Bjørn	Danske Lov af 1683				BA:DL
Andersen	Bjørn	Kongeloven [i digital udgave]				BA:KL
Fabricius	Knud	Kongeloven	1920	Reprografisk gengivelse 1971		KF:KL
Opslagsværker						
		Salmonsens Konversationsleksikon; noget af materialet findes på: http://runeberg.org/salmonsens/2/				SAL
		Dansk Biografisk Lexicon (Runeberg-udgaven på: http://runeberg.org/dbl/)				DBL

XI. Holberg-udgivere

A. Carl S. Petersen

Carl Sophus Petersen blev født 29.4.1873 i Købelev på Lolland, hvor hans far var gårdejer - efter at have forsøgt sig i Amerika.

Forældrene solgte gården og flyttede til København - blandt andet for at give sønnen mulighed for at komme på Vestre Borgerdyd gymnasium og for senere at læse på universitetet.

På Vestre Borgerdyd havde han sprogforskeren og matematikhistorikeren J.L. Heiberg som rektor - og **Verner Dahlerup** som dansklærer. Dahlerup blev senere professor i nordiske sprog.

Petersen blev student i 1891 og cand.mag. i 1899 med dansk som hovedfag og latin og græsk som bifag.

Petersen underviste i sin studietid i gymnasiet og fortsatte hermed nogen tid efter sin eksamen, men i 1901 fik han ansættelse på Det Kongelige Bibliotek. Han avancerede - og blev i 1924 chef for biblioteket. I 1943 blev han pensioneret som 70-årig (hvilket var almindeligt dengang).

I et par år efter Genforeningen arbejdede han - på Regeringens anmodning - uden for Det Kongelige Bibliotek med at reorganisere biblioteksvæsenet i Sønderjylland.

Petersen blev gift i maj 1902 med Agnes Marie Bertelsen, men hun døde ganske få år efter, i 1906.

Petersen deltog i forskellige drøftelser om en udvikling af folkebibliotekerne - men arbejdede især for at udvikle Det Kongelige Bibliotek som Nationalbibliotek og for at etablere en arbejdsdeling mellem de forskellige typer af biblioteker. Han gjorde - på Det Kongelige Bibliotek - en særlig indsats for at indsamle 'håndskrifter' og privatarkiver.

Det er skrevet om Petersen at han havde 'et stærkt temperament og en stor vitalitet', at han var 'en frodig og særpræget personlighed', at han i sine bedste år var meget udadvendt og selskabeligt anlagt, at han var god for 'muntre og fyndigt formede fortællinger og anekdoter' og 'at hans kraftig røst gav genlyd i bibliotekets hvælvinger'. Han udviklede over årene en utålmodighed og rastløshed som biblioteksleder - hvad der muligvis hang sammen med de mange økonomiske begrænsninger der blev lagt på offentlige institutioner, og som var en følge af de generelle økonomiske problemer i samfundet i tiden op til 2. Verdenskrig.

Petersen var uhyre flittig og udgav mange bøger. Først udgav han (sammen med A.A. Bjørnbo) værker om ældre kartografi, senere analyserede han de ældste udgivelser af Holberg's »*Peder Paars*«, så udgav han gennem nogle år - sammen med nordmanden Francis Bull en 'Holberg Årbog', og endelig udgav han Holberg's »*Samlede Skrifter*« fra 1913 og mange år frem.

Petersen interesserede sig også for andre forfattere og udgav således værker af forfatteren J.L. Heiberg, af Paludan-Müller og af Grundtvig. Endelig skrev han en litteraturhistorie om tiden frem til Holberg - og en bog om arkæologi!

Københavns Universitet tildelte ham æresdoktorgraden i 1929.

Carl S. Petersen døde 7.10.1958 på Diakonissestiftelsen, 85 år gammel.

Carl S. Petersen havde testamenteret sin store bogsamling til '[Den Holberske Stiftelse Tersløsegaard](#)'. Et antikvariat - Andr. Fred. Høst & Søn - satte samlingen til salg og udgav i dén forbindelse et særligt katalog. Svend Dahl skrev i indledningen:

»Over Carl S. Petersens ydre fremtoning var der ikke meget af det, man sædvanligt forestiller sig ved en bogmand. Det rødmossede ansigt og den kraftige skikkelse kunne snarere lede tanken hen på en jorddrot eller en forstmand, i al fald på en mand med megen friluftsbeskæftigelse. Og dog tilbragte Carl S. Petersen i næsten et par menneskealdre sit liv mellem bøger, den halve dag i Det kongelige Biblioteks millionsamling, aftenen i sit hjem på Frederiksberg, hvor hvert rum - selv entré og soveværelse - var beklædt med tætbesatte reoler.

...

Allerede som ganske ung begyndte han at samle. Det var på en tid, da mange nu kostbare bøger kunne købes billigt, og da meget af det, der nu sjældent kommer for, var let at få fat i. Carl S. Petersen var ikke bibliofil i den forstand, at han lagde vægt på det udsøgte bogudstyr, på luksustryk eller på historiske bogbind. Men han ofrede i tidens løb meget på at lade sine bøger ikklæde gode, solide bind af lignende typer, som Det kongelige Bibliotek benytter, smukke i deres nøgternhed, og han plejede sine bøger med omhu. Deres snorlige opstilling på hylderne viste hans sans

for ydre orden, og på tilsvarende måde sørgede han for den indre orden: bøgerne var opstillet systematisk, og skønt han ingen katalog havde over dem, var det ham let straks at finde den bog, han søgte. «

Kilder: Artikel i 'Salmonsens Konversations Leksikon' (bd. XIX, 1925), Palle Birkelund's artikel i 'Biografisk Leksikon' og Svend Dahl's indledning til »*En Humanists Bibliotek. Overbibliotekar dr.phil. Carl S. Petersens bogsamling*« (Andr. Fred. Høst & Søn, katalog nr. 215, 1959).

B. F.J. Billeskov Jansen

Født i Thisted 30-9-1907, død i København 21-6-2002

1. Billeskov

F.J. Billeskov Jansen - almindeligvis kaldet *Billeskov* - er dén der i nyere tid har haft mest at sige om Holberg, og han har inspireret mange - senest den norske Holberg-biograf og konservative filosof Lars Roar Langslet.

Det begyndte for alvor med en guldmedaljeafhandling om »*Moralske Tanker*«, tog fart med disputatsen om »*Holberg som Epigrammatiker og Essayist*« - og fortsatte med et storstilet og meget omhyggeligt udgivelsesarbejde.

Sammen med Aage Hansen afsluttede Billeskov den store udgave af »*Samlede Skrifter*«, som [Carl S. Petersen](#) havde stået for. Holberg's egne værker var besørget, men der manglede forskelligt tekstkritisk materiale m.v. Billeskov udgav selv »*Moralske Tanker*«, »*Epistler*« og Selvbiografien med omhyggelige kommentarer, og i 1960'erne samlede han »*Ludvig Holberg: Værker i 12 bind*«, hvor man kan finde de vigtigste eksempler på Holberg's meget forskelligartede forfatterskab - naturretten, de historiske skrifter, komedierne, de satiriske digte og essayene. Én af Billeskov's pointer var at man skulle læse Holberg's *Naturret* som ét af de mest centrale værker.

Billeskov var B-menneske, rimeligt insisterende - og et overordentligt skarpt intellekt. Man måtte have sine »ting« i orden, hvis man ville »være sent oppe«. Detektiviske evner, stædighed og intellekt supplerede hinanden. Alle var de nødvendige egenskaber i arbejdet med at spore og anskaffe værker som Holberg havde brugt som afsæt eller forlæg - og i den stringente filologiske analyse af *hvem* der kunne (og *ikke* kunne) være den anonyme oversætter af Holberg's latinske selvbiografi. Én af konklusionerne var at Holberg næppe havde approberet, endsige gennemgået oversættelsen.

Billeskov stammede - som J.P. Jacobsen - fra Thisted. Hans far var advokat i Vestergade og havde fået sine børn relativt sent. Han fortalte historier og læste op; der blev demonstreret fantasi og retorik - og kaldt på begge dele. Frederik Julius havde lært én remse udenad fra »[Danske Lov](#)« - én af de mest centrale - dén der handler om at *et ord er et ord*. Hans spøgefulde far gelejdede en dag på Store Torv, hvor F.J. var ved hånden, en samtale dérhen at poden kunne falde ind med remsen på stikordet: »*Ethvert barn ved da, hvad der står i 5-1-1. Ikke sandt Frederik?*« Kollegaen - han talte med - gik videre ad torvet; næppe så rystet som den voksne F.J. lader vide - snarere yderligere bekræftet i sine formodninger om den billeskovske families særegne facon.

Far'en bidrog i øvrigt aktivt til én af Billeskov's udgivelser; han udarbejdede registeret til udgaven af Holberg's »*Moralske Tanker*« der udkom i 1943.

Selv havde Billeskov også humor; hverken larmende eller brovtende, men elegant ironisk - undertiden stilfærdigt boblende, sjældent helt selvudslettende.

For mange år siden rendte jeg ved forskellige lejligheder ind i Billeskov; både i overført og mere direkte betydning. Det var kort efter »1968«, som Billeskov - som så mange andre - havde svært ved at goutere. Men holde masken - dét kunne han, selv når man - som jeg - masede på med større kraft end klogskab. Da jeg en sen eftermiddag skulle ad Vester Voldgade og nedad Studiestræde cyklede han hen til mig - og sagde »gennem brillerne«, som kun *han* kunne gøre det: »*Dem vil jeg aldrig glemme*«. At sætningen måtte forstås på alle tænkelige måder under ét, var der ikke tvivl om. Han *klukkede*, da han kørte væk, og jeg har levet højt på det lige siden.

Billeskov kunne være opfindsom - både som filolog og som pædagog; han var én af de sjældne universitetslærere der mestrede den sokratiske samtale, og som kunne lade en student »træde frem« i dialog. Men folkelig? Ikke umiddelbart, og dog fik også *han* sin menighed - ikke mindst gennem sine mange foredrag i FOF - *Folkeligt Oplysnings Forbund* og sine avisartikler.

Billeskov ville sine studenter det bedste; ingen tvivl om det - især når de opførte sig »ordentligt« og ikke skejdede ud i demokratistiske tåbeligheder. Han brød sig heller ikke om at det daværende Gymnasiedirektorat lod vide at hovedvægten i undervisningen skulle lægges på perioden *efter* 1920.

Han læste ikke hvad som helst, men var ingen kostforagter. Han indrømmede gerne at han havde fået nogle af sine største litterære oplevelser da han - som dreng - læste eventyrromaner. Han kom i det hele taget godt rundt, både i verdenslitteraturen og i den danske - og holder vi os til den, nåede han fra Thomas Kingo til Michael Strunge, fra Søren Kierkegaard til Gustav Wied - hele tiden med den rationalistiske Holberg som et slags centrum. Ugeblade kæmpede han sig engang til at læse, men dén kærlighed varede næppe så længe som ugebladsnovellernes.

På én gang indlysende rigtigt - og selvbevidst koket - bemærker han et sted: »*Selv kan man jo blive grebet, f.eks. af sin kone, i at sidde og læse »i dine egne skrifter« som hun siger. Og så kan det hænde, at man føler på éngang resignation og en vis stolthed*« (»*Læsefrugter*«, s. 178).

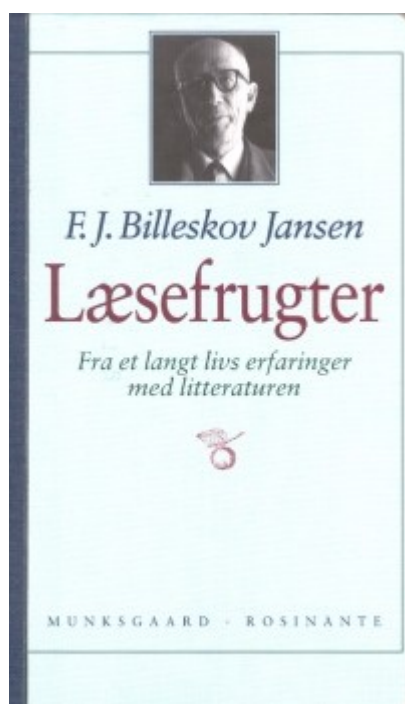
Umiddelbart er det ejendommeligt at den skarpe professor kunne falde for Knagsted's misantropi - for ikke at sige ondskabsfuldheder - for dér var hverken dybde, visdom eller ballon. Måske hvilede Knagsteds udsøgte uforskommetheder på dybe personlige skuffelser, hvad der måske kunne aftvinge dem en vis psykologisk interesse - men i så fald var der selvfølgelig tale om »konstruktioner«, som Billeskov skriver; Knagsted var jo ikke et levende menneske, men en fiktion - og ikke en fiktion der blev »afmonteret«

som nogle af de skæve eksistenser hos Molière og Holberg. Når *dette* var tilfældet er det muligvis fordi Wied har turdet overlade det til læseren selv at drage sine slutninger? I så fald er det ikke noget *nemt* pædagogisk program - men der er noget om det, for litteratur - som så meget andet - dør, når alle skolemestre forener sig med udstrakte pegefingre.

Langt op i sin høje alderdom var Billeskov flittig og arbejdsom. Han arbejdede sig gennem mængder af litteratur for at udgive dem, for at vælge de mest egnede stykker frem til en antologi (som »*Den Danske Lyrik*«) eller for at analysere og formidle dem i artikler eller foredrag.

Billeskov blev udmærket talrige gange for sit videnskabelige arbejde - men han opnåede også at modtage en veritabel kærlighedserklæring som »*Årets Cyklist*«.

Juni 2003

2. Det er forbudt at kede sig

I 2003 udgav C.A. Reitzels Forlag »Det er forbudt at kede sig. En rejse med F.J. Billeskov Jansen 1907-2002« som jeg har læst i sommerens løb. Bogen er underholdende og oplysende - på et enkelt sted rimeligt provokerende.

a. Erindringer eller ej

Billeskov ville ikke skrive erindringer. Han ville godt fortælle om faktiske ting, men erindringer - de er ikke til at tro på, de bliver uægte. Hvad så med Thorkild Bjørnvig's?, spørger en interviewer. De er et godt eksempel, svarer Billeskov: »Det er jo en digter, der skriver om en anden digter, der også hedder Bjørnvig. Og Pagten er jo et fængslende værk, men det er først og fremmest et kunstværk. Det kunne lige så godt hedde roman« (jf. s. 139).

Men sådan er det med erindringer, både skrevne og uskrevne, både litterære og politiske - de præsenterer alle sammen en redigeret virkelighed, *nogle* på højt kunstnerisk niveau.

Erindringen har sit afsæt i Virkeligheden, men også i dét Subjekt der oplever Virkeligheden og bagefter erindreren den; derfor bliver Erindringen altid noget ganske andet end Virkeligheden selv. Det afgørende er imidlertid heller ikke altid om et erindringsskriveri er *sandt* - i naturvidenskabelig eller juridisk mening - men om det er autentisk og ægte, om det eventuelt siger noget sandt på et andet plan; når det drejer sig om »personlige« erindringer ikke mindst i psykologisk henseende.

Hvis man vil dérhen, skal man have digterisk ambition og evne, men det havde Billeskov ikke. Han ville noget andet og havde gemyt til noget andet, han ville være forsker og filolog. Som sådan kunne han nå toppen, det var han hele tiden overbevist om - ikke som digter. Og op på bakketoppen ville han; dérfra kunne man se ud over store vidder. Og selv blive set.

Denne »rejsebog« - der består af artikler og interviews fra forskellige tidspunkter - fortæller noget om hvordan det så gik til. Hvordan Billeskov i geografisk forstand kom fra Thy til Herlufsholm, København og Paris, og hvordan han samtidig bevægede sig i studiemæssig henseende. Og er det ikke »erindringer«, så er det alligevel god læsning for den der er interesseret i Danskfagets historie og for dén der er interesseret i Åndshistorie i al almindelighed.

Et landskab i Thy. Kløv Bakke, godt 10 km fra Thisted. Det ses på træerne at Vestenvinden stryger ind fra højre. (Foto: BA). Billeskov skriver: *»Har man lært at køre på cykel på Nordjyllands lange seje bakker og med den aldrig hvilende vind i ryggen eller i ansigtet - mest i ansigtet! - så er en cykeltur ethvert andet sted ikke nogen rigtig cykeltur«.*

b. Ny saglighed. Kierkegaard. Holberg

Litteraturforskningen har altid skiftet kurs når der er gået et stykke tid, akkurat som det forholder sig med litteraturen selv. I første del af 1900-tallet var man meget biografisk orienteret, så kom der en periode hvor forskningen gik i en mere værkorienteret retning - her var Billeskov en foregangsmand - så en periode hvor samfundsmæssige aspekter var i højsædet osv. Der er nogle lange bølger - og en mængde mindre krusninger (jf. fx om Rubow s. 138; Rubow kom hen til at ville se hvordan digterne var »indeni«, han ville ikke kun læse deres værker).

Billeskov ville noget nyt da han kom »til fadet«, selv om han på mange måder havde været glad for den »brede« Vilhelm Andersen. Han eksperimenterede med en ny metode - han ville analysere værkerne, finde deres litterære omdrejningspunkter, afklare komposition og struktur. Billeskov repræsenterede en ny form for saglighed. Nogle syntes den var »streng«.

Kierkegaard var én af Billeskov's store udfordringer - og af en helt anden natur end Billeskov selv. Dét der kaldte på Billeskov var formentlig Kierkegaard's samlede »struktur«, hans systematik, særprægede fantasi og enestående sproglige kreativitet. Kierkegaard havde næppe en langsigtet plan for sin forfattervirksomhed, selv om det næsten kan se sådan ud fra en senere tidsalders synspunkt, for han bevægede sig fremad i et bestemt forløb hvor han trin for trin undersøgte en række forskellige eksistentielle muligheder, hvor

han samtidig udviklede de litterære redskaber der passede til det pågældende trin af undersøgelsen, og hvor han - i sit private liv - fremprovokerede de konflikter han havde brug for som personlig digterisk inspiration (jf. s. 106-107, s. 125).

Holberg var i én henseende dybt passioneret, nemlig i sit had til historikeren [Andreas Hojer](#). Hojer havde kritiseret Holberg, formentlig var han gået for vidt, men det tilgav Holberg ham aldrig - for at sige det mildt (jf. s. 136). Bortset derfra kan man ikke sige at det var passionen eller de store følelser der drev værket, men snarere en overvældende virketrang. Undertiden fik denne trang sin udfoldelse i en poetisk raptus, til andre tider i bredt fortællende historiske værker eller i store undersøgelser. Billeskov udviklede en særlig filologisk specialitet til sandt mesterskab, da han gav sig til at undersøge værkernes tilblivelseshistorie, ikke mindst med hensyn til Holberg. Også her var forfatterens inspiration et kernepunkt for forskningen; i dette tilfælde var det læsningen af en række Europæiske forfattere der udfordrede.

c. Oprøret

»Så kom 1968 og følgende år, vel egentlig ikke ungdomsoprør, men en sekterisk politisk bevægelse, som skulle bryde ned, uden at kunne sikre en ny verden efter kaos« (s. 63). Billeskov var ikke glad for »Studenteroprøret«, men - som Hans Hertel er inde på - forstod han ikke helt hvorfor det brød ud, og hvorfor det blev så omfattende.

Måske var han med til at animere det - og til at holde det i gang?

Oprøret kom ikke »af sig selv«. Universiteterne var ikke gearet til »tiden«, styreformen var stærkt forældet, og studierne var slet ikke indrettet på den nye tids studerende (derfor var der mange der fik studiemæssige problemer). Men det var ikke kun et problem i København, men også mange andre steder - først og fremmest i Tyskland og Frankrig.

Jeg kan huske én lærer - det var ikke Billeskov - der sagde: *»De studerende burde interessere sig for at få indført adgangsbegrænsning, for mange kandidater vil føre til arbejdsløshed«*; han havde selv erindring om vanskelighederne i 1930'erne. En anden spurgte: *»Er det ikke rigtigt at frafaldet er blevet flyttet, fra forprøven til specialeskrivningen?«*. Citaterne antyder at der lå »andre ting« bag den gamle studieordning end rent faglige og pædagogiske. Det faglige var det vigtigste, det pædagogiske var ikke tænkt ordentligt igennem, og »resten« lå nedenunder eller ved siden af og kom ud på mere tilfældig vis.

Den gamle ordning var en glimrende konstruktion hvis der alene skulle satses på uddannelse af klassisk orienterede gymnasielærere og på universitetsforskere. Den var logisk bygget op, og man kom rundt om centrale

områder. Men den var ikke god, nærmest håbløs i forhold til et nyt og bredere arbejdsmarked, og den var ikke motiverende for den nye tids studerende.

Oprøret var ikke én ting - ikke nogen velorganiseret bevægelse med et klart mål - men tværtimod noget meget sammensat og selvmodsigende. Nogle oprørere fremførte synspunkter der blev afvist af andre. Nogle af de oprørske synspunkter og eksperimenter blev afvist af det store flertal. Der var adskillige sekteriske udladninger og overdrivelser, men frem for alt var der - i det mindst periodevis - en omfattende diskussion og et stærkt engagement.

Nogle af lærerne forstod at man måtte komme de studerende i møde, andre ikke. Det er der ikke noget mærkeligt ved. Oprøret førte til at de studerende og de yngre lærere gennem de nye studienævn fik indflydelse på studierne - og i 2' række til en ny studieordning hvor man forlod forprøvens »stive« og traditionelle system til fordel for en høj grad af valgfrihed.

Billeskov fortæller et sted om kampen for at bevare latinen som forudsætning for at læse dansk. Han havde ret i det han sagde, alligevel var det »helt« forkert - og det var én af grundene til at han tabte.

Billeskov mente at det var en nødvendighed at man havde et vist kendskab til latinsk grammatik og ordforråd for at blive en ordentlig kandidat. Men hvis en ordentlig kandidat ikke længere var én der med sikkerhed skulle undervise i gymnasiet - og som med sikkerhed ville lægge mindst halvdelen af undervisningen på tiden før 1' Verdenskrig - så var et krav om *obligatorisk* latin måske ikke så velbegrundet som det havde været. Så ville der være en lang række andre færdigheder der *også* kunne være interessante eller nødvendige, først og fremmest som *valgfri* elementer i studiet. Kunne man ikke med lige så stor ret, men fra en anden synsvinkel, ønske sig at de studerende havde noget psykologi eller noget sociologi som ballast? Billeskov var *ikke* glad for dén tanke, sagde - da jeg spurgte ham - at det ikke ville være fagligt forsvarligt med småmoduler. Dermed blev man skubbet hen mod en alt-eller-intet situation, derfor blev man (nærmest logisk) ført tilbage til en traditionel filologisk opfattelse af hvad studiet skulle indeholde - og hvordan det skulle fungere, og derfor måtte opgøret blive hårdere og dybere end det i sig selv var rimeligt.

Billeskov havde ret i at oprørerne ikke vidste hvordan den nye »Verdensorden« skulle være, men helt uret i at det eneste de ønskede var opløsning, og at man skulle springe over hvor gærdet var lavest. Hvis oprørerne var enige om noget så var det at der skulle nogle nye dimensioner - eller nogle nye muligheder - ind i studiet, at den enkelte student skulle tage ansvar for sit eget studium, og at der direkte skulle bygges på denne individuelle ansvarlighed.

30-35 år senere har situationen ændret sig på mangfoldige områder. Billeskov ændrede sig; han blev - som der står i bogen - mere favnende, mere åben,

mere mild og mere selvironisk. Vi andre har også ændret os, lad håbe i tilsvarende retning.

d. Billeskov's metode og de nye tider

Thomas Bredsdorff skrev at nu var »den sidste humanistiske videnskabsmand, der vidste det hele« død; han var den sidste polyhistor.

Billeskov sad ved sit skrivebord og arbejdede. Han læste - og skrev med sin fyldepen. Han skrev sedler som han samlede i sit arkiv. Der var ganske stille, men der skete noget. Han gik omkring i antikvarier og på biblioteker - og fandt ting. Undertiden talte han med andre der kom sådanne steder. Engang skulle jeg finde en bog af Goldschmidt og gik til en antikvarboghandler i Studiestræde. Knap havde jeg spurgt, før et bebrillet hoved stak frem bag reolerne: Man måtte lige vide hvem der var i byen efter Goldschmidt. Nysgerrig, det var han.

Nuomstunder gør man ikke som Billeskov. Fyldepenne bruges mest som staffage. Alle og enhver arbejder på computer og er tvunget til selv at gøre sine manuskripter færdige. Sedler bliver erstattet af elektroniske databaser - og det bliver en særlig udfordring blot at sikre at gamle baser kan læses ind i nye.

I sig selv er en computer fuldstændig åndløs, men den giver muligheder man ikke før har haft. Man kan slå op - selv når man sidder i ødemarken -, man kan bearbejde, man kan analysere gamle bøger (som man har fået scannet), man kan se vigtige billeder eller repetere nogle lydglimt, man kan kommunikere med andre, alt sammen glimrende, uundværligt og et stort fremskridt - men det er ikke »noget« i sig selv; der må ånd til, og det er dét Billeskov kan lære os. Hvordan man møjsommeligt må bevæge sig frem i analyserne og håbe på at der med ét - i en blanding af inspiration og systematik - kan dukke en idé eller en syntese op, evt. i hypotesens form.

Umiddelbart kan det virke ejendommeligt at en så struktureret begavelse som Billeskov i dén grad var opmærksom på inspirationen at det på det nærmeste blev et omdrejningspunkt for ham. Men der gemmer sig en både banal og dyb pointe her. Man kan hverken blive nogen god digter, nogen god forsker eller nogen god pædagog uden inspiration - og uden slid. En god forsker var Billeskov, helt på sin egen måde.

August 2003

3. Henvisninger

F.J. Billeskov Jansen:

»Læsefrugter. Fra et langt livs erfaringer med litteraturen«, Munksgaard - Rosinante, København 1995.

»Ludvig Holberg og Menneskerettighederne ... og andre Holbergstudier«, C.A. Reitzels Forlag, København 1999.

»Det er forbudt at kede sig. En rejse med F.J. Billeskov Jansen 1907-2002« - redigeret af Janus Billeskov Jansen og Hans Hertel, C.A. Reitzel, København 2003. Bidrag af Thomas Bredsdorff, Torben Brostrøm, Janus Billeskov Jansen og Hans Hertel.

C. Aage Kragelund

[Skrives senere]

XII. Digitalisering

A. Ind i Holberg's fjerde århundrede?

Holberg's »Den forvandlede Brudgom«, Opført af Sorø Amatør Teater på Tersløsegaard 26.6.2004. Foto: BA

1. Et livligt år

Til trods for at det i 2004 er 250 år siden at *den gamle døde*, har det været et livligt år med mange Holberg-aktiviteter. De fleste af mere folkelig, nogle af mere lærd karakter.

Blandt de folkelige tiltag var **Sorø Amatør Teater's** entusiastiske opførelse af to énaktere, »Den forvandlede Brudgom« og »Sganarels rejse«. Andetsteds har andre teatergrupper givet *Jepp*.

Vestsjællands Kunstmuseum har arrangeret en udstilling om Wilhelm Marstrand's Holberg, **Kalundborg Museum** har sat 1700-tallets rets- og straffesystem i gabestokken - endelig har der været mange **foredrag**, og endnu nogle er i vente.

Ea Stevns Matzon fra **Sydvestsjællands Museum** samlede i slutningen af juni norske, svenske og danske Holberg-interesserede til **foredrag, diskussion og festivitas på Dianalund** - og ved dén lejlighed præsenterede Peter Christensen Teilmann og Gunnar Sivertsen den nye antologi »**Ind i Holbergs fjerde århundrede**«.

For Holberg-forskerne er det en meget vigtig bog; men indirekte er den af lige så stor betydning for alle andre Holberg-interesserede.

2. Er det virkelig nødvendigt at digitalisere?

Blandt forskere er der ingen tvivl om at Holberg må digitaliseres, dvs. gøres tilgængelig i elektronisk form - og dét i sit fulde omfang; det vil åbne for nye dimensioner i forfatterskabet, og filologer og andre specialister vil få muligheder de ikke har haft før.

Men en digitalisering vil også hjælpe dem der sætter komedier op på store eller små scener - og den vil hjælpe alle dem der underviser i sprog eller litteratur, eller som er frivillige eller ufrivillige »ofre« herfor. »Gamle« værker vil blive tilgængelige på en ny måde, men også sjældent trykte værker vil komme frem til nytte og fornøjelse.

3. Hvordan skal det så gøres?

Sådan som tingene ligger må man regne med en tidshorisont på *mindst* 10 år og *mange* arbejdstimer. 10 år er lang tid, men så lang tid er nødvendig hvis man vil have det *hele*.

Det *hele* består i at fastlægge en »autoriseret« udgave (med forskellige varianter), at digitalisere og formidle hele det holbergske tekstkorpus som »det er«, at opbygge et moderne kommentarapparat, og i at samle en omfattende mængde af scenisk materiale og relevante tolkningsbidrag - både fra ældre og fra nyere tid.

4. Har vi ikke en »autoriseret« udgave?

Både ja og nej. To centrale udgaver er besørget af Carl S. Petersen og af F.J. Billeskov Jansen. De er meget forskellige, de har store fortrin - og store begrænsninger - men hver på sin måde.

a. Carl S. Petersen

Carl S. Petersen forestod i første halvdel af 1900-tallet en udgave af Holberg's »**Samlede Skrifter**«, men som flere af bidragyderne til den nye bog er lige ved at sige, så er denne udgave på én gang autoritativ - og næsten ikke til at bruge af moderne læsere. (Petersen's udgave er omtalt flere steder i den nye bog, således af Johnny Kondrup s. 113 ff.).

»*Samlede Skrifter*« har som princip at gengive den første trykte udgave af de respektive værker, og det er et *udmærket* princip - men måske særligt i videnskabelig forbindelse?

»*Samlede Skrifter*« udkom i 18 meget store bind (i et oplag på kun 430 eksemplarer); udgaven omfatter mere end 11.000 store sider eller er det 13.000? (jf. den nye bog s. 44 og s. 129) - og så er den sat med *fraktur*, dvs. med *krøllede bogstaver* - når undtages de latinske tekster som *Niels Klim* der i sagens natur er sat med *antikva*.

Carl S. Petersen havde sine grunde til at gøre som gjort. Sine meget *gode* grunde. Men jo mere tid der går, desto mindre tilgængelig bliver hans udgave: »*Samlede Skrifter*« er blevet et »godt« eksempel på hvordan et storstilet udgiverprojekt er »kæntret« - og dét endda længe før der var nogen der tænkte på elektronisk databehandling.

b. F.J. Billeskov Jansen

F.J. Billeskov Jansen udgav omkring 1970 et bredt og udmærket udvalg på ca. 20 % af forfatterskabet, »*Værker i tolv bind*«, som stadig benyttes af mange. De forskellige genrer er repræsenteret, fx kan man både finde 'Naturretten og Folkeretten', noget af historieskrivningen, dele af essayistikken og flere af komedierne, men der mangler meget. Til forskel fra Petersen's udgave er Billeskov's *shinet op* på forskellig vis, den er langt mere *tilgængelig* - bl.a. fordi den er sat med nutidens »normale« latinske bogstaver. (I den nye bog står der flere steder vigtige ting om Billeskov's udvalg, således s. 34-36, 90, 94 og 108-109).

Det Kongelige Bibliotek har foretaget **en vis digitalisering af Billeskov's 12 bindsudgave**, men denne digitale udgave er svær at benytte, og den har slet ikke alle de muligheder som moderne digitalisering giver, fx mht søgning på kryds og tværs (se [nedenfor](#)). Også i dette tilfælde er det rimeligt at tale om en »kæntring«.

c. Supplementer

Foruden »*Værker i tolv bind*« har Billeskov udgivet samtlige »**Moralske Tanker**« og »**Epistler**«, begge dele i antikva og begge dele med kommentarer.

Desuden findes et uvurderligt hjælpemiddel for de filologisk interesserede, nemlig **Aage Hansen's og Sv. Eegholm-Pedersen's »Holberg-Ordbog«** i 5 bind som giver mange nyttige tekstuddrag, henvisninger og forklaringer.

Endelig må fremhæves **Aage Kragelund's glimrende oversættelser af de latinske levnedsbreve og af Niels Klim**. Levnedsbrevene er vigtige i sig selv, men oversættelsen viser desuden hvordan en moderne Holberg *kan* se ud (et andet moderniseringsforsøg gjorde Henrik Stangerup med *Helte- og Heltindehistorierne*; herom en anden gang).

5. Der er (muligvis) konsensus om at bygge på Petersen

... og om at lave en papirudgave

Der synes at være **konsensus om at en ny - og digital - udgave af Holberg må baseres på »Samlede Skrifter«**, men at der må gøres forskelligt - særligt mht at beskrive varianterne og mht at udarbejde et moderne kommentarapparat.

Tilsyneladende er der **også konsensus om at den nye udgave skal trykkes på papir** (bortset fra ting der kun vil interessere specialister). Om dét er så vigtigt, er jeg i tvivl om - eller rettere jeg er i tvivl om, hvor vidt det er noget man behøver tage sig på i forbindelse med selve digitaliseringsprojektet, for enhver bør kunne printe dét ud som den pågældende har brug for - og på en måde som er den mest hensigtsmæssige. Man kunne muligvis nøjes med at trykke dét som der er stor efterspørgsel efter - evt. overlade det til kommercielle foretagender?

Nu skal man ikke helt slippe forbindelsen mellem det digitale og det der skal trykkes, men det vil sikkert vise sig at være det mest fremadrettede, hvis man koncentrerer sig om at tænke digitalt (og printbart) - og med sindsro overlader det til senere udgivere at omsætte det digitale til forskellige trykte former. Tænker man både digitalt og trykt, er der en betydelig risiko for uskarphed i tilrettelæggelsen af projektet.

Det er klart at det spiller en rolle **i hvilke bind** Holberg's værker skal placeres når der tales om *trykning af dem*, men det er til gengæld ret underordnet når man tænker i den rene digitalisering, for digitalt set vil alle værkerne blive placeret »ved siden af hinanden«. Noget helt andet er hvordan man skal kunne søge dem - og hvordan de skal formidles. Man kan opstille oversigter hvor værkerne står opført alfabetisk, kronologisk og tematisk - og hvorfra man kan *linke* til det enkelte værk uanset hvilken oversigt man måtte vælge som udgangspunkt.

Der er - i årenes løb - noteret forskellige **ting der bør rettes i »Samlede Skrifter«**. Det bør man naturligvis gøre i forbindelse med en digitalisering, men ikke nødvendigvis med det samme. Egentlig tror jeg man skal foretage en skarp opdeling: Først bør man digitalisere »Samlede Skrifter« som de er, dernæst korrigere og udbygge. En sådan opdeling vil desuden bidrage til at der hurtigere kommer noget brugbart på bordet.

6. Ét af de store problemer er at tackle frakturen

Det er ikke helt nemt, men det *kan* lade sig gøre som jeg har vist [andetsteds](#) - og som [Gunnar Sivertsen](#) skriver således om (s. 37 f.):

At innsourcing av *Samlede Skrifter* er mulig, vises i det faktum at det allerede finnes et nettsted med en privat Holberg-portal hvor enkelte deler av dette verket er scannet og lagt ut til lesning med fri adgang: <http://bjoerna.dk/Holberg/>. Nettsiden har et sympatisk formål: å bringe fram i lyset Holberg-tekster som ellers kun er tilgjengelige i Petersens utgave. Dessuten gir nettstedet lenker til de mer autoritative Holberg-tekstene som formidles digitalt fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskab hos Det Kongelige Bibliotek.

Nettsiden viser at en ny generasjon har begynt å læse og gjenutgi Holberg på sin foretrukne måte, og at Holbergs originaltekster - formidlet gjennom Carl S. Petersen - i prinsippet er tilgjengelige for enhver privat utgiver som vil bidra til den merkelige blandingen av ny opplysningstid og elektronisk marked som vi har fått på internett.

Den sidste bemærkning gav anledning til nogen munterhed omkring middagsbordet i Holberg-portalen, for den omtalte 'ny generation' må være mere end 10 år ældre end Mag. Sivertsen, men da han skrev det havde vi endnu ikke truffet hinanden, kun udvekslet e-mails.

7. En udvidet database over hele Holberg-universet

[Peter Christensen Teilmann](#) foreslår i sin artikel at man opbygger **en udvidet database over hele Holberg-universet**. Denne database skal ikke blot omfatte hvad Holberg selv har skrevet, men også hvad der er produceret af afvigende udgaver - fx af forskellige teatre - og hvad der er skrevet af indsigtfulde kommentatorer. Ved siden af denne database skal der opbygges et komplekst formidlingsapparat, således at materialet kan fremtræde i en række former der er tilpasset de mange forskellige typer af brugere og deres særlige forudsætninger.

Peter Christensen Theilmann har fuldstændig ret. Sådan burde det virkelig være. Især hvis man havde langt flere ressourcer end det er tænkeligt at der kan skaffes fra de forenede danske og norske kongeriger. Men mindre kan gøre det, og meget kunne i øvrigt tale for en etapevis opbygning.

8. Måske skulle man overveje en ændring ... en slags genvej?

Opgavens omfang og sværhedsgrad, og dens store krav til økonomiske, materielle og personelle ressourcer får mig til at foreslå at man ændrer projektet, at man udvider opgaven, samtidig med at man - paradoksalt nok - forenkler den en smule og gør den noget mere overkommelig.

Ændringen skulle bestå i at man *ikke* indleder med at scanne »*Samlede Skrifter*«, men at man derimod begynder med at nydigitalisere Billeskov Jansen's 12 binds-udvalg, enten på basis af den eksisterende scanning i PDF-format eller på basis af en ny scanning. Den nuværende digitale udgave har sine fortrin, men også sine store ulemper. Materialet findes nemlig som enkeltstående facsimiler i PDF-format der ganske vist kan læses og udprintes side for side, men hvori der ikke kan søges digitalt - og desuden som meget »flade« ASCII-filer der end ikke er korrekturlæst.

Samtidig med at man digitaliserer »*Værker i tolv bind*«, kan man stille og roligt bygge den organisation op som er nødvendig for at få has på de »*Samlede Skrifter*« ... og skaffe de nødvendige midler.

»*Værker i tolv bind*« kan - med visse forbehold - betragtes som en delmængde af »*Samlede Skrifter*«. Det giver følgende muligheder og konsekvenser:

- Man kan forholdsvis hurtigt og billigt få produceret et solidt Holberg-udvalg i digital form, som man kan printe fra, som man kan søge i på kryds og tværs, og som man kan klippe i efter behov. Digitaliseringsopgaven ville kunne løses på halvandet til to år af én person på fuld tid - incl. korrekturlæsning - og tilsvarende hurtigere, eller langsommere, hvis man kan anvende flere medarbejdere eller hvis opgaven ikke kan løses på fuld tid.
- I anden omgang kunne man tage Billeskov's udgave af *Epistlerne* (de *Moralske Tanker* findes nemlig allerede i brugbar form) og evt. Kragelund's udgave af de latinske levnedsbreve.
- Når man - i tredje omgang - går i gang med »*Samlede Skrifter*« kan man, hvis det foretrækkes, undlade at scanne og OCR-behandle de tilsvarende partier dér, man kan i stedet koncentrere sig om at finde, markere og kommentere afvigelserne.

9. Elektronisk format

Det nævnes et par steder i den nye bog at man skal være **omhyggelig med at vælge elektronisk format, og det er ganske rigtigt**. Claus Huitfeldt henviser til erfaringer fra tilsvarende projekter og anbefaler at følge en bestemt standard, TEI (efter Text Encoding Initiative, jf. www.tei-c.org; siderne på dette site ser dog umiddelbart ikke særlig levende ud).

Det er sket mere end én gang at et konsortium eller en projektgruppe har forløftet sig på en edb-opgave, og der kan nævnes en række mere eller mindre strandede eller nødlidende projekter fra det offentlige Danmark. Dette leder frem til en formodning om at det må være det bedste, hvis man sætter tæring

efter næring og hvis man løser opgaven med **standardudstyr og standardprogrammel**. Formodningen understøttes af at kommende brugere nok vil få det nemmest hvis også *de* kan bruge normalt udstyr og programmel. **Jo enklere, desto bedre; jo mere normalt, desto bedre.**

Tingene udvikler sig, og på edb-området - eller digitaliseringsområdet - med enorm hast. Standardmaskiner bliver hele tiden større, hurtigere og billigere. Alt dette er til gavn for et Holberg-projekt. Samtidig bliver forskellige typer af programmel mere og mere »grafiske« og mere og mere sofistikerede, hvilket har en mere sammensat konsekvens: På den ene side må man regne med at dét specialprogrammel man bruger i dag bliver forældet. At dét man bruger i morgen *også* vil blive forældet, og at der kan opstå problemer når man skal omsætte fra én applikation til en anden. På den anden side kan man gøre meget spændende ting i overmorgen man har svært ved at forestille sig i dag.

For så vidt angår den grundlæggende digitalisering vil jeg foreslå at man slår koldt vand i blodet og bruger en så simpel (og tidløs) teknik som overhovedet muligt, det behøver resultatet ikke at blive *fladt* af. Man skal gengive tekst og layout på en hensigtsmæssig måde, det er klart. Man skal også etablere flere lag - fx et rent tekstlag og en serie af supplerende lag til forskellige formål. Men heller ikke meget mere. I øvrigt skal man huske at netop simple produkter - efterfølgende - er de letteste at modellere eller videreudvikle til det ene eller det andet formål og de letteste at bruge som input i aktuelle applikationer.

Ved siden af den grundlæggende digitalisering kan man etablere én eller flere databaser med supplerende materiale. Fx ville det være oplagt på et tidspunkt at indlægge *Holberg-Ordbogen*.

Måske kan man lære noget af dén måde man bygger tekniske bykort op? Dataene kan stå i simple databaser (der med tiden videreudvikles) og behandles af systemer der er under stadig udvikling. Man kan fremkalde nøgne kort med vejnet og matrikler. Man kan fremkalde et lag med elektriske installationer. Et lag med vandinstallationer. Et lag med kloakinstallationer osv. Lagene - eller mulighederne - kan aktiveres og de-aktiveres efter konkret behov, ligesom man kan zoome ind og ud. Endelig kan særligt autoriserede personer tilføje rettelser, både egentlige fejlrettelser og ændringer af de respektive installationer. *Nogle få* har brug for at kunne se alle ting og alle detaljer, men nok sjældent på én gang, *de fleste* har et meget begrænset behov, hvad enten det vedrører et særligt aspekt eller en særlig detaljeringsgrad.

Noget lignende kan man overveje når det kommer til Holberg, men mens man tænker og eksperimenterer og planlægger og organiserer og skaffer penge - og alle disse ting er meget nødvendige med så stort et projekt - kunne man se at få digitaliseret »*Værker i tolv bind*«, *Epistlerne* m.v. Hvis de 12 bind var

tilgængelige i en moderne elektronisk udgave, ville det være et *stort* skridt fremad - og være meget nyttigt for den »almindelige« bruger.

10. Et eksperiment

Jeg har i 2003 gjort nogle erfaringer med at digitalisere **Kong Christian Den Femtis »Danske Lov« af 1683** - se nærmere på: <http://bjoerna.dk/DanskeLov>. Erfaringerne kan nok have en *vis* relevans i relation til en digitalisering af Holberg.

I dette projekt var udgangspunktet V.A. Secher's videnskabeligt funderede og kommenterede udgave. Jeg besluttede at producere følgende udgaver på grundlag af dén:

- 1) En grundudgave - incl. Secher's noter - i HTML-format.
- 2) En afledt udgave - excl. noterne - ligeledes i HTML-format.
- 3) En afledt TXT-udgave - excl. noterne.

Hver af disse tre udgaver er desuden (hvad der er meget nemt) produceret i PDF-format med henblik på udprintning. Alle formaterne - HTML, TXT og PDF er robuste formater, og de er meget udbredte. Én af egenskaberne er at det er forholdsvis overkommeligt at eksportere fra HTML, TXT eller PDF til helt andre formater som fx forskellige tekstbehandlingssystemer.

Ulempen ved at operere med disse varianter er at det kræver omhyggelighed og systematik at rette fejl, men det er til at overkomme og det mere end opvejes af fordelene: Det er lykkedes at etablere udgaver til en række forskellige formål og til flere forskellige brugertyper.

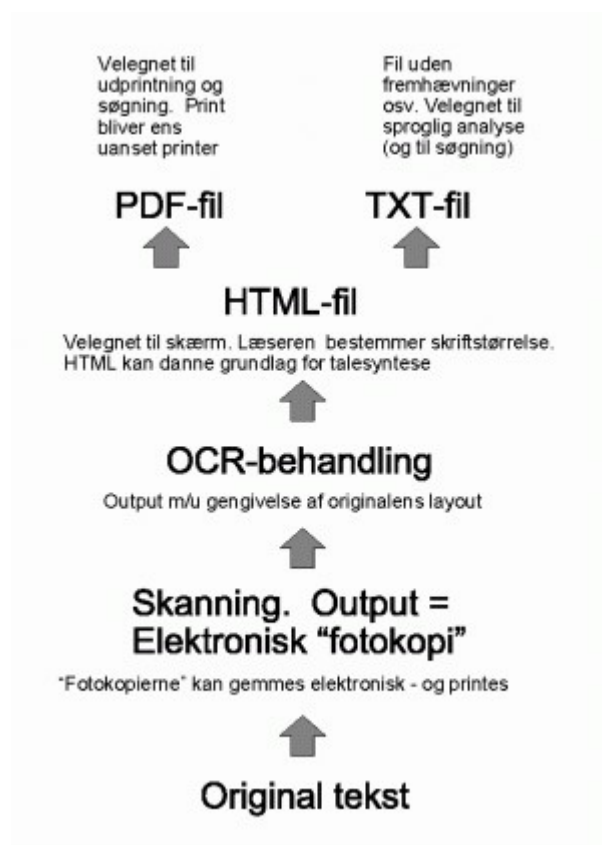

Planche fra Dianalund-seminaret, juni 2004. BA

11. De der har problemer med at læse

Forresten er der ikke en eneste af forfatterne der - så vidt jeg har opdaget det - nævner at **en digital udgave giver særlige muligheder for dem der er synshandicappede - eller for dem der har visse læseproblemer.**

Allerede i dag kan man indstille sin browser til at vise en tekst med særlig store bogstaver, og tilsvarende kan en PDF-side forstørres når den ses på skærmen. Desuden kan man anvende en gratis [talesyntese](#) til oplæsning af HTML-sider. (Måske burde man udvikle en særlig udgave til at læse gamle tekster med andre skrivemåder og et andet ordvalg end man bruger i dag?).

12. En henvisning til det svenske

Project Runeberg ved Linköping Universitet er i færd med at digitalisere et stort udvalg af ældre dansk, svensk og norsk litteratur, incl. forskellige opslagsværker. Her kan man finde enkelte Holberg-tekster. Grunden til at jeg peger på Runeberg er at man har fået en række praktiske erfaringer som det nok kan være værd at sætte sig ind i, uanset om man bryder sig om den friske

måde dette projekt gennemføres på eller ej. Se nærmere på:
<http://www.lysator.liu.se/runeberg/>.

13. *Forbidden?*

Forbidden

You don't have permission to access / on this server.

Apache/1.3.27 Server at www.ludvigholberg.info Port 80

Holberg *forbidden*?!

Én ting man kan lære af *Runeberg* er at bruge det snart ikke så nye medium, internettet, på en *udadvendt* måde. Holbergsamfundet har endnu ikke en hjemmeside, den projektside som der tales om i bogen - <http://www.ludvigholberg.info> - findes ikke rigtigt. Og heller ikke den nye bog, som dog ellers handler om at blive *moderne*, er tilgængelig i digital (og søgbar) form. Men det kommer vel?

14. Tekniske ting med »småt«

Når det drejer sig om Holberg's egne tekster, er der »frit slag« hvad angår rettighederne. Når det drejer sig om oversættelser, kommentarer og fortolkninger, er det helt anderledes. Der gælder de sædvanlige regler om ophavsret, og derfor kan man ikke - uden videre - indlægge de mange spændende ting der foreligger fra de senere år. Men selvfølgelig kan der findes løsninger, fx kunne det arrangeres at man kun kan komme til at bruge visse dele mod betaling.

»Samlede Skrifter« er så store og tunge og tykke at de ikke er helt lette at bakse på plads i en moderne A4-skanner, men *umuligt* er det dog ikke. Når man for alvor går til biddet, vil det imidlertid være hensigtsmæssigt at anskaffe »store« scannere - og at skære bindet op. På dén måde kan man foretage en automatiseret indscanning, - og så kan denne del af processen foregå ret hurtigt.

Et første produkt kunne være en publicering af de »Samlede Skrifter« - dvs. i fraktur - enten på nettet eller på DVD eller begge dele; en sådan publicering ville være temmelig nem at arrangere, og den ville være nyttig for en del forskere og særligt interesserede.

»Ind i Holbergs fjerde århundrede.

Det faglige og det kulturelle grundlag for en digitaliseret og nykommenteret udgivelse af Ludvig Holbergs samlede værker - i bogligt og digitalt medie«

redigeret af Peter Christensen Teilmann
og Gunnar Sivertsen

Museum Tusculanums Forlag, København
2004, 206 sider. Indbundet, ISBN 87-
7289-890-9 Dkr. 200.

XIII. Hvad der er ændret undervejs

Version - Dato - Ændring

Version 0.02 – 29.03.2006 – Afsnit om »Jeppe« er tilføjet i kapitlet om »Holbergs sociale dramaturgi«. Relationerne mellem Jeppe og de andre figurer. Hvad ville Holberg mon?

Version 0.03 – 30.03.2006 – Afsnittet om »Jeppe« bearbejdet. Citat om komedien fra »Just Justesen«'s betænkning tilføjet i note.

Version 0.04 – 07.04.2006 – Afsnittet om »Jeppe« bearbejdet, særligt mht. Nille-figuren. **Fabel og epistel om bier** tilføjet i relation til Naturretsafsnittet.

Version 0.05 – 10.04.2006 – Afsnittet om »Jeppe« er justeret en smule. Både Jeppe og Nille narres af Baronnen.

Version 0.06 – 18.04.2006 – Afsnit om tekst og læsning er tilføjet. Handlingsreferat af »Jeppe« er tilføjet.

Version 0.07 – 24.04.2006 – Figur (s.) er ændret. Afsnit tilføjet hvor spørgsmålet stilles: *Skal eller kan Jeppe ses som en parodisk Jesus-figur?*

Version 0.08 – 27.04.2006 – Foreløbigt afsnit om *Niels Klim* etableret. Bl.a. om temaet: Hvordan spille klassikere?

Version 0.09 – 05.05.2006 – Kommentar til Bådteatrets dansk-polske *Jeppe* tilføjet. [0.09a – 07.05.2005 – mindre sproglige justeringer i *Jeppe*-kapitlet].

Version 0.10 – 13.05.2006 – *Jeppe*: Illustration om hans dobbelte ophøjelse og fald er tilføjet.

Version 0.11 – 19.05.2006 – *Jeppe*: Afsnittet er under gennemarbejdning, en løs tese er tilføjet og et principielt underafsnit om at spille Jeppe i dag er påbegyndt. Senere vil afsnittet blive strammet op og gennemskrevet.

Version 0.12 – 19.05.2006 – *Jeppe*: Mindre ændringer.

Version 0.13 – 11.06.2006 – *Jeppe*: Henvisning til udgaver; litteraturhenvisninger. Sammenligning af *Jeppe* med H.C. Andersen's »*Hun duede ikke*«.

Version 0.14 - 25.06.2006 - Teodicé-problemet. Parallellerne mellem det religiøse tema og det statspolitiske tema. Jeppe: Hvornår taler Jeppe fornuftigt, hvornår ikke?

Version 0.15 - 27.06.2006 - Jeppe: Foreløbige bemærkning med udgangspunkt i Jens Kruuse's »Holbergs maske«. Hypotese: Måske har Kruuse ret, måske har han ret på en særlig måde. Idéen om en underliggende og egentlig komedie forekommer mig at være meget plausibel, og dermed bliver komedierne særlig relevante for en diskussion om Holberg's tænkning, men måske var det slet ikke Holberg's hensigt at skrive den underliggende komedie? Måske er den et uafvidende produkt?

Version 0.16 - 30.06.2006 - Jeppe: Om Gunnar Sivertsen's foredrag på Schæffergården om Holberg, Jeppe og Bidermann.

Version 0.17 - 01.07.2006 - Jeppe: Indskuddet om Holberg, Jeppe og Bidermann suppleret: Hvad Holberg skriver om Bidermann i »*Moralske Tanker*« og »*Moralske Fabler*«. Hvad forlaget Peter Lang skriver om Bidermann i forbindelse med Margrit Schuster's udgave.

Version 0.18. - 18.09.2006 - Det var ikke i Rom, men i Aachen i 1705 at Holberg forsøgte at løbe fra logiregningen. De Brorupske Skærmydsler skal justeres, jf. bl.a. <http://bjoerna.net/havrebjerg/>

Version 0.19. - 07.10.2006 - Alle Holberg-tekster samles i bind II (Tekster), dvs. historierne om Ziska, Skanderbeg og Muhammed, betænkningen om kvægsygen, epigrammerne og forskellige epistler. »Ar« vil blive repareret på et senere tidspunkt.

Version 0.20. - 07.10.2006 - Jeppe og Erasmus: En ganske særlig lighed mellem de to titelfigurer. Tilføjelse til »Jeppe«.

Version 0.21. - 06.12.2006 - Jeppe: Om Gunnar Sivertsen's disputats. Tilføjelse til **Kronologi:** Om Kommissionen af 1734 (om falsk lære, jf TB: DBO).

Version 0.22 og 0.23 - 06.12.2006 + 07.12.2006 - Jeppe: Et par mindre trykfejl rettet.

Version 0.23 - 22.12.2006 - Jeppe: Indledning tilføjet. + **Kronologi:** Bemærkning under 1710 (om naturvidenskaben 1710 ff)

Version 0.24 - 05.02.2007 - Jeppe-afsnittet er flyttet ud til en særskilt bog.

Version 0.25-0.26 - Marts 2007 - Afsnittet om Natmændene på Kalundborg-kanten er flyttet til Jeppe-bogen.

Version 0.27 - April 2007 - Justering i Kronologi